

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЗАПОРІЗЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Д.Ю. Мамотенко, А.П. Безхлібна, С.В. Гресь-Євреїнова

РИЗИКИ ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Запоріжжя • НУ «Запорізька політехніка» • 2022

УДК 338.486.2(075.8)
М 22

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Запорізька політехніка»
(протокол № 10 від 29.06. 2022 р.)*

Рецензенти:

Меліхова Т. О. – доктор економічних наук, професор, зав. кафедри обліку, аналізу, оподаткування та аудиту Інженерного навчально-наукового інституту ім. Ю.М. Потебні Запорізького національного університету;

Мамотенко О. П. – канд. юрид. наук., головний юристконсульт юридичного департаменту АКБ «ІНДУСТРІАЛБАНК» (м. Київ);

Шляга О. В. – к.е.н., доцент кафедри економічної кібернетики та інженерії програмного забезпечення ПрАТ "ПВНЗ «Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій».

М22 **Мамотенко Д. Ю.**

Ризики та економічна безпека туристичних підприємств :
Навчальний посібник. / Д. Ю. Мамотенко, А. П. Безхлібна, С. В.
Гресь-Євреїнова – Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка»,
2022. – 244 с.:іл.

ISBN 978-617-529-380-5

Посібник містить два змістовні модулі, що включають структурно-логічні блоки для проведення лекційних, практичних, семінарських занять, виконання самостійної роботи щодо кожної теми, тестові модульні контролю, термінологічний словник ключових понять, загальний список рекомендованої літератури.

Перший модуль присвячено питанням ризиків, їх оцінювання та управління в діяльності туристичних фірм, а другий модуль присвячено питанням економічної безпеки фірм на туристичному ринку.

Навчальний посібник призначено для викладання та навчання з дисциплін “Ризики та економічна безпека туристичних фірм” на туристських факультетах закладів вищої освіти.

УДК 338.486.2(075.8)

ISBN 978-617-529-380-5

© Мамотенко Д. Ю., 2022

© Безхлібна А. П., 2022

© Гресь-Євреїнова С. В., 2022

© Національний університет
«Запорізька політехніка», 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
МОДУЛЬ 1. РИЗИКИ В ДІЯЛЬНОСТІ ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ	7
РОЗДІЛ 1. РИЗИК У ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН	7
1.1. Поняття ризику: теоретичні основи.....	7
1.2. Класифікація ризиків	15
1.3. Аналіз чинників невизначеності та конфліктності.....	20
1.4. Фактори, що впливають на рівень економічного ризику	26
Ключові терміни та поняття	29
Короткі висновки.....	29
Питання для закріплення матеріалу.....	30
Завдання для самостійного дослідження.....	31
Теми рефератів.....	31
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ТА АНАЛІЗ РИЗИКУ	32
2.1. Основні поняття, процес аналізу та оцінки ризиків.....	32
2.2. Кількісний аналіз ризику	36
2.3 Статистичний метод оцінки	42
2.4 Методи експертних оцінок	59
2.5. Інші методи кількісної оцінки	87
Ключові терміни та поняття	94
Короткі висновки.....	94
Питання для закріплення матеріалу.....	95
Практичні завдання	96
Теми рефератів.....	100
РОЗДІЛ 3. ВАРТІСТЬ, ЧАС ТА РИЗИК	101
3.1. Вартість і час.....	101
3.2. Інфляція, ризик та норма відсотка	104
3.3. Оцінка ринкової вартості підприємства та ризик.....	106
Ключові терміни та поняття	109
Короткі висновки.....	109
Питання для закріплення матеріалу.....	111
Практичні завдання	111
Теми рефератів.....	115
РОЗДІЛ 4. УПРАВЛІННЯ РИЗИКОМ	116
4.1. Основні підходи щодо управління ризиком	116

4.2. Методи управління ризиками.....	122
4.3. Карта ризиків	128
Ключові терміни та поняття	132
Короткі висновки.....	132
Питання для закріплення матеріалу.....	133
Теми рефератів.....	134
МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 1	135
МОДУЛЬ 2. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВ НА ТУРИСТИЧНОМУ РИНКУ	145
РОЗДІЛ 5. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА	145
5.1. Поняття економічної безпеки	145
5.2. Концептуальні засади економічної безпеки.....	154
5.3. Світовий досвід забезпечення економічної безпеки підприємства	159
Ключові терміни та поняття	167
Короткі висновки.....	168
Питання для закріплення матеріалу.....	168
Теми рефератів.....	169
РОЗДІЛ 6. СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА.....	170
6.1. Організація системи економічної безпеки підприємства	170
6.2. Інформаційне забезпечення системи управління економічною безпекою туристичного підприємства.....	181
6.3. Стратегічне та інноваційне забезпечення системи управління економічною безпекою туристичного підприємства	188
Ключові терміни та поняття	193
Короткі висновки.....	193
Питання для закріплення матеріалу.....	195
Теми рефератів.....	195
РОЗДІЛ 7. ОЦІНЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТУРИСТИЧНОГО ПІДПРИЄМСТВА	197
7.1. Складові економічної безпеки України та методика їх оцінювання	197
7.2. Підходи щодо оцінювання економічної безпеки туристичного підприємства	202
7.3. Комплекс методичних підходів щодо оцінювання економічної безпеки туристичного підприємства	205

7.4. Економічна безпека в системі корпоративних відносин туристичного підприємства.....	210
Ключові терміни та поняття	217
Короткі висновки.....	217
Практичні завдання	219
Теми рефератів.....	225
МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 2	226
ПЕРЕЛІК ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ (до заліку/екзамену).....	236
ІНДИВІДУАЛЬНЕ ДОМАШНЕ ЗАВДАННЯ.....	239
ЛІТЕРАТУРА.....	242

ПЕРЕДМОВА

Діяльність туристичних підприємств в умовах ринкових відносин нерозривно пов'язана з економічним ризиком, який породжує неясність в одержанні очікуваного кінцевого результату, небезпеку невдачі, непередбачених втрат. Робота туристичних підприємств на ринку відбувається в умовах дії економічних ризиків, які впливають на економічну безпеку туристичних фірм, тобто для господарників виникає неясність щодо одержання очікуваного кінцевого результату. Щоб успішно працювати за цих умов, керівникам, менеджерам, економістам треба навчитися прогнозувати події, оцінювати ступінь ризику, йти на нього, але не виходити за межі допустимого, оцінювати економічну безпеку туристичного підприємства, обирати шляхи ефективного розвитку туристичних підприємств в умовах економічної нестабільності та підвищеної ризикованості.

Важливу роль у підготовці таких фахівців посідає навчальна дисципліна «Ризики та економічна безпека туристичних підприємств», яка відноситься до блоку нормативних циклу професійної підготовки студентів галузі знань 24 «Сфера обслуговування» освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр».

У ході формування змісту і структури професійної підготовки студентів туристських ЗВО з дисципліни «Ризики та економічна безпека туристичних фірм» автори враховували державний освітній стандарт вищої професійної освіти в Україні.

Посібник містить два змістовні модулі, що включають структурно-логічні блоки для проведення лекційних, практичних, семінарських занять, виконання самостійної роботи щодо кожної теми, тестові модульні контролі, термінологічний словник ключових понять, загальний список рекомендованої літератури.

Перший модуль присвячено питанням ризиків, їх оцінювання та управління в діяльності туристичних підприємств, а другий модуль присвячено питанням економічної безпеки підприємств на туристичному ринку. Навчальний посібник надає можливість студентам ґрунтовніше сприймати лекційний матеріал, всебічно готуватися до семінарських та практичних занять, самостійно досліджувати ситуації та процеси, пов'язані з ризиком та економічною безпекою туристичних підприємств.

МОДУЛЬ 1. РИЗИКИ В ДІЯЛЬНОСТІ ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ

РОЗДІЛ 1. РИЗИК У ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

1.1. Поняття ризику: теоретичні основи

Аналіз проблем економічної науки та практики переконливо свідчить, що врахування невизначеності, конфліктності й породжуваного ними ризику є однією з магістральних ліній розвитку економічної теорії другої половини ХХ ст. З ризиком доводиться стикатися у повсякденній практичній діяльності туристичним підприємствам всіх рівнів. Його неможливо уникнути в жодному з видів ділової активності.

Згідно «Господарського кодексу України», **підприємництво** – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Однак процес прийняття відповідальності одночасно є й процесом прийняття на себе ризику. Отже, здатність і готовність до ризику - якість, що притаманна підприємцю. В умовах політичної й економічної нестабільності міра ризику значно зростає. У сучасних умовах для України проблема посилення ризиків дуже актуальна.

Ризиком прийнято вважати «дію навмання, в надії на щасливий випадок». Характерні особливості ризику – невизначеність, несподіванка, невпевненість, припущення, що успіх прийде.

В економічній літературі спостерігається неоднозначність у трактуванні рис, властивостей і елементів ризику, у розумінні його змісту, співвідношення об'єктивних і суб'єктивних сторін. Розмаїтість думок про сутність ризику пояснюється, зокрема, багатоаспектністю цього явища, практично повним його ігноруванням в існуючому господарському законодавстві, недостатнім використанням у реальній економічній практиці й

управлінській діяльності. Крім того, ризик - це складне явище, що має безліч неспівпадаючих, а іноді протилежних реальних основ. Існує три підходи до визначення ризику (рис. 1.1).

Рис. 1.1. – Підходи до визначення ризику

Розглянемо деякі існуючі визначення категорії «ризик».

1. **Ризик** - потенційна, чисельно вимірювана можливість втрати. Поняттям ризику характеризується невизначеність, пов'язана з можливістю виникнення в ході реалізації проекту несприятливих ситуацій і наслідків.

2. **Ризик** - ймовірність виникнення втрат, збитків, недонадходжень планованих доходів, прибутку.

3. **Ризик** - це невизначеність наших фінансових результатів у майбутньому.

4. J.P.Morgan визначає **ризик** як ступінь невизначеності отримання майбутніх чистих доходів.

5. **Ризик** - це вартісний вираз ймовірнісної події, що веде до втрат.

6. **Ризик** - шанс несприятливого результату, небезпека, загроза втрат і пошкоджень.

7. **Ризик** - ймовірність втрати цінностей (фінансових, матеріальних товарних ресурсів) в результаті діяльності, якщо обстановка та умови проведення діяльності будуть змінюватися в напрямку, відмінному від передбаченого планами та розрахунками.

8. У словнику Вебстера «**ризик**» визначається як «небезпека, можливість збитку чи втрат».

9. У словнику Ожегова «**ризик**» визначається як «можливість небезпеки» чи як «дія на удачу в надії на щасливий результат».

10. **Ризик** - це можливість виникнення несприятливих ситуацій під час реалізації планів і виконання бюджетів підприємства; загроза втрати частини своїх ресурсів, недоотримання доходів або поява додаткових витрат в результаті здійснення конкретних видів діяльності.

Існує точка зору, згідно з якою про ризик можна говорити тільки тоді, коли існує відхилення між плановими і фактичними результатами. Ці відхилення можуть бути або позитивними, або негативними.

Ризик - ймовірність відхилення величини фактичного доходу (або ін. показника) від величини очікуваного: чим мінливіше і ширше шкала коливань, тим вище ризик.

Як показує аналіз, у літературі значно поширене судження про ризик як про можливість небезпеки чи невдачі. Аналогічне

положення склалося і в економічній літературі.

Ризик - це діяльність, пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, у процесі якого мається можливість кількісно і якісно оцінити імовірність досягнення передбаченого результату, невдачі і відхилення від мети.

Таким чином, категорію «ризик» можна визначити як небезпеку втрати ресурсів чи недоодержання доходів порівняно з варіантом, розрахованим на раціональне використання ресурсів.

Ризикова ситуація пов'язана зі статичними процесами; її супроводжують три одночасних умови:

- наявність невизначеності;
- необхідність вибору альтернативи (при цьому варто мати на увазі, що відмовлення від вибору також є різновидом вибору);
- можливість оцінити імовірність здійснення вибраних альтернатив.

Основні елементи поняття ризик, взаємозв'язок яких становить його суть:

- 1) можливість відхилення від мети, заради якої здійснювалася обрана альтернатива;
- 2) можливість досягнення бажаного результату;
- 3) відсутність впевненості у досягненні поставленої мети;
- 4) відсутність впевненості у досягненні поставленої мети;

Слід зазначити, що ризикова ситуація якісно відрізняється від ситуації невизначеності. Ситуація невизначеності характеризується тим, що імовірність досягнення результатів подій чи рішень стосовно цих подій у принципі немає одностайної альтернативи.

Отже, ризикову ситуацію можна схарактеризувати як різновид невизначеності, коли настання подій імовірне і може бути визначене, тобто в цьому випадку об'єктивно існує можливість оцінити імовірність подій, що приблизно виникають внаслідок сумісної діяльності партнерів по виробництву, дій конкурентів чи супротивника, впливи природного середовища на розвиток економіки, впровадження науково-технічних досягнень т. ін.

Ризик є об'єктивно-суб'єктивною категорією. Об'єктивність ризику у тому, що це поняття відбиває реально існуючі у житті явища і процеси. Ризик існує незалежно від того, чи усвідомлюють його наявність. Суб'єктивна сторона ризику

полягає в тому, що ризик пов'язаний з вибором певних альтернатив, розрахунком ймовірностей їх результату, а також у тому, що люди по-різному оцінюють ті самі події.

Економічний ризик – об'єктивно-суб'єктивна категорія, пов'язана з подоланням невизначеності та суперечливості в ситуації вибору альтернатив, що відображає ступінь досягнення очікуваного результату, невдачі та відхилення від цілей з урахуванням впливу контрольованих та неконтрольованих факторів за наявності прямих та зворотних зв'язків.

Об'єкт економічного ризику – економічна система, ефективність та умови функціонування якої наперед точно невідомі.

Суб'єкт економічного ризику – особа, зацікавлена у результатах управління об'єктом ризику та має компетенцію приймати рішення щодо об'єкта ризику.

Основними рисами ризику є: невизначеність, суперечливість (зіткнення об'єктивно існуючих ризикованих дій зі своїми суб'єктивною оцінкою), альтернативність.

Створення ризикової ситуації обумовлено наступними факторами:

- непередбачені зміни у внутрішніх і зовнішніх умовах діяльності;
- наявність альтернативних рішень;
- імовірність виникнення збитків;
- імовірність одержання додаткового прибутку.

Названі фактори є зовнішньою характеристикою виникнення ризикової ситуації. Але управління цією ситуацією здійснюється суб'єктом, який має певні особливості, а саме:

- суб'єкт, що робить вибір з декількох альтернатив, має в розпорядженні об'єктивні імовірності одержання передбачуваного результату, що ґрунтуються, наприклад, на проведених статистичних дослідженнях;
- імовірності настання очікуваного результату можуть бути одержані на підставі суб'єктивних оцінок, тобто суб'єкт має справу із суб'єктивними ймовірностями;
- суб'єкт у процесі вибору і реалізації альтернативи володіє як об'єктивними, так і суб'єктивними ймовірностями.

Для того щоб зняти ризикову ситуацію, суб'єкт робить вибір і прагне реалізувати його. Цей процес знаходить своє вираження в понятті «ризик», що існує як на стадії вибору рішення (плану дій), так і на стадії його реалізації.

І в тому і в іншому випадку ризик представляється моделлю зняття суб'єктом невизначеності, способом практичного вирішення протиріччя при неясному (альтернативному) розвитку протилежних тенденцій за конкретних обставин. У зазначених визначеннях виділяється така характерна риса ризику, як небезпека, можливість невдачі. Однак усі ці визначення не охоплюють усього змісту терміна «ризик».

Для повнішої характеристики визначення «ризик» доцільно виявити поняття «ризикова ситуація», оскільки воно безпосередньо поєднане зі змістом терміна «ризик». У своїй діяльності суб'єкт господарювання постійно наражається на ризик. Саме з ризиком, з цією потенційною невідомістю, що може призвести до негативних господарських наслідків, а також викликати потребу в змінах у самій його організаційно-правовій формі, і зустрічається суб'єкт, що господарює, в найризикоманітніших сферах своєї діяльності.

Причини виникнення економічного ризику:

1. Спонтанність природних процесів та явищ, стихійні лиха. Прояви стихійних сил природи – землетрусу, повені, бурі, урагани, і навіть окремі неприємні природні явища - мороз, ожеледиця, град, гроза, посуха та інших. можуть серйозний негативний вплив на результати підприємницької діяльності, стати джерелом непередбачених витрат.

2. Випадковість – неможливість однозначного передбачення настання передбачуваного результату.

Імовірнісна сутність багатьох соціально-економічних і технологічних процесів, багатоваріантність матеріальних відносин, в які вступають суб'єкти підприємницької діяльності, призводять до того, що в подібних умовах одна й та сама подія відбувається неоднаково, тобто має місце елемент випадковості. Це визначає неможливість однозначного передбачення настання передбачуваного результату.

Так, наприклад, неможливо точно передбачити кількість пасажирів, які скористаються транспортом певного маршруту.

Воно завжди буде випадковим. Водночас необхідно приймати рішення про кількість транспорту, який обслуговує цей маршрут. Якість рішення впливатиме на кінцевий результат діяльності підприємства, яке обслуговує пасажирів.

Дуже помітний і не завжди передбачуваний вплив на результати підприємницької діяльності:

- різного роду аварії — пожежі, вибухи, отруєння, викиди атомних та теплових електростанцій тощо;

- вихід із ладу обладнання;

- нещасні випадки на транспорті, виробництві та інше.

Як показує практика, незважаючи на заходи, що вживаються суспільством, спрямовані на зменшення ймовірності їх появи і зниження величини завданих ними збитків, зазначені вище випадкові події залишаються можливими, їх не можуть виключити найдорожчі інженерно-технічні заходи.

3. Наявність протиборчих тенденцій, зіткнення суперечливих інтересів.

Прояв цього джерела ризику дуже різноманітне від воєнних та міжнаціональних конфліктів, до конкуренції та простого розбіжності інтересів.

Так, у результаті військових дій підприємець може зіткнутися із заборонаю на експорт або імпорт, конфіскацією товарів і навіть підприємств, лімітування іноземних інвестицій заморожуванням або експропріацією активів чи доходів за кордоном та ін.

У боротьбі за покупця конкуренти можуть збільшити номенклатуру продукції, поліпшити її якість, зменшити ціну тощо. існує несумлінна конкуренція, коли він один із конкурентів ускладнює іншому здійснення підприємницької діяльності незаконними методами.

Поряд з елементами протидії може мати місце просте розбіжність інтересів, яке також здатне негативно впливати на результати підприємницької діяльності.

Таким чином, наявність протидіючих протиборчих тенденцій у суспільно-економічному розвитку вносить елементи невизначеності, що створює ситуації ризику.

4. Імовірнісний характер науково-технічного прогресу.

Загальний напрямок розвитку науки і техніки, особливо на

найближчий період, може бути передбачено з відомою точністю. Проте заздалегідь у всій повноті визначити конкретні наслідки тих чи інших наукових відкриттів, технічних винаходів неможливо. Технічний процес нездійснений без ризику, що обумовлено його імовірнісною природою, оскільки витрати і особливо результати розтягнуті і віддалені в часі, вони можуть бути передбачені лише в деяких, зазвичай, широких межах.

5. Неповна, недостатня інформація про об'єкт, процес, явище щодо якого приймається рішення. Обмеженість людини у збиранні та обробці інформації.

Існування невизначеності пов'язане також з неповнотою, недостатністю інформації про об'єкт, процес, явища, стосовно якого приймається рішення, з обмеженістю людини в зборі та переробці інформації, з постійною мінливістю цієї інформації.

Процес прийняття рішень передбачає наявність досить повної та правильної інформації. Ця інформація включає поінформованість: про наявність та величину попиту на товари та послуги, на капітал; про фінансову стійкість та платоспроможність клієнтів, партнерів, конкурентів; про ціни, курси, тарифи, дивіденди; про можливості обладнання та нової техніки; про позицію, спосіб дій та можливі рішення конкурентів та ін. Проте на практиці така інформація часто буває різномірною, різноякісною, неповною або спотвореною.

Наприклад, джерелом інформації про продуктивність обладнання можуть бути проектні, нормативні або фактичні дані. Більшість є укрупненими, усередненими, і є значні розбіжності.

Крім того, багато компаній навмисно спотворюють інформацію для того, щоб ввести в оману конкурентів. Таким чином, що нижча якість інформації, що використовується при прийнятті рішень, то вище ризик настання негативних наслідків такого рішення.

6. Обмеженість різних ресурсів при прийнятті та реалізації рішень.

7. Неможливість однозначного пізнання об'єкта за сформованих у цих умовах рівні та методи наукового пізнання.

8. Відносна обмеженість свідомої діяльності, існуючі розбіжності у соціально-психологічних установках, ідеалах, оцінках, стереотипах поведінки.

1.2. Класифікація ризиків

У процесі діяльності суб'єкти господарювання стикаються із сукупністю різних видів ризиків. Як правило, всі види ризиків взаємопов'язані та впливають на діяльність підприємства. Ці обставини ускладнюють прийняття рішення щодо оптимізації ризику та вимагають поглибленого аналізу складу конкретних ризиків.

Для того щоб охарактеризувати існуюче положення і знизити відсоток невизначеності, необхідно класифікувати ризики за їх функціональною спрямованістю.

Існує безліч підходів до класифікації ризиків, що визначаються цілями та завданнями класифікації.

Можна виділити такі види ризиків.

1. *За часом виникнення*: ретроспективні, поточні, перспективні

2. *За характером наслідків*: чисті та спекулятивні. Чисті ризики практично завжди несуть у собі втрати чи нульовий результат. Спекулятивні ризики характеризуються тим, що можуть нести як втрати, так і додатковий прибуток по відношенню до очікуваного результату.

3. *За джерелами виникнення*: ризик, пов'язаний із господарською діяльністю; ризик, пов'язаний із особистістю підприємця; ризик, пов'язаний із нестачею інформації про стан зовнішнього середовища.

4. *За сферою виникнення*: зовнішні та внутрішні. Зовнішні – ризики безпосередньо пов'язані з діяльністю підприємства, їх джерело – зовнішнє середовище підприємства. Внутрішні – ризики, джерелом яких є підприємство.

5. *За рівнем прийняття рішень*: глобальні (макроекономічний) та локальний (на рівні окремих суб'єктів господарювання)

6. *За сферою діяльності*: виробничий, комерційний, фінансовий. Виробничий ризик пов'язаний з можливістю невиконання планів підприємства з виробничої діяльності, внаслідок несприятливого впливу довкілля, і навіть неадекватного використання виробничих ресурсів.

Комерційний ризик виникає у реалізації товарів, робіт і

надання послуг, як вироблених, і закуплених. Фінансовий ризик пов'язаний із втратою чи додатковим отриманням доходу, зумовлений фінансовою діяльністю підприємства.

7. **По можливості страхування:** ті що можна страхувати та ті, що не можливо застрахувати.

8. **За проявом у часі:** постійний ризик, тимчасовий ризик.

Розглянемо ризики за характером наслідків, які підрозділяються на чисті і спекулятивні. Класифікацію ризиків наведено на рисунку 1.2.

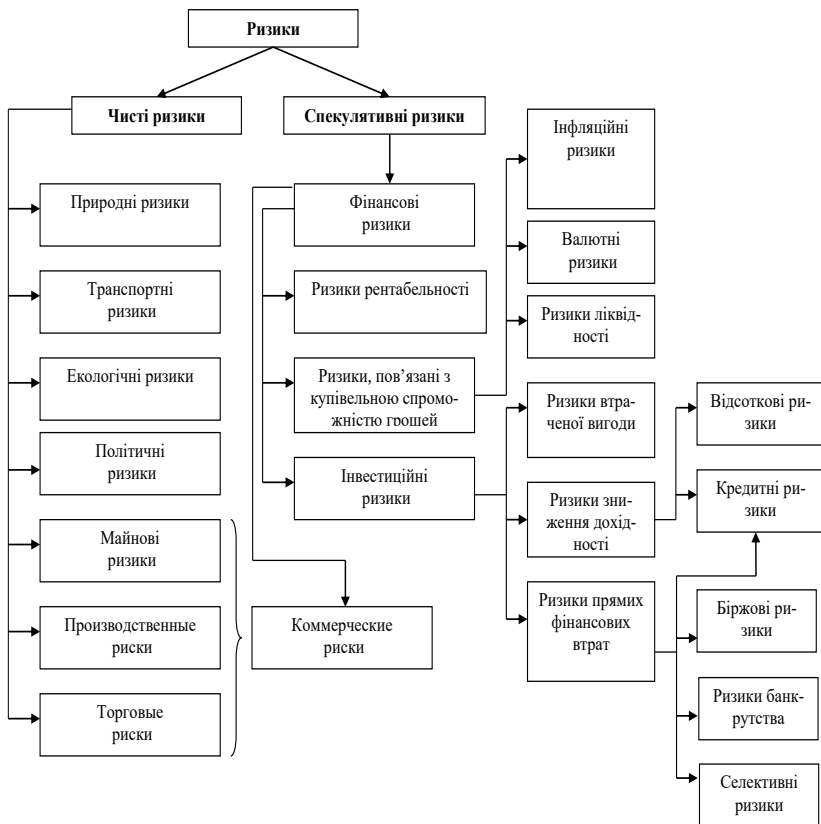

Рис. 1.2. – Класифікація ризиків за характером наслідків

Чисті ризики (статистичні або прості):

- природні ризики (ризики прояву стихійних сил природи);
- екологічні ризики (ризики настання цивільної відповідальності за нанесення шкоди навколишньому середовищу);
- політичні ризики (ризики виникнення збитків, скорочення розмірів прибутку через зміну державної політики);
- транспортні ризики (ризики перевезення вантажів різними видами транспорту);
- майнові ризики (ризики втрати майна підприємця з незалежних від нього причин);
- торгові ризики (ризики збитків затримки платежів, відмови від платежу, не постачання товару);

Спекулятивні ризики (динамічні або комерційні):

Фінансовий ризик – ризик невиконання фірмою своїх фінансових зобов'язань. Причини виникнення фінансових ризиків:

- нездійснення платежів від дебіторів;
- інфляція і дефляція;
- зміна валютних курсів.

Комерційний ризик – ризик втрат у процесі фінансово-господарської діяльності. Він може бути пов'язаним із внутрішнім і зовнішнім ринками. З внутрішнім ринком пов'язані ризики:

- з визначенням структури й обсягів виробництва нових і старих виробів;
- з виробництвом, тобто наявністю в розпорядженні підприємства виробничих ресурсів у достатній кількості і якості в певному періоді його діяльності;
- з відповідністю пропозиції підприємства її платоспроможному попиту;
- з цінами і витратами, тобто можливістю покриття за допомогою платоспроможного попиту витрат у задоволенні потреб в продукції, реалізованої за розрахованою заздалегідь або за нижчою ціною.

З зовнішнім ринком пов'язані ризики:

- зміни цін реалізації на світовому ринку;
- з реалізацією виробів на зовнішньому ринку;

- митних обмежень при реалізації виробів на зовнішньому ринку.

Ризики, пов’язані з купівельною спроможністю грошей:

- інфляційні ризики (ризики знецінення реальної купівельної спроможності грошей, внаслідок чого підприємець зазнає істотних збитків);

- дефляційний ризик (ризик падіння рівня цін і зниження доходів);

- валютні ризики (ризики зміни валютних курсів). Відносяться до спекулятивних т. к. при втратах однієї сторони - інша сторона отримує прибуток або навпаки.

- ризик ліквідності (ризик втрат при операціях з цінними паперами або іншими активами, якість яких може змінитися і внаслідок чого знизиться можливість їх реалізації в кінцевий проміжок часу).

Під ***інвестиційним ризиком*** розуміють небезпеку неотримання прибутків від вкладених коштів у певний вид виробництва, робіт чи послуг через визначений термін. Інвестиційні ризики включають в себе наступні підвиди:

- ризик упущеної вигоди (ризик фінансової шкоди внаслідок нездійснення певного фінансового заходу);

- ризик зниження прибутковості (ризик зменшення розміру відсотків і дивідендів за портфельними інвестиціями).

Інфляційний ризик - ризик того, що отримані доходи в результаті високої інфляції знецінюються швидше, ніж зростають (з точки зору купівельної спроможності).

Під ***валютними ризиками*** слід розуміти небезпеку валютних утрат, викликаних зміною курсу іноземної валюти щодо національної валюти при проведенні зовнішньоекономічних операцій. Розрізняють три основних види валютного ризику:

- валютних збитків у конкретних операціях в іноземній валюті;
- збитків при перерахунку прибутку закордонних філій у національну валюту;

- збитків від несплати за поставлені товари і зроблені послуги в разі погіршення фінансового стану, банкрутства іноземного партнера або внаслідок політичних подій у відповідній країні.

Ризик ліквідності – ризик, пов’язаний з можливістю втрат при реалізації об’єкта інвестування через зміну оцінки його якості, наприклад будь-якого товару, нерухомості (земля, будова), цінного паперу тощо.

Ризик ліквідності з’являється коли: всі учасники роблять однакові дії в одному секторі ринку, виникає новий вид ризику - ризик ліквідності. Ризик в даному випадку проявляється в тому, що неможливо швидко закрити позицію, істотно не змінивши ціну активу.

Системний ризик – ризик погіршення кон’юнктури (падіння) будь-якого ринку в цілому. Він не пов’язаний з конкретним об’єктом інвестицій і являє собою загальний ризик на всі вкладення на даному ринку (фондовому, валютному, нерухомості тощо). Даний ризик полягає в тому, що інвестор не зможе повернути вкладення, не зазнавши істотних втрат. Аналіз системного ризику зводиться до оцінки того, чи варто взагалі мати справу з цим видом активів, наприклад акціями, і чи не краще вкласти кошти в інші види майна, наприклад у нерухомість.

Кредитний ризик посідає істотне місце серед інших видів ризику в господарській діяльності. Кредитні ризики виникають при погіршенні фінансового стану позичальника, появи непередбачених ускладнень у його діяльності, при несприятливій обстановці на ринку. До кредитних ризиків також слід віднести ризик, пов’язаний із наданням експортних комерційних кредитів, де ризик може мати своєю підставою недобросовісність клієнта, пов’язану з фінансовою частиною операції.

Селективний ризик – ризик втрат або втрачена вигода щодо невірного вибору об’єкта інвестування на певному ринку, наприклад неправильного вибору цінного паперу з наявних на фондовому ринку при формуванні портфеля цінних паперів.

Одним із видів значного ризику є ризик утрати прибутку. Утрата прибутку може статися внаслідок:

- змушених перерв у виробництві (непрямі збитки, під якими маємо на увазі нестриманий через недогляд прибуток, і трати, пов’язані з ліквідацією наслідків подій, що викликали перерву у виробництві, а також поточні витрати, незалежно від того, продовжується виробничий процес на підприємстві чи ні;

- втрати майна;

- невиконання постачальниками своїх договірних зобов'язань у частині асортименту і якості продукції;
- зміни кон'юнктури ринку;
- заміни застарілого обладнання, упровадженням нової техніки і технологій;
- проведення страйків і в результаті інших суспільно-політичних подій.

Специфічними видами ризику, пов'язаними із здійсненням зовнішньоекономічної діяльності, є валютні ризики.

Окрему групу становлять ризики, пов'язані зі здійсненням **науково-технічної діяльності**, в тому числі:

- ризики, що виникають у зв'язку зі здійсненням господарської діяльності науково-дослідної організації (інституту);
- у зв'язку із здійсненням понад основне коло обов'язків господарської діяльності працівниками вищих навчальних закладів;
- невиконання або неналежного виконання науково-дослідної роботи науковою організацією; виникнення можливих матеріальних утрат для членів тимчасових творчих колективів вищих навчальних закладів, пов'язаних із податковою політикою держави; порушення авторських прав; розголошення комерційної таємниці і т. ін.

Такий стан справ, коли суб'єкт господарювання в процесі своєї діяльності постійно наражається на ризик, природно, викликає необхідність у розробці засобів усунення або обмеження впливу ризиків на його діяльність.

1.3. Аналіз чинників невизначеності та конфліктності

Слово «ризик» в буквальному розумінні означає прийняття рішення, результат якого заздалегідь не відомий. Тобто ризик напряму пов'язано з поняттям невизначеність.

Невизначеність – неможливість оцінки майбутнього розвитку подій, як з боку ймовірності їх реалізації, так і з боку їх прояву.

У системах управління соціально-економічними об'єктами умови інформаційної повноти, як правило, не виконуються. По-

перше, суб'єкт управління (ризiku) може бути сам соціально-економічною системою. Його цілі (множина цілей) можуть не збігатися і мати суперечливий характер.

Слід зазначити, що далеко не завжди цілі можна відносно легко відобразити в кількісній формі, тому оцінка різноманітних ситуацій і варіантів (стратегій, проєктів) може виявитися неоднозначною. По-друге, моделі, що описують поведінку об'єктів управління (ризiku), нездатні, і в цьому, як правило, немає потреби, відображати всі його властивості. По-третє, наявна інформація не завжди відображає усі суттєві моменти, бо їх врахування здійснюється опосередковано, насамперед через систему економічних показників. Вони ж, у свою чергу, відображають якісні чинники в кількісно вираженій формі, а це призводить до втрати частини інформації.

Отже, процес формування управлінської (керуючої) інформації обтяжений певним ступенем ризику, який необхідно враховувати та моделювати.

Аналіз чинників невизначеності.

Прийняття рішень в умовах невизначеності, яка породжує ризик, характеризується тим, що неможливо однозначно передбачити їхні наслідки. Тобто варіанти будь-якої економічної діяльності, що розглядаються, є варіантами з різним (за величиною) рівнем сподіваного прибутку й характеризуються різною ймовірністю (об'єктивною чи суб'єктивною), що цей прибуток буде досягнуто саме на цьому рівні. Така непевність призводить до того, що прибуток стає випадковою чи розпливчастою величиною, яку можна максимізувати лише за умови прийняття ряду гіпотез та коли у підприємця (менеджера) наявна певна схильність (несхильність) до ризику як міри (ступеня) невизначеності.

Причини виникнення невизначеності й зумовленого нею ризику поділяються на три групи.

Перша група. Більшість пов'язаних з економікою процесів є принципово індетермінованими. Таким, наприклад, є науково-технічний прогрес, про хід якого неможливо зробити точний прогноз. Важко передбачити також різні природні явища, зміни клімату, розвиток смаків споживачів тощо.

Друга група. Можна говорити про економічно оптимальну

неповноту інформації, бо нерідко більш доцільно працювати з неповною інформацією, ніж збирати вкрай дорого практично повну інформацію. До цієї групи можна віднести і неповноту інформації, обумовлену обмеженістю потужностей для її обробки, бо ця обмеженість пояснюється економічними причинами. Сюди ж відносять і неточності, що виникають внаслідок наближених методів оцінки даних, наприклад вибіркові спостереження і експертні оцінки. Зменшення цих неточностей також потребує певних додаткових затрат.

Третя група. Існує, так би мовити, «організована» невизначеність, або асиметрія інформації. Вона спричинена тим, що нерідко деякі економічні агенти вважають доцільним приховувати деяку частину інформації з економічних, політичних чи з інших причин. Наприклад, надто важко прогнозувати можливості зовнішньо-торговельних операцій із стратегічними товарами. Іноді керуючому органу управління важко оцінити можливості та зусилля підлеглих підрозділів, і навпаки.

Невизначеність ситуації характеризується тим, що вона залежить від багатьох змінних чинників, контрагентів, дії яких неможливо передбачити з прийнятною точністю. На підвищення ступеня ризику впливає також і відсутність (неоднозначність) чітко визначених цілей та критеріїв їхньої оцінки, зрушення в суспільних потребах і споживчому попиті, непередбачувана поява нових технологій і техніки, зміна кон'юнктури світового ринку, корекція траєкторії руху економіки з політичної необхідності, непередбачуваність природних явищ тощо.

Методологічні аспекти подолання невизначеності під час прийняття рішень ґрунтуються на фундаментальній гносеологічній проблемі пізнавальності навколишнього середовища. У сучасній науково-економічній літературі під невизначеністю, яка породжує ризик, розуміють насамперед ситуацію, коли більшою чи меншою мірою відсутня інформація про структуру та можливі стани як об'єкта дослідження і прийняття рішень, так і навколишнього середовища.

Відомий вчений Е. Пестель пише: «Часто вважають, що невизначеність виникає тоді, коли відсутня вичерпна інформація (брак інформації) або, у більш широкому плані, бракує знань про предмет дослідження. Це справді так, але коли йдеться про світову

проблематику або про світову систему, пов'язану з елементами людського мислення та діяльності, то це ще не все ... У таких системах є ще й елемент внутрішньої невизначеності. Він виникає тому, що тут майбутнє залежить від рішення (вибору), яке ще тільки повинно здійснитися.

Цьому не суперечать також і основні методологічні положення теорії раціональних і адаптивних сподівань, що інтенсивно розвиваються на Заході.

Невизначеність – фундаментальна характеристика недостатньої забезпеченості процесу прийняття економічних рішень знаннями стосовно певної проблемної ситуації. Невизначеність можна трактувати та деталізувати як недостовірність (ефект «марева»), неоднозначність (ефект «нечіткості», «розпливчастості»). Вони, в свою чергу, можуть бути деталізованими (див. рис. 1.3).

Так, зокрема, невідомість свідчить про повну або часткову відсутність інформації щодо певної проблемної ситуації.

Причинами цього можуть бути також неповнота інформації, неструктурованість, неінтерпретованість, несприйнятливість, що значно ускладнює процес прийняття раціональних рішень. Неповнота свідчить про нестачу доступної для реєстрації і необхідної для розв'язання задачі інформації.

Неінтерпретованість вказує на відсутність однозначної відповідності між якісними та кількісними складовими інформаційної множини, наприклад, між економічними показниками певного об'єкта (проекту) та числовими значеннями цих показників.

Неструктурованість ускладнює чи практично унеможлиблює доступ до відповідних наявних даних. Несприйнятливість пов'язана з незрозумілою для суб'єкта прийняття рішень (суб'єкта ризику) формою реєстрації і представлення відповідних даних, наприклад, представлення у незрозумілих для суб'єкта одиницях виміру необхідних показників.

Недостовірність свідчить про наявність фіктивних даних, тобто таких, що об'єктивно не відображають проблемну ситуацію. Причинами недостовірності можуть бути неадекватність, суперечливість (різnobій), мінливість, спотворення (свідоме чи ні) необхідної інформації.

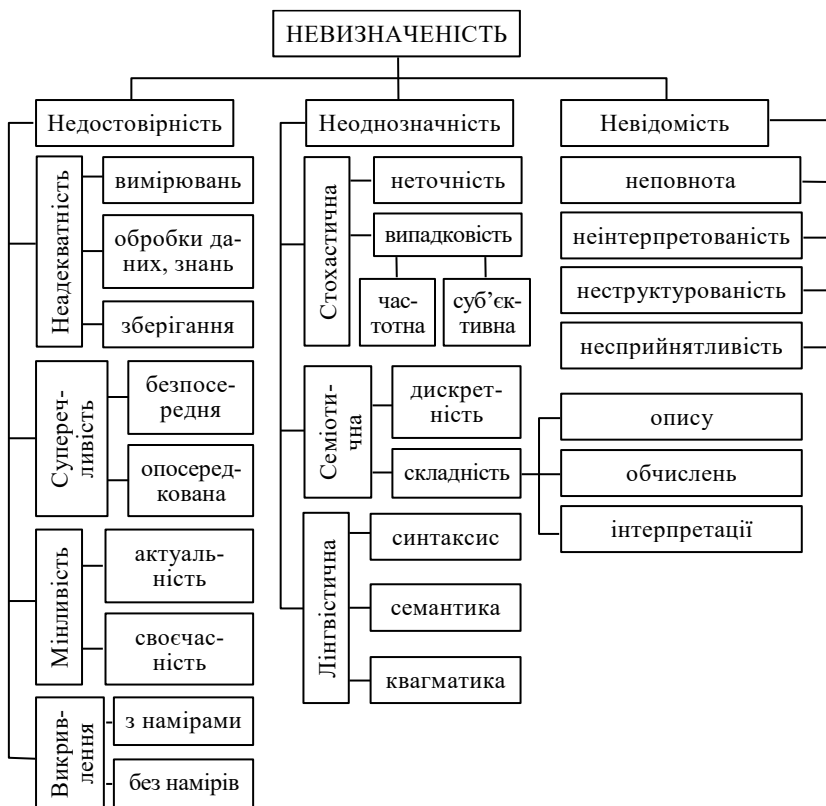

Рис. 1.3. – Ієрархія видів невизначеності

У схемі, поданій на рис. 1.4, показано, що джерелом невизначеності може виявитися будь-який елемент та канал зв'язку між елементами.

Вирізняються основні види невизначеності, породжені прямими зв'язками у процесі дослідження, моделювання та керування системою (об'єктом), а також другорядні, що відображають зворотні дії та ефекти.

Кожний із цих видів невизначеності породжує комплекс притаманних йому проблем і потребує сукупності методів його аналізу.

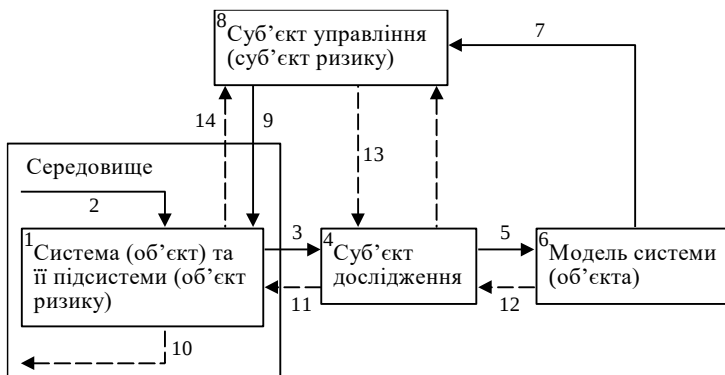

Рис. 1.4. – Види невизначеності

Умовні позначення:

Основні види невизначеності ($\rightarrow$):

- 1 – поведінка системи та її підсистем;
- 2 – вплив середовища на систему;
- 3 – інформація про систему та середовище;
- 4 – суб'єкт дослідження;
- 5 – процес концептуалізації інформації, одержаної суб'єктом дослідження;
- 6 – модель системи (об'єкта);
- 7 – сприйняття суб'єктом управління моделі системи;
- 8 – суб'єкт управління;
- 9 – керовані дії на систему.

Другорядні види невизначеності ($---\rightarrow$):

- 10 – вплив системи на середовище;
- 11 – вплив суб'єкта дослідження на систему і середовище;
- 12 – вплив моделі системи на суб'єкт дослідження;
- 13 – взаємодія суб'єкта дослідження та суб'єкта управління;
- 14 – вплив системи та середовища на суб'єкт управління.

Якщо в системі управління відсутня однозначна відповідність між вихідною та кінцевою керуючою інформацією, то можна говорити, що в системі управління діє чинник інформаційної невизначеності.

Запроваджене поняття інформаційної невизначеності не суперечить існуючій термінології, а лише уточнює її стосовно соціально-економічних систем управління. Однак тут слід зазначити, що в більшості наукових праць поняття невизначеності пов'язується з поняттям імовірності. Основна умова розрахунку ймовірнісних характеристик деякого випадкового процесу пов'язується з можливістю проведення дуже великої кількості статистичних випробувань. На жаль, можливість проведення таких випробувань в соціально-економічних системах обмежена.

1.4. Фактори, що впливають на рівень економічного ризику

Кожне підприємство має мати список характерних чи можливих на сьогоднішній день факторів ризику. До нього мають увійти як генетичні чинники ризику, тобто. притаманні взагалі господарської чи виробничо-комерційної діяльності, і специфічні для цього типу підприємств. Бажано, щоб фактори ризику були ранжовані за важливістю або ступенем вкладу в загальний профіль ризику конкретного виробничого підприємства.

Усі можливі практично чинники ризику діляться на дві групи. До *першої* відносяться «передбачувані» – відомі з економічної теорії чи господарської практики. Разом з тим, очевидно, можуть проявитися фактори, які на стадії аналізу ризику підприємства не реально ідентифікувати. Ці фактори належать до *другої* групи. Одне з найважливіших завдань у тому, щоб, створивши регулярну процедуру виявлення чинників ризику, звужити коло чинників другої групи і цим послабити вплив так званої «неповноти генерації» чинників ризику.

Серед факторів ризику підприємства виробничого типу можна виділити залежно від місця виникнення зовнішні та внутрішні. До зовнішніх належать чинники, зумовлені причинами, які пов'язані безпосередньо з діяльністю даного підприємства. Внутрішніми вважатимемо чинники, поява яких породжується діяльністю самого підприємства.

Під *зовнішніми чинниками* слід розуміти ті умови, які підприємці, як правило, не в змозі змінити, але повинні їх прогнозувати та враховувати, бо вони істотно впливають на стан

справ.

Згідно із загальною теорією менеджменту зовнішні чинники доцільно розподілити на дві групи:

чинники безпосереднього впливу;

чинники опосередкованого впливу.

Основні з цих чинників наведено на рисунку 1.5.

Рис. 1.5. – Система зовнішніх чинників ризику

Політичні фактори: внутрішньо- та зовнішньополітична ситуація, стабільність уряду, можливість виникнення локальних конфліктів та цивільних конфліктів, націоналізація без адекватної компенсації, запровадження обмежень на обмін валюти тощо.

Соціально-економічні фактори: можливість зміни правил ведення зовнішньоекономічної діяльності, помилки персоналу податкових служб, порушення умов контракту (зміна цін на сировину, матеріали тощо після укладення контракту), падіння платоспроможного попиту в географічному секторі ринку збуту традиційної продукції, коливання курсу національної валюти понад прогнозований інтервалу, поява нових конкурентів.

Екологічні фактори: зміна регіональної екологічної

обстановки, посилення екологічних вимог до підприємств, запровадження обмежень використання місцевих природних ресурсів.

Науково-технічні фактори: поява у конкурентів нової технології виробництва з меншими витратами, освоєння конкурентами виробництва заміщуючих товарів, прискорене копіювання конкурентами інновацій підприємства за рахунок використання промислового шпигунства.

Внутрішні фактори ризику виникають безпосередньо під час діяльності підприємства. Внутрішні чинники ризику:

1. Чинники ризику виробничої діяльності підприємства.

Чинники ризику основної виробничої діяльності підприємства: переривання технологічного циклу з вини неосновних підрозділів, аварії основного обладнання, порушення персоналом технологічної дисципліни

Чинники ризику допоміжної діяльності підприємства: аварії допоміжного виробничого обладнання (вентиляції, каналізації, водопостачання тощо), що не викликають зупинки основного обладнання, подовження термінів ремонту обладнання порівняно з нормативними, перебої електропостачання та постачання палива.

Чинники ризику забезпечує діяльності: аварії або переповнення складів, неполадки у системі обробки інформації, недостатня патентна захищеність продукції та технології її виготовлення.

2. Чинники ризику у відтворювальній діяльності підприємства: відтік кваліфікованої робочої сили, неправильна оцінка необхідного періоду підготовки та перепідготовки кадрів, фактори ризику у сфері інвестиційної діяльності фірми

3. Чинники у сфері обігу: порушення умов контракту (дисципліна поставок за термінами, якістю тощо), ризик незатребуваності продукції, банкрутство або самоліквідація підприємств контрагентів, помилковий вибір цільового сегменту ринків збуту продукції, втрати або погіршення якості товару при транспортуванні чи зберіганні, підвищення витрат обігу з -за непередбачених невикробничих витрат у збутовій мережі

4. Чинники ризику у сфері управління підприємством: неадекватна оцінка стратегічного потенціалу підприємства, неправильне формулювання власних стратегічних цілей

підприємства, помилковий прогноз розвитку зовнішнього середовища, відкриті можливості для економічних зловживань, недостатня якість управління.

Фахівці з теорії ризику вважають, що головним чинником ризику в господарській діяльності є чинник ННН – некомпетентність, несовісність, неретельність.

Розголошення конфіденційної інформації – одне з найвідчутніших внутрішніх джерел ризику. Згідно з оцінками експертів втрата лише чверті інформації, яка належить до категорії комерційної таємниці, забезпечує вагомі переваги конкурентам і за короткий відрізок часу призводить до банкрутства половини тих фірм, які допустили розголошення інформації.

Ключові терміни та поняття

РИЗИК; КЛАСИФІКАЦІЯ; СПЕКУЛЯТИВНІ РИЗИКИ (ДИНАМІЧНІ АБО КОМЕРЦІЙНІ); ЧИСТІ РИЗИКИ (СТАТИСТИЧНІ АБО ПРОСТІ); ВИДИ (ВИРОБНИЧИЙ, ІННОВАЦІЙНИЙ, КОМЕРЦІЙНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ, ФІНАНСОВИЙ); ЕКОНОМІЧНИЙ РИЗИК; НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ; ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ФАКТОРИ РИЗИКУ.

Короткі висновки

1. Ризик – це складне явище, що має безліч неспівпадаючих, а іноді протилежних реальних основ. Існує три підходи до визначення ризику:

- Визначення ризику з позицій фінансових результатів, що прогнозуються.
- Визначення ризику з погляду можливих відхилень від планового ходу подій.
- Визначення ризику з погляду можливості та настання несприятливої події.

2. Економічний ризик – об'єктивно-суб'єктивна категорія, пов'язана з подоланням невизначеності та суперечливості в ситуації вибору альтернатив, що відображає ступінь досягнення очікуваного результату, невдачі та відхилення від цілей з урахуванням впливу контрольованих та неконтрольованих

факторів за наявності прямих та зворотних зв'язків.

3. Причини виникнення економічного ризику:

- Спонтанність природних процесів та явищ, стихійні лиха.
- Випадковість.
- Наявність протидіючих тенденцій, зіткнення суперечливих інтересів.
- Імовірнісний характер науково-технічного прогресу.
- Неповна, недостатня інформація про об'єкт, процес, явище щодо якого приймається рішення. Обмеженість людини у збиранні та обробці інформації.
- Обмеженість різних ресурсів при прийнятті та реалізації рішень.
- Неможливість однозначного пізнання об'єкта за сформованих у цих умовах рівні та методи наукового пізнання.
- Відносна обмеженість свідомої діяльності, існуючі розбіжності у соціально-психологічних установках, ідеалах, оцінках, стереотипах поведінки.

4. Існує безліч підходів до класифікації ризиків, що визначаються цілями та завданнями класифікації. За характером наслідків: чисті та спекулятивні. Чисті ризики практично завжди несуть у собі втрати чи нульовий результат. Спекулятивні ризики характеризуються тим, що можуть нести як втрати, так і додатковий прибуток по відношенню до очікуваного результату.

5. Невизначеність – фундаментальна характеристика недостатньої забезпеченості процесу прийняття економічних рішень знаннями стосовно певної проблемної ситуації. Невизначеність можна трактувати та деталізувати як недостовірність, неоднозначність.

Питання для закріплення матеріалу

1. Дайте визначення ризику. Поясніть його сутність.
2. Поясніть основні причини виникнення ризику.
3. Назвіть основні види джерел ризику в певному виді економічної діяльності.
4. Поясніть сутність таких понять: джерело, об'єкт, суб'єкт економічного ризику.
5. Поясніть, який існує взаємозв'язок між ризиком і

прибутком з позиції фінансового менеджменту.

6. Розкрийте суть такого поняття, як невизначеність. Розкрийте зв'язок «невизначеність – ризик».

7. Охарактеризуйте умови та фактори виникнення ризику.

Завдання для самостійного дослідження

1. Проаналізуйте чинники та визначить структуру ризику на прикладі певного інвестиційного проекту туристичної галузі.

2. На конкретному прикладі здійсніть аналіз ризику, класифікуйте його джерела щодо певного виду комерційної діяльності.

3. Проаналізуйте і дайте класифікацію ризиків для ініціативного туристичного оператора.

4. Проаналізуйте і дайте класифікацію ризиків для рецептивного туристичного оператора.

5. На конкретному прикладі здійсніть аналіз зовнішніх та внутрішніх факторів ризику.

Теми рефератів

1. Якісний аналіз та класифікація ризиків туристичних підприємств.

2. Сутність, особливості та причини виникнення ризику в туристичному бізнесі.

3. Інновації та ризик.

4. Антикризове управління туристичним підприємством та ризик.

5. Зовнішній борг України та ризик.

РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ТА АНАЛІЗ РИЗИКУ

2.1. Основні поняття, процес аналізу та оцінки ризиків

Ймовірний характер економічних рішень, що приймаються в умовах ризикових ринкових відносин, може бути виявлений лише за допомогою конкретних методів аналізу ризиків та їх впливу на діяльність підприємства.

У кожній ситуації, що пов'язана з ризиком, виникають питання: що означає виправданий (допустимий) ризик, де проходить межа, що відділяє допустимий ризик від нерозумного? Тобто завжди в господарській діяльності треба вміти виявити ті етапи діяльності, де виникають ризики, проаналізувати причини їх появи. Але й цього недостатньо. Важливо не тільки знати про існування економічного ризику, а й оцінити його ступінь, ймовірність того, що певна подія дійсно відбудеться, а тоді вже – як це вплине на ситуацію.

Такі дії в економічній науці називають *аналізом ризиків*. Чим досконалішими є методи дослідження та оцінювання ризику, тим меншим стає чинник невизначеності.

Аналіз економічних ризиків, що виникають у господарській діяльності, базується на критеріях, які запропонував американський експерт Б.Берлімер, а саме:

- втрати від ризику незалежні один від одного;
- втрати в одному напрямку діяльності необов'язково збільшують ймовірність втрат у другому напрямку (за винятком форс-мажорних обставин);
- максимально можливий збиток не повинен перевищувати фінансові можливості підприємства.

Можна виділити два взаємодоповнюючих види аналізу: якісний та кількісний.

Якісний аналіз економічних ризиків - це визначення факторів, що викликають ризики; визначення напрямків та етапів, де виникають ризики; ідентифікація ризиків.

Кількісний аналіз дає змогу визначити за допомогою того чи іншого методу кількісну величину кожного з можливих ризиків, а також ризик обраного напрямку діяльності. До методів якісної

оцінки належать, насамперед, експертні методи. Спрощений алгоритм технології експертного оцінювання ризиків представлений на рисунку 2.1.

Рис. 2.1. –Алгоритм експертного оцінювання ризиків

В економічній літературі розглядаються різні методи кількісної оцінки ризиків. Найбільш часто зустрічаються статистичні методи оцінки, метод аналогій, логіко-ймовірнісні методи, група аналітичних методів (див. рис. 2.2).

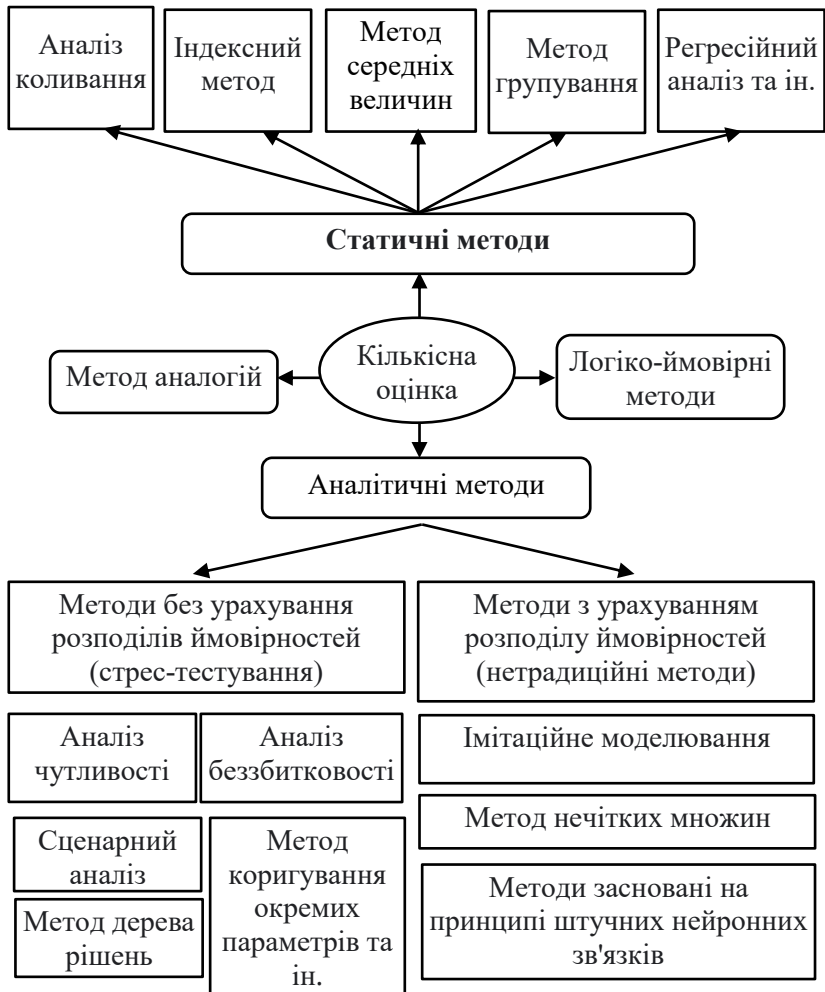

Рис. 2.2. – Класифікація кількісних методів оцінки ризиків

Аналіз економічних ризиків не завершується лише її

кількісною оцінкою, а продовжується розробкою заходів захисту від ризиків, тобто прийняттям управлінських рішень із запобігання, передачі або зниження ступеня ризиків.

Керівник підприємства схиляється до ризикових рішень тоді, коли він впевнений у професіоналізмі виконавців. Готовність йти на ризик визначається й результатами реалізації попередніх рішень, прийнятих у тих же умовах. Помилки, допущені раніше в аналогічній ситуації, диктують вибір більш обережної стратегії.

Слід зазначити, що найбільших успіхів досягає той підприємець, який може одночасно підрахувати або інтуїтивно визначити ступінь ризику і піти на нього. У процесі управління ризиками бажано враховувати такі правила:

- не можна ризикувати більше, ніж це може дозволити власний капітал;
- завжди треба пам'ятати про можливі наслідки ризику;
- не можна ризикувати всім для малого;
- позитивне рішення, пов'язане з ризиком, приймається лише за відсутності сумнівів;
- завжди існує декілька варіантів рішень ризикових задач.

Комплексний підхід до управління економічними ризиками дозволяє керівникові підприємства ефективно використовувати ресурси, розподіляти відповідальність, зробити кращими результати діяльності, забезпечити економічну безпеку діяльності підприємства.

Аналіз економічних ризиків є необхідною складовою частиною розробки економічної стратегії підприємства. У структурі бізнес-плану, документі стратегічного планування, є розділ «Аналіз ризиків». Результати аналізу ризиків у діяльності підприємства можуть бути подані у вигляді тексту і в табличній формі.

У бізнес-плані аналіз ризиків може вміщувати такі моменти:

- сутність ризику (описання неочікуваних і несприятливих подій);
- причини ризику (об'єктивні і суб'єктивні дії, що викликають такі події);
- фактори ризику (передумови, що збільшують ймовірність та реальність настання ризикових подій);
- методи компенсації та зниження ризику (недопущення

наступу несприятливих подій та послаблення їх негативного ефекту).

Як було сказано раніше, керувати ризиком – означає не тільки знати, що він є та ідентифікувати його, а також дати йому кількісну оцінку. Таке положення стає одним з важливих умов забезпечення ефективної діяльності підприємства.

2.2. Кількісний аналіз ризику

Виправданий ризик – необхідний атрибут у стратегії і тактиці ефективного менеджменту.

У кожній ситуації, пов’язаній з ризиком, постають запитання: що означає виправданий (допустимий) ризик? Де проходить межа, яка відділяє допустимий ризик від нерозумного?

У дослідженні з проблем ризику існують різні підходи до визначення критерію його кількісної оцінки. Більшість вчених, які займаються цим питанням, вважають, що кількісний аналіз ризиків є однією з важливих складових процесу ефективного управління господарською діяльністю.

Недостатньо знати, які ризики будуть впливати на підприємство в тому чи іншому напрямку підприємницької діяльності. Проблема полягає в тому, що треба й кількісно оцінити ці ризики. При цьому підприємство отримує можливість вибору конкретного напрямку своєї діяльності, виходячи з власних пріоритетів, наприклад, більш високий ступінь ризику й можливість придбання більшого прибутку, низький ступінь ризику – більш низький прибуток.

При кількісній оцінці ризику слід розрізняти розміри реальної вартості, що пов’язана з ризиком, і обсяг сподіваних прибутків чи збитків. Якщо перший показник на момент прийняття рішення, як правило, відомий, то другий оцінюють з тим чи іншим ступенем невизначеності.

Чим досконалішим є методи дослідження та оцінювання ризику, тим меншим стає чинник невизначеності. Методи, які використовують при кількісній оцінці економічних ризиків, умовно поділяють на дві групи: група *анпріорних* методів і група методів, що базуються на *емпіричних* підходах. Перші ґрунтуються на теоретичних положеннях, а тому ризик кількісно

оцінюється за допомогою логічних міркувань, другі – на вивченні минулих подій та узагальненні статистичної інформації.

Кількісну оцінку ризику проводять на підставі ймовірних розрахунків, що здійснюються ще на їх попередній стадії.

Виходячи з того, що **економічний ризик** – це ймовірність невдачі, критерієм його оцінки є ймовірність того, що отриманий результат виявиться меншого значення, що вимагається (намічається планом, прогнозується):

$$R = P (\Pi^n - \Pi^{\phi}), \quad (2.1)$$

де R – критерій оцінки ризику;

P – ймовірність;

Π^n – заплановане зниження результату;

Π^{ϕ} – отриманий результат.

Такий підхід дозволяє оцінити рівень ризику тільки після одержання певного результату, але ж підприємцю потрібна кількісна оцінка ризику на етапі прийняття рішення.

Критерієм оцінки ризику можна вважати абсолютну величину як міру очікуваної невдачі у процесі досягнення мети, що визначається як добуток ймовірності невдачі (небажаних наслідків) на величину цих небажаних наслідків (збитки, платежі тощо):

$$R = 3 \times P(3), \quad (2.2)$$

де R – сутність ризику;

3 – очікуваний збиток (небажаний наслідок);

$P(3)$ – ймовірність.

Таким чином, при кількісному аналізі завжди присутня ймовірність як кількісна характеристика випадкових подій. Приймати ризик на себе підприємця примушує перш за все невизначеність економічної ситуації, тобто невідомість умов політичних і економічних обставин, що оточують ту чи іншу діяльність, та перспектив змін цих обставин. Чим більше невизначеність господарської ситуації при прийнятті рішень, тим

більше ступінь ризику. Невизначеність економічної ситуації обумовлена перш за все відсутністю повної інформації та випадковістю.

Випадковість – це те, що в однакових умовах відбувається неоднаково, а тому її заздалегідь неможливо передбачити й прогнозувати.

Однак, при більшій кількості спостережень за випадковими подіями можна виявити, що у світі випадковостей діють певні закономірності. Математичний апарат для вивчення цих закономірностей дає теорія ймовірності. Випадкові події стають предметом теорії ймовірності тоді, коли з ними пов'язують певні чисельні характеристики – їх ймовірності.

Випадкові події повторюються з певною частотою.

Частота випадкової події – відношення кількості появ цієї події до загальної кількості спостережень.

Ступінь об'єктивної можливості випадкової події і називається **ймовірністю** події. Саме біля значення цієї ймовірності ґрунтуються частоти події.

Ймовірність будь-якої події коливається від **0** до **1,0**. Якщо ймовірність дорівнює нулю, то подію вважають неможливою. Якщо ймовірність дорівнює одиниці, то подію вважають достовірною.

Ймовірність дозволяє прогнозувати випадкові події. Вона дає їм кількісну і якісну характеристики. При цьому невизначеність і ступінь ризику зменшуються.

Таким чином, **економічний ризик** має математично виражену ймовірність настання втрат, яка може бути розрахована з достатнім ступенем точності на базі статистичних даних.

Існують два методи визначення ймовірності настання певної події: об'єктивний і суб'єктивний.

Об'єктивний метод визначення ймовірності ґрунтується на обчисленні частоти, з якою в минулому відбулася подія (статистична ймовірність). Розрахунок виконується на базі фактичних даних згідно з формулою

$$P = n / N, \quad (2.3)$$

де P – ймовірність небажаного результату;

n – кількість подій з результатом, що не задовольняє підприємця;

N – загальна кількість аналогічних подій як з бажаними, так і небажаними результатами.

Приклад. На основі спостережень (10 років) про кількість проданих туристичних пакетів «А» до Туреччини треба визначити ймовірність різних рівнів продажів, що можливі в майбутньому.

Таблиця 2.1 – Вихідні дані

Роки спостережень	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Кількість проданих турпакетів «А», шт	51	53	63	65	51	54	49	12	45	42

На базі вихідних даних побудуємо варіаційний ряд показника продажів і розрахуємо ймовірність (табл. 2.2).

Таблиця 2.2 – Інтервальний варіаційний ряд

Межі інтервалів продаж	Частота	Ймовірність
10-30	1	$1/10=0,1$
31-50	3	$3/10=0,3$
51-70	6	$6/10=0,6$
Всього	10	1,0

Сума ймовірностей усіх можливих результатів завжди дорівнює одиниці.

Отже, за об'єктивним методом оцінки ймовірностей (формула 2.3) загальна кількість подій (N) повинна складатися з кількості успішних (бажаних) й неуспішних (небажаних) виходів у минулий час, за який є інформація.

При невиконанні цієї умови значення ймовірності небажаного

результату, а значить, і ризику аналізованого напрямку діяльності буде необґрунтовано підвищеним. Тобто підприємець може оцінити ймовірність ризику в конкретному напрямку діяльності об'єктивним способом лише тоді, коли він має досвід цієї роботи в цьому напрямку або інформацію про результати здійснення подій не з свого досвіду, наприклад, якщо яка-небудь угода здійснювалася у минулому за приблизно однаковими умовами з одним і тим же партнером декілька разів.

Приклад. При вкладенні капіталу в проект А з 120 випадків прибуток 25 тис. грн. був отриманий у 48 випадках,

20 тис. грн. у 36 випадках

30 тис. грн. у 36 випадках.

Тоді ймовірність отримання в майбутньому

прибутку 25 тис. грн дорівнюватиме $48:120=0,4$,

прибутку 20 тис. грн. – $36:120=0,3$ і

прибутку 30 тис. грн. – $36:120=0,3$.

Сума ймовірностей трьох можливих варіантів дорівнює одиниці: $0,4+0,3+0,3=1$.

Таким чином, ймовірність вважається об'єктивною, тому що вона безпосередньо базується на частоті відповідних подій, яка засновується на фактичних даних.

Якщо немає статистичної інформації, то неможливо розрахувати об'єктивну ймовірність. У таких випадках потрібні суб'єктивні критерії.

Суб'єктивна ймовірність є припущення відносно певного результату. Це припущення ґрунтується на особистому досвіді того, хто оцінює ймовірність. Якщо ймовірність визначається суб'єктивно, різні люди можуть називати різні її значення для однієї й тієї ж події, а тому, робити різний вибір, приймаючи ризикові рішення. Тому суб'єктивні ймовірності завжди варіюють.

Суб'єктивна ймовірність може бути отримана шляхом проведення експертної оцінки, обробки та використанні її результатів для обґрунтування значення ймовірності.

Сьогодні все частіше в практиці господарювання застосовують методи експертних оцінок. Вони являють собою комплекс логічних та математико-статистичних методів і процедур, що пов'язані з діяльністю експерта з переробки інформації, що необхідна для аналізу та прийняття рішень. Методи

експертних оцінок базуються на використанні здібностей спеціаліста (його знань, досвіду, вміння, інтуїції та ін.) знаходити потрібне, найбільш ефективне рішення.

І в умовах ризику, і в умовах невизначеності ми маємо справу з випадковими величинами. Випадкова величина – це величина, яка може прийняти те чи інше значення, але тільки одне і заздалегідь невідомо яке саме. Вона характеризується не тільки ймовірностями, а й можливими значеннями.

При вирішенні практичних завдань, коли ми маємо справу з випадковими величинами, треба знати деяке середнє значення випадкової величини. При кількісній оцінці економічних ризиків тому, хто приймає рішення, необхідно знати всі можливі наслідки окремої події та ймовірності цієї події.

Математичне сподівання є середньозваженим усіх можливих результатів, де ймовірність кожного з них використовується як частота або питома вага відповідного значення. Сподіване значення вимірює результат, котрий ми очікуємо в середньому.

Формула для обчислення математичного сподівання має вигляд:

$$\bar{x} = \sum_{i=1}^n x_i \times P_i \quad (2.4)$$

де x_i – значення випадкової величини (різні результати);

$P_1, P_2, \dots, P_n$ – ймовірності можливих значень випадкової величини.

Для розглянутого вище прикладу очікуваний прибуток:

$$\bar{x} = 25\,000 \times 0,4 + 20\,000 \times 0,3 + 30\,000 \times 0,3 = 25\,000 \text{ грн.}$$

Приклад. Маємо два проекти А і Б щодо інвестування. Відомі оцінки прогнозованих значень доходу від кожного з цих проектів та відповідні значення імовірностей. Треба оцінити сподіване значення доходу (математичне сподівання) для кожного з проектів.

Математичне сподівання для кожного з проектів

обчислюється згідно з формулою (2.4):

проект А: $\bar{x} = 30 \times 0,20 + 120 \times 0,60 + 150 \times 0,20 = 108$ тис. грн.;

проект Б: $\bar{x} = 24 \times 0,25 + 90 \times 0,50 + 180 \times 0,25 = 96$ тис. грн.

Таблиця 2.3 – Вихідні дані

Оцінка можливого результату	Прогнозований доход, тис. грн.	Значення ймовірності
Проект А		
Песимістична	30	0,20
Стримана	120	0,60
Оптимістична	150	0,20
Проект Б		
Песимістична	24	0,25
Стримана	90	0,50
Оптимістична	180	0,25

Проект А має сподіваний доход більше ніж проект Б, але прийняти рішення про перевагу цьому проекту, орієнтуючись тільки на цей показник, буде неправильним. Треба оцінити ризик вкладення інвестицій в кожний з проектів.

2.3 Статистичний метод оцінки

Цей метод застосовують для оцінки економічних ризиків у тих випадках, коли підприємство має значний обсяг аналітико-статистичної інформації за певний час щодо результативності здійснення господарських угод та ін.

Сутність статистичного методу оцінки ступеня ризику базується на теорії ймовірностей розподілу випадкових величин. Це означає, що, маючи достатню інформацію про реалізацію певних ризиків у минулих періодах конкретних видів господарської діяльності, будь-який суб'єкт господарювання може оцінити ймовірність їх реалізації у майбутньому.

За допомогою статистичного методу можна оцінити ризик не тільки конкретної угоди, але й підприємства в цілому, коли проаналізувати динаміку його прибутків за певний час.

Перевагою цього методу оцінки економічних ризиків є

нескладні математичні розрахунки, а явним недоліком – необхідність великої кількості вихідних даних, тому що чим більше масив статистичних даних, тим більша достовірність оцінки самого ризику. Тому статистичним методом неможливо користуватись, якщо підприємство нове або з якихось причин відсутня статистична інформація, необхідна для оцінки ризику.

Статистичним методом ризик оцінюються через розрахунок коливання (мінливості) можливого результату. На практиці використовують для характеристики ступеня мінливості: **дисперсію** та **середньоквадратичне відхилення**.

Дисперсія – ймовірність квадрату відхилень можливих значень випадкової величини від її середнього значення; або середнє зважене з квадратів відхилень результатів від очікуваних.

Формула для розрахунку дисперсії має вигляд:

$$D = \sum (x_i - \bar{x})^2 \times P_i \quad (2.5)$$

де x_i - значення, які може приймати випадкова величина в залежності від конкретних умов;

$\bar{x}$ – середньоочікуване значення випадкової величини;

$P_1, P_2, \dots, P_n$ – ймовірність можливих значень випадкової величини.

Розраховувати розкид можливих значень випадкової величини від її середнього значення можна також **середньоквадратичним відхиленням (σ)**, що є коренем квадратним з дисперсії.

$$\sigma = \sqrt{D} \quad (2.6)$$

Економічний зміст середньоквадратичного відхилення з точки зору теорії ризиків у тому, що воно виступає характеристикою конкретного ризику, яка показує максимально можливе коливання величини від її середньоочікуваного значення. Це дозволяє використовувати середньоквадратичне відхилення як показник ступеня ризику з погляду ймовірності його реалізації.

При цьому чим більше величина середньоквадратичного відхилення, тим ризикованим є певне управлінське рішення та

відповідно більш ризикованіший шлях розвитку підприємства. Середньоквадратичне відхилення вимірюється у тих одиницях, що й випадкова величина, яка аналізується для визначення ризику.

Приклад. За вихідними даними, що наведені у табл. 2.3, оцінити абсолютний ступінь ризику – середньоквадратичне відхилення.

Згідно з формулою (2.5) визначається дисперсія, а з формулою (2.6) середньоквадратичне відхилення.

Проект А:

$$D = (30 - 108)^2 \cdot 0,20 + (120 - 108)^2 \cdot 0,60 + (150 - 108)^2 \cdot 0,20 = 1656$$

$$\sigma = 40,7 \text{ тис. грн.}$$

Проект Б:

$$D = (24 - 96)^2 \cdot 0,25 + (90 - 96)^2 \cdot 0,50 + (180 - 96)^2 \cdot 0,25 = 3078$$

$$\sigma = 55,5 \text{ тис. грн.}$$

І дисперсія, і середньоквадратичне відхилення проекту А нижче, ніж проекту Б. Тобто інвестування проекту А менш ризикованіше, ніж інвестування проекту Б. Однак сподіване значення доходу для проекту А більше, ніж для проекту Б: 108 тис. грн. > 96 тис. грн.

Можна застосовувати також спрощений метод визначення ступеня ризику.

Кількісно ризик інвестора характеризується його оцінкою ймовірної величини максимального і мінімального доходів. При цьому чим більше діапазон між цими величинами при *однаковій* їх ймовірності, тим вище ступінь ризику.

Тоді для розрахунку дисперсії та середньоквадратичного відхилення можна використати такі формули:

$$D = P_{max} \times (x_{max} - \bar{x})^2 + P_{min} (\bar{x} - x_{min})^2 \quad (2.7)$$

$$\sigma = \sqrt{D} \quad (2.8)$$

де P_{max} – ймовірність отримання максимального доходу (прибутку, рентабельності);

R_{max} – максимальна величина доходу;

$\bar{R}$ – середня сподівана величина доходу;

P_{min} – ймовірність отримання мінімального доходу;

R_{min} – мінімальна величина доходу.

Отже, **визначення ризику статистичним методом** – це розрахунок відхилення від їх середнього або сподіваного результату. Завдання полягає в тому, щоб визначити, як реальні результати відхиляються від сподіваних результатів або від середнього значення цих результатів. Якщо сподівані доходи, наприклад, порівняльних проектів однакові, то ширша межа дисперсії доходів одного з проектів означає вищий ризик.

Приклад. Існують два варіанти інвестування проекту вартістю 100 тис. грн. терміном на один рік: Проект 1 передбачає чисті витрати в 100 тис. грн., нульові надходження протягом року й виплати у кінці року, котрі залежатимуть від стану економіки; проект 2- теж вартістю 100 тис. грн., але розподіл виплат відрізняється від проекту 1.

Таблиця 2.4 – Вихідні дані

Стан економіки	Ймовірність	Норма доходу з інвестицій, %	
		Проект 1	Проект 2
Глибокий спад	0,05	-3,0	-2,0
Невеликий спад	0,20	6,0	9,0
Середнє зростання	0,50	11,0	12,0
Невеликий підйом	0,20	12,0	15,0
Потужний підйом	0,05	18,5	26,0

Треба оцінити ризик кожного з проектів.

Розрахунки середньої сподіваної норми доходу з інвестицій по кожному з проектів, а також середньоквадратичного відхилення як абсолютного ступеня ризику зведені у таблиці 2.5.

Згідно з формулою (2.8) середньоквадратичне відхилення дорівнює:

$$\text{проекту 1: } \sigma = \sqrt{23,0} = 4,8\%;$$

проекту 2: $\sigma = \sqrt{11,2} = 3,3\%$.

Отже, проект А має ширшу межу відхилень від очікуваної величини доходів.

Таблиця 2.5 – Розрахунок характеристик проектів

Стан економіки	Ймовірність (P_i)	Норма доходу % (x_i)	Дохід % $x_i \times P_i$	$x_i - \bar{x}$	$(x_i - \bar{x})^2$	$(x_i - \bar{x})^2 \times P_i$
Проект 1						
Глибокий спад	0,05	-5,0	-0,25	-15,6	243,4	12,2
Невеликий спад	0,20	6,0	1,2	-4,6	21,2	4,2
Середнє зростання	0,50	12,0	6,0	1,4	2,0	1,0
Невеликий підйом	0,20	13,0	2,6	2,4	5,8	1,2
Потужний підйом	0,05	20,0	1,0	9,4	88,4	4,4
			10,6		D = 23,0	
Проект 2						
Глибокий спад	0,05	-2,0	-0,1	-12,6	158,8	7,9
Невеликий спад	0,20	9,0	1,8	-1,6	2,6	0,5
Середнє зростання	0,50	11,0	5,5	-0,4	0,2	0,1
Невеликий підйом	0,20	13,0	2,6	2,4	5,8	1,2
Потужний підйом	0,05	16,0	0,8	5,4	29,2	1,5
			10,6		D = 11,2	

Можна графічно відобразити розподіл значень ймовірностей кожного з проектів. Для цього перш за все треба припустити, що розподіл значень величин ймовірностей нормальний. Мається на увазі, що половина значень у розподілі менша за очікувану величину, а половина – більша. Можна мати два нормальних розподіли значень величин ймовірностей, але чим ближче лінія

розподілу до очікуваної величини, тим більше впевненості в тому, що реальні результати ближчі до середньої або очікуваної величини. Більше шансів мають результати, ближчі до очікуваної величини там, де розподіл вужчий.

Як видно з рисунку 2.3, розподіл значень ймовірностей для проектів 1 та 2 нормальний, але перший проект має ширшу межу відхилень від очікуваної величини. Це означає, що перший проект є ризикованішим, ніж другий.

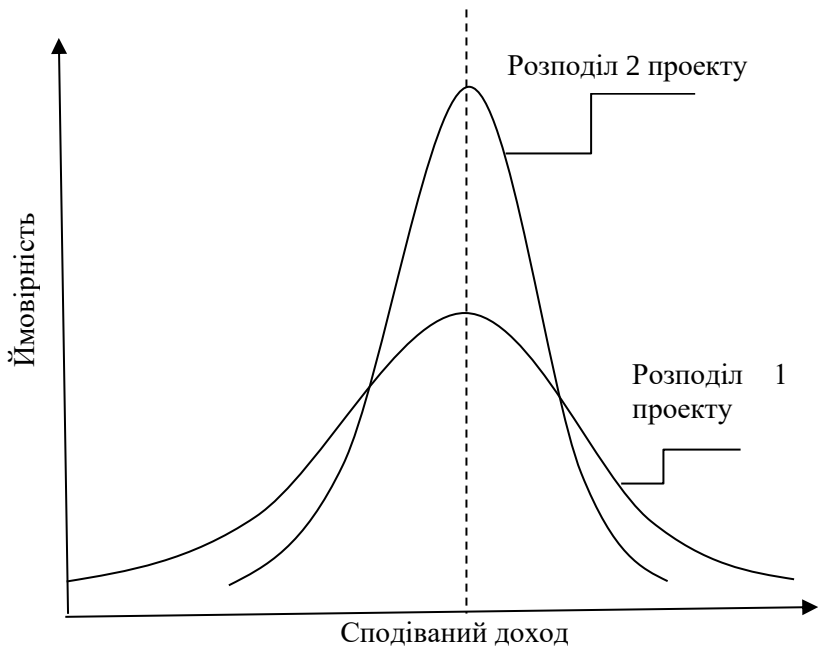

Рис. 2.3 – Нормальний розподіл значень ймовірностей – проект 1 і 2.

Розподіли значень ймовірностей 1 і 2 проектів мають одну й ту саму очікувану величину доходу, але у другому проекті лінія розподілу вужча, що вказує на меншу мінливість доходу відносно очікуваної величини, а отже і менший ризик.

Таким чином, у наведеному прикладі за допомогою

статистичного методу ризик вимірюється з урахуванням мінливості очікуваних доходів. Чим більше коливаються доходи, тим вищий ризик. Цю мінливість при статистичному методі вимірюють за допомогою середньоквадратичного відхилення.

Дисперсія і середньоквадратичне відхилення виступають мірою абсолютної мінливості. При кількісному аналізі ризиків застосовують також **Коефіцієнт варіації**, що є відносною мірою мінливості.

Коефіцієнт варіації (v) – співвідношення середньоквадратичного відхилення результатів до середньої (очікуваної) величини результатів.

Формула для розрахунку коефіцієнта варіації має вигляд

$$v = \frac{\sigma}{\bar{x}} \times 100\% \quad (2.9)$$

Коефіцієнт варіації – це відносна величина. Тому на його розмір не впливають абсолютні значення показника, що аналізується. За допомогою коефіцієнта варіації можна порівнювати мінливість ознак, що виражені у різних одиницях вимірювання. Коефіцієнт варіації може змінюватися від 0 до 100%. Чим більше коефіцієнт, тим сильніша мінливість. Існує така якісна оцінка різних значень коефіцієнта варіації:

до 10% – слабка мінливість;

10-25% – помірна мінливість;

більше 25% – висока мінливість.

Приклад. Є можливість вибору формування та реалізації двох туристичних пакетів. За даними відділу маркетингу, яким були проведені обстеження ніші ринку, доход від реалізації першого туру залежить від конкретної ймовірнісної економічної ситуації. Мають місце два рівнозначно ймовірних доходи: 210 тис. грн., за умови вдалої реалізації першого туру і 110 тис. грн. коли результати менш вдалі. Доход від реалізації другого туру дорівнює в одному випадку 151 тис. грн., але не виключена можливість малого попиту на це направлення, коли доход дорівнюватиме всього 51 тис. грн.

У табл. 2.6 зведені результати та їх ймовірності, одержані відділом маркетингу.

Треба оцінити ступінь ризику і прийняти рішення щодо вибору одного з двох туристичних пакетів.

Таблиця 2.6 – Порівняння варіантів туристичних пакетів

Варіанти формування турпакетів	Результат 1		Результат 2	
	Ймовірність (P_1)	Доход, тис. грн. (x_1)	Ймовірність (P_2)	Доход, тис. грн. (x_2)
Перший	0,5	210	0,5	110
Другий	0,99	151	0,01	51

Розрахунки сподіваних доходів кожного з варіантів, а також абсолютної та відносної мінливості можливих результатів наведені в табл. 2.7.

Таблиця 2.7 – Розрахунок характеристик варіантів формування та реалізації туристичних пакетів.

Можливі результати	Ймовірність (P_i)	Дохід, тис. грн. (x_i)	Сподіваний дохід, тис. грн. $\bar{x}$	$(x_i - \bar{x})$	$(x_i - \bar{x})^2$	$(x_i - \bar{x})^2 \times P_i$
I варіант						
Результат 1	0,5	210	105	50	2500	1250
Результат 2	0,5	110	55	-50	2500	1250
			160		D=2500	
II варіант						
Результат 1	0,99	151	149,5	1	1	0,99
Результат 2	0,01	51	0,5	99	9801	98,01
			150		D=99	

Таким чином, для першого варіанта турпакету абсолютний ступінь ризику, тобто середньоквадратичне відхилення набагато більше в порівнянні з показником другого варіанта: $\sigma_1 = \sqrt{2500} = 50$ тис. грн., а $\sigma_2 = \sqrt{99} = 9,9$ тис. грн.

У таких випадках варто перейти до відносних величин щодо

показника ризику, тобто до коефіцієнта варіації. Тоді згідно з формулою (2.9) коефіцієнт варіації дорівнює:

$$\text{для першого варіанта турпакету } v = \frac{50}{160} \cdot 100 = 31,2\%,$$

$$\text{для другого варіанта турпакету } v = \frac{9,9}{150} \cdot 100 = 6,6\%.$$

Оскільки $6,6\% < 31,2\%$, то другий варіант є менш ризикованим, ніж перший, і його слід обрати.

Приклад. Маємо два види акцій (акції двох компаній). Ефективність їх (норма прибутку) є випадковою величиною і залежить від стану економічного середовища (випадкових обставин). Сподівана ефективність цих акцій однакова.

Припустимо, що на ринку можуть виникнути лише дві ситуації Q_1 та Q_2 : Q_1 – з ймовірністю $P_1=0,2$; Q_2 – з ймовірністю $P_2=0,8$.

Різні акції реагують на ці ситуації по-різному: курс акцій першого виду в ситуації Q_1 зростає на 5%, в ситуації Q_2 – на 1,25%; курс акцій другого виду в ситуації Q_1 падає на 1%, а в ситуації Q_2 зростає на 2,75%.

Припустимо також, що інвестор взяв гроші в борг під відсоток, що дорівнює 1,5%. Які акції слід придбати?

Розв'язання цієї ситуації статистичним методом означає, як і в попередніх прикладах, послідовне визначення показників сподіваної ефективності кожного з видів акцій та абсолютної і відносної варіації ефективності, тобто середньоквадратичного відхилення і коефіцієнта варіації. У табл. 2.8 наведені розрахунки цих показників.

Згідно з розрахунками маємо: $\sigma_1 = \sigma_2 = 1,5\%$, а $v_1 = v_2 = 75\%$.

Таким чином, для двох видів акцій співпадають їх можлива ефективність, а також варіація. На перший погляд, варіанти придбання тих чи інших акцій рівнозначні для інвестора, тому що всі статистичні характеристики однакові $(\bar{x}, \sigma, v)$. Крім того, відсоток, під який взято гроші в борг, нижчий, ніж сподівана ефективність акцій ($1,5\% < 2\%$).

Але наслідки для інвестора у придбанні тих чи інших акцій

можуть бути досить нерівнозначними. Так, якщо інвестор вкладає гроші в акції першого виду і реалізується ситуація Q_1 , то він виграє 3,5% ($5\% - 1,5\%$), якщо ж вкладе гроші в акції другого виду, то він збанкрутує ($-1,0\% - 1,5\% = -2,5\%$).

Таблиця 2.8 – Розрахунок характеристик різних видів акцій

Можливі ситуації на ринку	(P_i)	(x_i)	$(x_i \cdot P_i)$	$(x_i - \bar{x})$	$(x_i - \bar{x})^2$	$(x_i - \bar{x})^2 \cdot P_i$
Перший вид акцій						
Ситуація Q_1	0,2	5,0	1,0	3,0	9,0	1,8
Ситуація Q_2	0,8	1,25	1,0	-0,75	0,56	0,45
			2,0	D=2,25		
Другий вид акцій						
Ситуація Q_1	0,2	-1,0	-0,2	-3,0	9,0	1,8
Ситуація Q_2	0,8	2,75	2,2	0,75	0,56	0,45
			2,0	D=2,25		

І навпаки, якщо реалізується стан економічного середовища інший – Q_2 , а гроші вкладені в акції першого виду, то інвестор збанкрутує ($1,25\% - 1,5\% = -0,25\%$). Коли ж гроші при ситуації Q_2 буде вкладено в акції другого виду, то він буде у виграші (оскільки $2,75\% - 1,5\% = 1,25\%$).

Оскільки стани економічного середовища Q_1 і Q_2 мають різну ймовірність, рішення інвестора не є рівнозначним з точки зору ризику банкрутства: при вкладенні грошей в акції першого виду банкрутство можливе з ймовірністю 0,8, а при вкладенні в акції другого виду – з ймовірністю 0,2.

Отже, при однаковості сподіваних ефективностей та дисперсій, а також власного (початкового) капіталу ризик банкрутства може бути різним. Цю обставину слід враховувати, а тому в даному випадку треба брати той вид акцій, ймовірність банкрутства яких у зв'язку з несприятливим станом середовища буде при цьому меншою – акцій другого виду.

Тут ймовірність несприятливого стану економічного середовища (за рівних умов) виступає як міра ризику.

Вищенаведені приклади показують використання статистичного методу у визначенні інвестиційних ризиків. А ось як пропонується за допомогою того ж методу оцінити ризик господарського договору.

Приклад. Туристичне підприємство оцінює ризик того, що сплатить товар у визначений термін при укладанні договору. При цьому є інформація про термін сплати рахунків партнерами (покупцями) в попередні 10 місяців (табл. 2.9).

Таблиця 2.9 – Термін сплати рахунків покупцем продукції підприємства

Місяці		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Термін сплати, днів	Фірма А	70	39	58	75	80	120	70	42	50	80
	Фірма В	50	63	32	89	61	45	31	51	55	50

Перш за все треба визначити сподіваний термін сплати в наступному місяці, а для цього згідно з формулою (2.3) розрахуємо ймовірність кожного з варіантів терміну сплати. Тобто в цьому прикладі ймовірність – це частота, з якою в минулому зустрічався той чи інший термін сплати. Ймовірності сплати рахунків зведені у табл. 2.10.

Таблиця 2.10 – Ймовірність сплати рахунків

Фірма А	Термін, днів (x_i)	70	39	58	75	80	120	70	42	50	80
	Ймовірність (P_i)	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0	0,1	0,1	0
Фірма В	Термін, днів (x_i)	50	63	32	89	61	45	31	51	55	50
	Ймовірність (P_i)	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0

Сподіваний термін сплати визначаємо згідно з формулою (2.4):

Фірма А:

$$\bar{x}_A = 70 \cdot 0,2 + 39 \cdot 0,1 + 58 \cdot 0,1 + 75 \cdot 0,1 + 80 \cdot 0,2 + 120 \cdot 0,1 + 42 \cdot 0,1 + 50 \cdot 0,1 = 68,4$$

$$\bar{x}_A = 68 \text{ днів}$$

Фірма В:

$$\bar{x}_B = 50 \cdot 0,2 + 63 \cdot 0,1 + 32 \cdot 0,1 + 89 \cdot 0,1 + 61 \cdot 0,1 + 45 \cdot 0,1 + 31 \cdot 0,1 + 51 \cdot 0,1 + 55 \cdot 0,1 = 52,7$$

$$\bar{x}_B = 53 \text{ днів.}$$

Ризикованість кожної з угод визначаємо за допомогою середньоквадратичного відхилення згідно з формулою (2.6):

$$D_A = (70 - 68)^2 \cdot 0,2 + (39 - 68)^2 \cdot 0,1 + (58 - 68)^2 \cdot 0,1 + (75 - 68)^2 \cdot 0,1 + (80 - 68)^2 \cdot 0,2 + \\ + (120 - 68)^2 \cdot 0,1 + (42 - 68)^2 \cdot 0,1 + (50 - 68)^2 \cdot 0,1 = 498,9$$

$$\sigma_A = \sqrt{498,9} = 22,3 \text{ днів;}$$

$$D_B = (50 - 53)^2 \cdot 0,2 + (63 - 53)^2 \cdot 0,1 + (32 - 53)^2 \cdot 0,1 + (89 - 53)^2 \cdot 0,1 + \\ + (61 - 53)^2 \cdot 0,1 + (45 - 53)^2 \cdot 0,1 + (31 - 53)^2 \cdot 0,1 + (55 - 53)^2 \cdot 0,1 + \\ (51 - 53)^2 \cdot 0,1 = 247,5$$

$$\sigma_B = \sqrt{247,5} = 15,7 \text{ днів.}$$

Аналізуючи значення середніх, тобто сподіваних термінів сплат рахунків, а також значення середньоквадратичного відхилення можливих термінів для двох варіантів угод, можна зробити висновок, що укладення туристичним підприємством угоди з фірмою В менш ризикове, тому що й середній термін сплати, і розкид можливих результатів для цієї фірми менші.

Значення коефіцієнтів варіації теж приводить до того самого висновку:

$$v_A = \frac{22,3}{68} \cdot 100 = 33\%, \quad v_B = \frac{15,7}{53} \cdot 100 = 30\%, \\ 30\% < 33\% .$$

У літературі з питань економічних ризиків зустрічається інший варіант застосування статистичного методу для визначення ризику господарської діяльності як у цілому, так й окремого її напрямку.

Суть застосування цього методу полягає в тому, що для розрахунку ймовірностей виникнення втрат аналізуються всі статистичні дані, які стосуються результативності здійснення підприємством розглядуваних операцій. Частоту виникнення деякого рівня втрат пропонується знаходити за формулою, аналогічною формулі (3.3):

$$F_0 = N / N_{\text{заг}}, \quad (2.10)$$

де F_0 – частота виникнення деякого рівня втрат;
 N – число випадків появи конкретного рівня втрат;
 $N_{\text{заг}}$ – загальне число випадків у статистичній вибірці,
 що включає також успішне здійснення операцій даного виду.

Для побудови кривої ризику і визначення рівня втрат вводять поняття областей ризику.

Областю ризику називається деяка зона загальних втрат на ринку, в межах якої втрати не перевищують граничного значення встановленого рівня ризику.

Класифікація областей ризику при цьому приймається з урахуванням вимог національного банку України за оцінкою стану активів банку, а також за рейтинговою шкалою визначення класу позичальника банку, тобто п'ять областей, або зон ризику.

На рисунку 2.4 показані основні області діяльності підприємств у ринковій економіці.

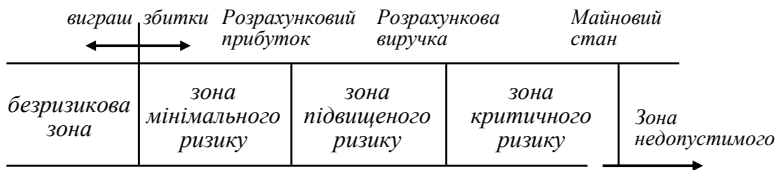

Рис. 2.4 – Основні області ризиків діяльності підприємств у ринковій економіці.

Для кількісної оцінки рівня втрат вводять поняття **Коефіцієнта ризику (H)**. Для інвестиційних компаній такий коефіцієнт визначають, наприклад, як граничне співвідношення всього капіталу компанії до суми її активів. У загальному випадку його визначають співвідношенням можливих втрат до розміру власних засобів підприємства.

Коефіцієнт ризику – співвідношення можливих втрат до розміру власних засобів підприємства.

Кожна з областей ризику характеризується різними

значеннями коефіцієнта ризику.

Безризикова область характеризується відсутністю будь-яких втрат при здійсненні операцій з гарантією отримання, як мінімум, розрахункового прибутку. Теоретично прибуток підприємства при виконанні господарської діяльності не обмежений. Коефіцієнт ризику $H_1 = 0$, де індекс 1 – перша область (див. рис. 2.4).

Область допустимого (мінімального) ризику характеризується рівнем втрат, що не перевищує розміри чистого прибутку. Коефіцієнт ризику $H_2 = 0\text{--}25\%$. У цій області можливе: здійснення операцій з цінними паперами; отримання необхідних позик, гарантованих урядом України; участь у виконанні робіт по будівництву будівель, споруд тощо, які фінансуються державними органами. Підприємство ризикує тим, що в результаті своєї діяльності в гіршому випадку не отримає чистого прибутку і не зможе виплатити дивіденди по випущених цінних паперах. Можливі випадки незначної втрати, але основна частина чистого прибутку буде одержана.

Область критичного (підвищеного) ризику (характеризується рівнем втрат, що не перевищує розміри розрахункового прибутку. Коефіцієнт ризику $H_3 = 25\text{--}50\%$. У цій області можливе здійснення виробничої діяльності підприємством за рахунок отриманих кредитів в інвестиційних банках терміном до одного року, за мінусом позик, гарантованих урядом. Підприємство ризикує, у грошовому випадку здійснити перекриття всіх витрат (рентні платежі, комунальні платежі, накладні витрати та ін.), а в кращому – отримає прибуток, набагато менший розрахункового рівня.

Область критичного ризику – можливі втрати, величина яких перевищує розрахунковий прибуток, але не перебільшує загальної величини валового прибутку. Коефіцієнт ризику $H_4 = 50\text{--}75\%$. У цій області підприємство може здійснювати різні види лізингу: оперативний (підприємства, фірми-виробники не реалізують свою продукцію, а передають її в оренду); лізинг нерухомості (передача в оренду машин та устаткування, що виготовляються різними підприємствами і фірмами терміном від 2 до 6 років); вкладати фінансові інвестиції в придбання цінних паперів інших акціонерних товариств і підприємств. Такий ризик

небажаний, оскільки фірма ризикує втратити всю виручку від даної операції.

Область недопустимого ризику – можливі втрати, близькі до розміру власних коштів, тобто коли настає повне банкрутство фірми. У цьому випадку прострочена заборгованість по позиках складає 100%, великий ризик пов’язаний з вкладанням грошових коштів і майна під заставу на отримання банківських кредитів. Коефіцієнт ризику $H_5 = 75\text{--}100\%$.

Наведені значення коефіцієнта ризику є нормованими значеннями, що характеризують певний рівень втрат. Віднесення ризику до тієї чи іншої зони виконується в залежності від рівня втрат.

Приклад. На базі статистичних даних за три роки діяльності підприємства в одному з напрямків – зведення готелів – необхідно розрахувати сподіваний рівень ризику (коефіцієнт ризику).

Таблиця 3.12 - Статистичні дані виникнення втрат у діяльності підприємства

Рік діяльності	Частота виникнення (F%)				
	Безризикова область	Область мінімального ризику	Область підвищеного ризику	Область критичного ризику	Область недопустимого ризику
	$F_{\text{заг}}$	F_2	F_3	F_4	F_5
Перший	0,75	0,32 (42%)	0,33 (44%)	0,05 (7%)	0,05 (7%)
Другий	0,8	0,35 (45%)	0,2 (25%)	0,2 (25%)	0,05 (5%)
Третій	0,85	0,05 (5%)	0,17 (20%)	0,25 (30%)	0,38 (52%)

Загальна частота виникнення втрат $F_{\text{заг}}$ визначається як сума частот:

перший рік діяльності: $F_{\text{заг } 1} = 0,32 + 0,33 + 0,05 + 0,05 = 0,75$;

другий рік діяльності: $F_{\text{заг } 2} = 0,35 + 0,2 + 0,2 + 0,05 = 0,80$;

третій рік діяльності: $F_{\text{заг } 3} = 0,05 + 0,17 + 0,25 + 0,38 = 0,85$.

Сподіване значення рівня ризику (H) (коефіцієнта ризику)

визначаємо згідно з формулою для обчислення математичного сподівання (2.4):

$$H = \sum_{i=1}^y H_i \cdot P_i, \quad (2.11)$$

де H_i – значення коефіцієнта ризику i -ї області;

P_i – ймовірність виникнення i -го результату коефіцієнта ризику, тобто ймовірність попадання можливих втрат в i -ту область.

В областях ризику коефіцієнт ризику набуває значення в інтервальному вигляді:

область мінімального ризику – $0 \div 25\%$;

область підвищеного ризику – $25 \div 50\%$;

область критичного ризику – $50 \div 75\%$;

область недопустимого ризику – $75 \div 100\%$.

Тому для розрахунку сподіваного значення рівня ризику для кожної з областей приймаємо середнє значення коефіцієнта ризику, а саме:

область мінімального ризику – $12,5\%$;

область підвищеного ризику – $37,5\%$;

область критичного ризику – $62,5\%$;

область недопустимого ризику – $87,5\%$.

Тоді сподіване (середнє) значення коефіцієнта ризику підприємства дорівнюватиме:

для першого року діяльності

$$H_1 = 12,5 \cdot 0,32 + 37,5 \cdot 0,33 + 62,5 \cdot 0,05 + 87,5 \cdot 0,05 = 24\% ;$$

для другого року діяльності

$$H_2 = 12,5 \cdot 0,35 + 37,5 \cdot 0,2 + 62,5 \cdot 0,2 + 87,5 \cdot 0,05 = 29\% ;$$

для третього року діяльності

$$H_3 = 12,5 \cdot 0,05 + 37,5 \cdot 0,17 + 62,5 \cdot 0,25 + 87,5 \cdot 0,38 = 56\%$$

Визначаємо середньоквадратичне відхилення згідно з формулою (2.8):

$$\sigma_1^2 = (12,5 - 24)^2 \cdot 0,32 + (37,5 - 24)^2 \cdot 0,33 + (62,5 - 24)^2 \cdot 0,05 + (87,5 - 24)^2 \cdot 0,05 = 359$$

$$\sigma_1 = 19\%$$

$$\sigma_2^2 = (12,5 - 29)^2 \cdot 0,35 + (37,5 - 29)^2 \cdot 0,2 + (62,5 - 29)^2 \cdot 0,2 + (87,5 - 29)^2 \cdot 0,05 = 505$$

$$\sigma_2 = 22\%$$

$$\sigma_3^2 = (12,5 - 56)^2 \cdot 0,05 + (37,5 - 56)^2 \cdot 0,17 + (62,5 - 56)^2 \cdot 0,25 + (87,5 - 56)^2 \cdot 0,38 = 540$$

$$\sigma_3 = 23\%$$

Таким чином, середнє значення коефіцієнта ризику для першого року діяльності підприємства дорівнює 24% при середньоквадратичному відхиленні – 19%. Діяльність підприємства в першому році знаходиться в області мінімального ризику, але може коливатися від області мінімального в область підвищеного ризику: $H_1 = (24 \pm 19) \%$.

Відповідно $H_2 = (29 \pm 22) \%$, тобто в другому році діяльність підприємства знаходиться в області підвищеного ризику, але може переходити до області критичного ризику.

У третьому році $H_3 = (56 \pm 23) \%$, тобто – в області критичного ризику і може переходити в область недопустимого ризику.

Такий підхід до визначення для декількох років коефіцієнта ризику і відхилень його можливих значень дозволяє виявити тенденції зміни цього показника і таким чином встановити доцільність в цілому цього напрямку діяльності для підприємства або окремого підприємця.

Але слід пам'ятати, що сьогодні відсутні науково обґрунтовані рекомендації по визначенню сприятливості того чи іншого рівня ризику в конкретній ситуації.

Разом з тим при обґрунтуванні стратегії поведінки та в процесі прийняття конкретного рішення підприємцю бажано виділяти певні області (зони ризику) в залежності від рівня можливих (очікуваних) втрат. У літературі з теорії ризиків поки що єдиний підхід до критеріїв оцінки шкали ризиків відсутній.

Так, на базі узагальнення результатів досліджень багатьох авторів з проблем кількісної оцінки економічних ризиків наведена емпірична шкала ризику, яку рекомендують застосовувати

господарникам як кількісну оцінку ризику імовірності настання ризикової події (табл. 2.13).

Таблиця 2.13 – Емпірична шкала рівня ризику.

Ймовірність небажаного результату (величина ризику)	Градації ризику
0,0 - 0,1	мінімальний
0,1 - 0,3	малий
0,3 - 0,4	середній
0,4 - 0,6	високий
0,6 - 0,8	максимальний
0,8 - 1,0	критичний

Перші три градації ймовірності відповідають «нормальному», «розумному» ризику, при якому рекомендується приймати звичайні підприємницькі рішення.

Прийняття рішень з більшим рівнем ризику залежить від схильності до ризику осіб, які приймають рішення. Однак прийняття таких рішень можливе тільки у випадку, якщо настання небажаного результату не приведе підприємство до банкрутства.

При оцінці сприятливості коефіцієнта, що визначає ризик банкрутства, існують різні точки зору, які не протистоять одна одній.

На думку багатьох авторів з теорії ризиків, у межах коефіцієнта ризику, що визначає ризик банкрутства від 0,3 до 0,7, знаходиться зона підвищеного ризику. Прийняття рішень про реалізацію ризикових дій у межах цієї зони визначається величиною можливого виграшу, якщо небажаний результат (ризикова подія) не здійсниться, і схильністю до ризику осіб, які приймають рішення.

2.4 Методи експертних оцінок

Методи експертних оцінок застосовують в аналізі економічних ризиків тоді, коли недостатньою є кількість статистичної інформації або її повна відсутність, коли вимірюється ризик якогось нового напрямку підприємницької

діяльності і для неї нема ніяких аналогів. У теорії економічного прогнозування, що вивчає можливі напрямки розвитку економічного об'єкту або події в майбутньому, методи експертних оцінок відносять до групи інтенсивних. Цим методам притаманний більш суб'єктивний характер у порівнянні, наприклад, з формалізованими, до яких належить статистичний метод. В основі методів *експертних оцінок* закладена суб'єктивна інформація, тобто судження *експертів* про минулі ситуації та про перспективи розвитку цих ситуацій.

Експертна оцінка – це судження експерта або експертної групи відносно поставленого завдання.

Експерт – кваліфікований спеціаліст з конкретної проблеми, залучений до винесення оцінки з поставленого завдання.

Реалізація методів експертних оцінок в аналізі економічних ризиків відбувається шляхом узагальнення інформації від експертів, якими можуть виступати як працівники підприємства, так і залучені спеціалісти. Наприклад, якщо на підприємстві аналізуються ризики, що можуть впливати на господарську діяльність, то формується група спеціалістів, яка дає бальну оцінку імовірності виникнення того чи іншого виду ризику, або ступеня його впливу на діяльність підприємства. Аналіз узагальненої думки експертів дозволяє підготувати інформацію для прийняття відповідних рішень щодо управління господарськими ризиками, що виникають у діяльності цього підприємства. При експертній оцінці економічних ризиків слід приділяти увагу формуванню *експертної групи*, тому що від правильності оцінок експертів, їх компетентності залежить ефективність рішення, що будується на експертній інформації.

Експертна група – це колектив експертів, сформований за певними правилами для вирішення поставленого завдання.

Для проведення експертизи спеціалісти, які організують її, повинні скласти процедуру експертизи і забезпечити умови для її проведення. Достовірність експертних оцінок у прийнятті ризикових рішень вимагає відповідних процедур відбору експертів за багатьма критеріями (компетентність, ставлення до експертизи, аналітичність та широта мислення, самокритичність і т.д.) й кількісних методів обробки експертної інформації.

Характерними особливостями застосування методів

експертних оцінок, як наукового інструмента вирішення цих складних проблем, які не можна формалізувати, виступають правильна організація проведення усіх етапів експертизи, а також використання кількісних методів при оцінці суджень експертів та узагальненні результатів. Ці дві особливості й відокремлюють методи експертних оцінок від звичайної давно знайомої експертизи, що вживається в різних сферах людської діяльності.

Таким чином, до завдань організаторів експертної оцінки при аналізі економічних ризиків входять:

- постановка проблеми;
- визначення цілей та задач експертизи, її меж, основних етапів;
- розробка процедури експертизи;
- підбір експертів, перевірка їх компетентності та формування групи експертів;
- проведення опитування та узгодженість оцінок;
- формалізація отриманої інформації, її обробка, аналіз та інтерпретування.

Узагальнення літератури з методів експертних оцінок дозволяє охарактеризувати деякі основні моменти, які необхідно знати при застосуванні цих методів в аналізі економічних ризиків. Перш за все, це стосується формування компетентної групи експертів. Якісний склад експертної групи визначається саме *компетентністю*, яку можна визначити згідно з формулою (2.12).

Компетентність експертної групи – здатність експертної групи виносити судження про аналізований об'єкт або ситуацію:

$$K_k = \frac{K_3 + K_A}{2}, \quad (2.12)$$

де K_k – коефіцієнт компетентності;

K_3 – коефіцієнт ступеня знайомства;

K_A – коефіцієнт аргументованості думок.

Обидва коефіцієнти (K_3 , K_A) мають обмеження:

$$0 \leq K_3 \leq 1; \quad (2.13)$$

$$0 \leq K_A \leq 1. \quad (2.14)$$

Тому ті ж самі обмеження має коефіцієнт компетентності:

$$0 \leq K_k \leq 1 \quad (2.15)$$

На практиці при застосуванні методів експертних оцінок для

визначення компетентності групи можна пропонувати можливим експертам відповісти на запитання двох анкет: перша – із самооцінки ступеня знайомства з аналізованою проблемою, а друга – із самооцінки рівня аргументованості висловлюваних думок (табл. 2.14 і 2.15).

Таблиця 2.14 – Анкета з самооцінки ступеня знайомства з аналізуючою проблемою

Бал	Ступінь знайомства
0	не знайомий з проблемою взагалі
1, 2, 3	погано знайомий з проблемою, але вона входить до сфери моїх інтересів
4, 5, 6	задовільно знайомий з проблемою, але не беру участі в її практичному вирішенні
7, 8, 9	добре знайомий з проблемою і беру участь в її практичному вирішенні
10	проблема входить до кола моєї вузької спеціалізації

У цій анкеті підкреслюється лише один відповідний бал. Маючи відповіді на цю анкету організатор проведення експертної оцінки може обчислити кожному спеціалісту коефіцієнт ступеню його знайомства (K_3):

$$K_3 = 0,1 \cdot B, \quad (2.16)$$

де B – бал, який підкреслив спеціаліст в анкеті.

Таблиця 2.15 – Анкета з самооцінки рівня аргументованості висловлюваних думок

Джерело аргументованості	Ступінь аргументованості		
	високий	середній	низький
1. Проведений теоретичний аналіз	0,3	0,2	0,1
2. Виробничий досвід	0,5	0,4	0,2
3. Узагальнення дослідницьких праць вітчизняних авторів	0,05	0,05	0,05
4. Узагальнення дослідницьких праць зарубіжних авторів	0,05	0,05	0,05
5. Особисте знайомство із зарубіжним досвідом з аналізованої проблеми	0,05	0,05	0,05
6. Інтуїція	0,05	0,05	0,05

В анкеті підкреслюються декілька відповідних балів. Відповіді на цю анкету дозволяють визначити коефіцієнт аргументованості думок (K_A):

$$K_A = \sum_{i=1}^{n_1} B_i, \quad (2.17)$$

де B_i – бали, підкреслені в анкеті.

Після обчислення коефіцієнтів ступеня знайомства та аргументованості думок для кожного із спеціалістів визначають коефіцієнт компетентності згідно з формулою (2.12). Компетентність тим вища, чим більший коефіцієнт. Тому групу експертів складають із спеціалістів, які мають вищі коефіцієнти компетентності.

Підготовка до проведення експертної оцінки, крім формування компетентної групи експертів, передбачає також розробку анкети або опитного листа, що містять перелік питань щодо ризикової ситуації, яка аналізується. За формою запитання можуть бути відкритими, закритими, прямими та непрямыми, але існують загальні вимоги до питань, з яких складається опитний лист, а саме: запитання повинні формулюватися у загальноприйнятій термінології, їх формулювання повинно виключати будь-яку невизначеність змісту, всі запитання повинні забезпечувати єдине тлумачення.

Організаторам експертної оцінки бажано перед проведенням експертизи самим спробувати відповісти на запитання опитного листа або «перевірити» ці запитання на декількох експертах. Якщо будуть відповіді «не зрозумів», «не знаю», то це вказує на складність запитань, а коли експертами будуть висловлені зауваження до запитань, то це свідчить про невдале їх формулювання. Значна кількість відмов від відповідей означає, що недостатньо виконана роз'яснювальна робота по відношенню до експертів, не сформульована мета експертизи, а може, якщо потрібно, й не гарантована анонімність відповідей. Анкета вважається вдалою, якщо експерти розуміють зміст її запитань так саме, як і організатори експертної оцінки.

Сьогодні, коли здійснюється перехід економіки до ринку для підприємств збільшується обсяг рішень, що приймаються в умовах невизначеності й ризику, область застосування методів

експертних оцінок розширюється. Але невиконання елементарних вимог до їх застосування може значно змінити експертну інформацію, знизити ефективність управлінських рішень щодо управління господарськими ризиками.

На практиці використовують дві групи методів експертних оцінок: індивідуальні й колективні.

Індивідуальні експертні методи базуються на висловлюванні думок експертами – спеціалістами незалежно одного від одного, а методи колективних експертних оцінок – на виявленні колективної думки з проблеми, що аналізується. Привабливість індивідуальних методів проведення експертизи в тому, що в них максимально використовуються індивідуальні здібності експертів і відсутній психологічний тиск з боку інших спеціалістів.

Однак і індивідуальні, і колективні методи експертних оцінок мають як позитивні, так і негативні характеристики. А тому, вибираючи той чи інший метод, треба виходити з конкретної ситуації, а саме складу групи експертів, обмеженості часу, складності поставленої завдання і т. ін. Наприклад, якщо в групі експертів знаходяться спеціалісти, які підпорядковуються за посадою один одному, то метод колективної експертної оцінки, коли думки висловлюються кожним в усній формі в присутності інших, краще не застосовувати. Однак практикою підтверджено, що групи експертів у висловлюванні думки з більшою готовністю приймають на себе відповідальність, ніж окремі спеціалісти.

На практиці тепер широко розповсюджені методи, що ґрунтуються на роботі спеціальних комісій, коли групи експертів за «круглим столом» обговорюють ту чи іншу проблему з метою узгодження думок і отримання єдиної думки. Але цей метод має один недолік: група експертів у своїх судженнях може керуватися тільки логікою компромісу. Крім цього методу, який називають методом комісій, колективними методами експертних оцінок виступають метод колективної генерації ідей, матричний метод, метод Дельфі та ін. Серед методів індивідуальних експертних оцінок часто застосовують метод інтерв'ю та аналітичної експертної оцінки.

Кожен з методів має свої особливості порядку проведення експертної оцінки. Наприклад, у методі Дельфі спочатку замість

колективного обговорення проблеми проводиться індивідуальне опитування експертів через анкету. Потім виконується статистична обробка анкет та формується колективна думка групи, виявляються, узагальнюються аргументи на користь різних суджень; вся інформація повідомляється експертам. Учасників експертизи просять переглянути оцінки й пояснити причини своєї незгоди з колективним судженням. Така процедура повторюється 3-4 рази. Поступово відбувається звуження діапазону оцінок і узагальнюється думка експертів.

Важливим етапом у проведенні експертних оцінок є обробка експертної інформації. Тип питань анкет визначає спосіб обробки результатів експертної оцінки: рангування (оцінка відносної важливості), оцінка часу здійснення певної події, оцінка питомої ваги різних рішень і т.ін. Так, якщо експертна оцінка проводиться для того, щоб виявити, які фактори впливають на ризик певного виду діяльності, в анкеті експертам можна запропонувати перелік таких факторів розташувати у послідовності, наприклад, з показника сили впливу на ступінь ризику, а саме зменшення цієї сили. Розташування факторів у порядку зростання (або зменшення) якоїсь їх властивості (у нашому прикладі – сила впливу) називають **рангуванням**, а метод обробки таких анкет – методом рангування.

Узагальнена думка експертів при цьому методі визначається в такій послідовності. Спочатку для кожного з факторів встановлюють суму рангів, тобто суму місць кожного з факторів (S_j):

$$S_j = \sum_{i=1}^{m_1} R_{ij}, \quad (2.18)$$

де R_{ij} – ранг (місто), який присвоїв j -му фактору i -й експерт;
 $i = 1, \dots, m$ – шифр експерта;
 $j = 1, \dots, n$ – шифр фактора.

Потім для кожного з факторів визначають загальний ранг, що відображає узагальнену думку експертів групи. При цьому ранг «один» надається факторові, що має найменшу суму S_j , а найбільший ранг – факторові, що має найбільшу суму S_j .

Послідовність рангів відображає узагальнену думку експертів: найбільш впливовий фактор матиме найменший ранг, тобто

«одиницю». Це означає, що за силою впливу на ступінь ризику він стоїть на першому місці.

Оцінку узгодженості думок експертів групи можна визначити за допомогою *коефіцієнта конкордації* (W):

$$w = \frac{12 \sum_{j=1}^n d_j}{m^2(n^3 - n)}, \quad (2.19)$$

де m – кількість експертів,

n – кількість факторів,

d_j – відхилення суми рангів j -го фактора (S_j) від середньої суми рангів усіх факторів (S):

$$d_j = S_j - \bar{S}; \quad (2.20)$$

$$\bar{S} = \frac{\sum_{j=1}^n S_j}{n} \quad (2.21)$$

Коефіцієнт конкордації (W) може приймати значення від 0 до 1. При повній узгодженості думок експертів $W = 1$, а при повній неузгодженості $W = 0$.

Коефіцієнт конкордації показує ступінь узгодженості усієї експертної групи. Низьке його значення може бути отримане як при відсутності узагальненості думок усіх експертів, так й за наявності протилежних думок між підгрупами експертів, хоч у самій підгрупі узгодженість може бути високою. В експертній оцінці розкид в оцінці експертів неминучий. Але його причини, величина – це те, що потрібно аналізувати при узагальненні оцінок експертів.

У практиці управління економічними ризиками існує багато варіантів застосування методів експертних оцінок, коли експерти дають інформацію про ймовірність того чи іншого фактора ризику, про найбільш ймовірні втрати у певному напрямку господарської діяльності, про вплив того чи іншого фактора на ризикованість угоди і т.ін. Зупинимося на деяких з прикладів.

В економічній практиці оцінки ризиків існують спеціальні методики, розроблені на основі експертних методів оцінок:

методика **Швейцарської банківської корпорації** і методика **BERI**. Згідно з цими методиками визначається ступінь ризику економіки країни, тобто країновий ризик, а не окремого напрямку підприємницької діяльності.

Методика Швейцарської банківської корпорації передбачає виконання оцінки країнового ризику в чотири етапи :

- 1) визначення основних напрямків аналізу;
- 2) збір вихідних даних, їх попереднє ґрунтування та обробка;
- 3) процес безпосереднього прогнозування й визначення ступеня ризику з окремих елементів;
- 4) визначення загального ступеня ризику.

Методика передбачає застосування 25 факторів, що впливають на ступінь ризику (див. табл. 2.15).

Таблиця 2.16. – Схема факторів ризику

Фактори ризику	Оцінка по рокам	
	реальні дані	Прогноз-ризик
ВНУТРІШНЯ ЕКОНОМІКА 1. Реальний приріст валового продукту, %. 2. Інвестиційне співвідношення ((величина інвестицій/величина валового продукту)*100). 3. Ефективність інвестицій. 4. Середній рівень інфляції за аналізований період, %. 5. Зростання грошових надходжень наприкінці аналізованого періоду. 6. Рівень реального внутрішнього кредиту (показник внутрішнього грошово-кредитного дисбалансу), %. 7. Характеристика податково-бюджетної політики (податковий баланс як відсоток від величини валового продукту), %.		
ЕКОНОМІКА КРАЇНИ – ПАРТНЕРА 8. Конкурентоздатність (показник реального обмінного курсу), max = 100%. 9. Торговельний баланс. 10. Експорт товарів та послуг. 11. Імпорт товарів та послуг. 12. Зовнішньоторговельне сальдо.		

13. Частка експорту в сумі валового продукту, %.		
14. Концентрація експорту, %.		
15.Імпорт у країну – партнера.		
ЗАБОРГОВАНІСТЬ		
16.Загальна зовнішня заборгованість.		
17.Міжнародні резерви (зміна золотих запасів).		
18.Вартість послуг із зовнішній заборгованості.		
19.Частка зовнішньої заборгованості в загальному обсязі експорту, %		
20.Частка зовнішньої заборгованості з послуг (виплата відсотків) у загальному обсязі, %.		
21.Рівень платоспроможності країни по боргах.		
22.Частка міжнародних резервів у загальному обсягу імпорту.		
23.Величина політичного ризику.		
24.Рівень безробіття.		
25.Зріст ВВП на душу населення.		

Більшість показників цієї таблиці визначається традиційним способом.

Реальний приріст валового продукту розраховується з урахуванням рівня інфляції.

Під інвестиційним співвідношенням всередині країни розуміється відношення суми інвестицій до вартості валового продукту. Згідно з даною методикою оптимальним вважається співвідношення у 25%.

Ефективність інвестицій або їх рентабельність на протязі усього аналізованого періоду має оптимальне значення не нижче 20%.

Середній рівень інфляцій розглядається з точки зору змін споживчих цін та складу споживчого кошика, що є відображенням не тільки економічної, а й соціально-політичної ситуації в країні.

Зростання грошових надходжень, як і усі показники, аналізується у динаміці. При цьому розглядаються: готівка, кошти підприємств населення на розрахункових поточних рахунках і депозитах у банках, страхові кошти, вартість цінних паперів державної позики.

При аналізі рівня реального внутрішнього кредиту (депозити громадян у банках) цей показник корегується з урахуванням

індексу інфляції.

Для характеристики податково-бюджетної політики в методиці використана модель американського математика й політолога Артура Лаффера, згідно з якою податковий тиск з боку держави на господарників негативно відображається на діловій активності в цілому й виступає дестимулятором зростання надходжень у державний бюджет, а в деяких випадках і зменшує їх.

У цій методиці конкурентоздатність являє собою конкурентоздатність національної валюти – динаміку її обмінного курсу.

Друга група показників пов'язана з аналізом торговельного балансу з усіх видів товарів та послуг (торговельний баланс, експорт товарів і послуг, імпорт товарів і послуг, зовнішньоторговельне сальдо, частка експорту у валовому продукті).

Концентрація експорту визначається як частка експорту основного товару (або групи товарів) у загальному обсязі експорту. Цей показник характеризує залежність країни від основних споживчих ризиків.

Імпорт у країну-партнера розраховується в абсолютному вираженні у тих грошових одиницях, що застосовані в самій методиці.

Інші показники, що аналізуються в методиці, являють собою оцінку можливості країни розраховується за своїми зовнішніми обов'язаннями, є також відображенням політичного ризику, визначаються за десятибальною шкалою:

- 1 – 3 бали – низький ризик;
- 4 – 6 балів – помірний ризик;
- 7 – 9 балів – високий ризик;
- 10 балів – надвисокий ризик.

За допомогою цієї методики можна аналізувати ступінь ризику при виконанні зовнішньоекономічної діяльності підприємства й виявити ризик на рівні держави, аналізувати фінансову стійкість економіки, а отже, й рівень ділової активності суб'єктів господарювання. Але методика Швейцарської банківської корпорації не враховує специфіку певних напрямків діяльності. Це є її недоліком.

Інша широко відома методика BERI, розроблена німецькою фірмою BERI для визначення індексу BERI, що характеризує рівень країнового ризику. Його визначенням займаються близько 100 експертів, які за допомогою різних методів експертних оцінок проводять аналіз ризику економіки країни чотири рази на рік. Анкета, на яку анонімно відповідають спеціалісти різних країн, вміщує 15 оціночних критеріїв, кожний з яких має свою питому вагу, а загальна сума критеріїв дорівнює 100. Кожне запитання оцінюється згідно з бально-відсотковою шкалою і має п'ять варіантів відповідей – від 0 (несприятливий) до 4. Чим більша сума балів, тим нижче країновий ризик. У табл. 2.17 наведені оціночні критерії індекса BERI.

Таблиця 2.17 – Оціночні критерії індекса BERI

Оціночні критерії	Максимальна питома вага, %
1. Політична стабільність.	12
2. Відношення до іноземних інвестицій.	6
3. Ступінь націоналізації.	6
4. Ймовірність та ступінь девальвації внутрішньої валюти.	6
5. Стан платіжного балансу.	6
6. Ступінь розвитку бюрократії.	4
7. Темпи економічного зростання.	10
8. Конвертованість валюти.	10
9. Якість виконання договорів.	6
10. Рівень витрат на заробітну плату й рівень продуктивності праці.	8
11. Можливість використання послуг внутрішніх і зовнішніх експертів.	2
12. Ефективність організації зв'язку та транспорту.	4
13. Взаємовідносини між суб'єктами господарювання та державою, зв'язки з громадськістю.	
14. Умови придбання короткострокових кредитів.	4
15. Умови придбання довгострокових кредитів.	8
	8

Відповідям експертів на запитання – оціночні критерії передусе всебічний, глибокий аналіз. Так, оцінюючи політичну стабільність, за допомогою спеціальних методів аналізу виконується аналіз частоти виникнення та специфіка соціальних та політичних конфліктів. При визначенні відношення до іноземних інвестицій аналізується розмір витрат на соціальні потреби, можливості розширення всієї фінансово-кредитної системи. Оцінці стану платіжного балансу передусе оперативний аналіз балансу рахунків та загального балансу. Бюрократичні питання відображуються рівнем державного регулювання, швидкістю здійснення митних операцій, валютних переводів, оперативністю діяльності усіх складових грошово-кредитної системи. Такий показник, як темп економічного зростання валового продукту, визначається за окремою шкалою (табл. 2.18).

Таблиця 2.18 – Оцінка темпа економічного зросту для індекса BERI

Річний темп економічного зростання, %	до 3	з 3 до 6	з 6 до 10	вище 10
Оцінка темпів економічного зростання за шкалою BERI, %	2,5	5	7,5	10

В оцінці можливостей використання експертів і послуг аналізується реальна та кваліфікована допомога, яку банк може отримати й надати у процесі своєї діяльності у сфері юридичних та маркетингових консультацій, бухгалтерії, технології та ін.

Після проведення аналізу складових індекса BERI економіка тієї країни, яка має найбільше значення індекса, виявляється більш стабільною, тобто й менш ризикованою.

Недоліком цієї методики є те, що вона, як й Швейцарська методика, не враховує тих ризиків, що можуть виникати безпосередньо при функціонуванні підприємства. Обидві методики мають глобальний характер і призначені для визначення ступеня ризику всієї економіки, а не конкретного напрямку економічної діяльності.

При визначенні ступеня ризику діяльності підприємства в тому чи іншому напрямку бажано враховувати ступінь ризику економіки в цілому, тобто використовувати результати

експертних оцінок згідно з методикою Швейцарської банківської корпорації або методикою BERI.

Маючи експертну оцінку сили впливу факторів на господарський ризик підприємства, можна продовжувати експертну оцінку для визначення ризику виконання певного контракту. А це вже потрібно для формування портфелю замовлень, а також для прийняття ефективних рішень з управління ризиками підприємства.

Тоді експертам вже пропонується визначити і ймовірність виникнення факторів ризику та силу кожного з них на ризик підприємства у певному напрямку діяльності або певному контракті.

Кожний ризик (R) описується певним числом (n) i-х факторів (критеріїв ризику), як правило не більше 10. Значення кожного з них рангується за ступенем ймовірного ризику і нормується, тобто кожному присвоюється певний бал (B_i) від 1 до 10. При цьому з урахуванням ступеня ризикомісткості кожному такому фактору присвоюється (експертним способом) своя вага (W_i), яка повинна відображати частку впливу фактора у загальній величині ризику.

Сума ваги всіх факторів дорівнює одиниці. Відсутність будь-якого фактора оцінюється нульовою відміткою. Бал фактора помножується на відповідну вагу, а сума результатів визначає величину аналізованого ризику:

$$R = \sum_{i=1}^n (B_i \cdot W_i) \quad (2.22)$$

Чим ближче величина ризику до 1, тим менший ризик, а чим вона ближча до 10, тим він вище. Розрахована величина ризику порівнюється зі шкалою ризику. Пропонується така шкала меж ризику:

Таблиця 2.19. – Шкала меж ризику.

Межі зон ризику (R)	0	0,1-2,5	2,5-5,0	5,0-7,5	7,5-10,0
Зони ризику	безризикова	мінімальний ризик	підвищений ризик	критичний ризик	недопустимий ризик

Приклад. Туристичний оператор замовив будівельній компанії побудувати новий готель до 1 квітня (важливі строки, тому що активний літній сезон починається з червня). У січні, Експертним методом оцінюється загальний ризик діяльності будівельного підприємства у наступному кварталі. Для цього експертам спочатку запропонували визначити фактори впливу на ризик діяльності підприємства, а потім визначити величину ризику. Розрахунки наведені у таблиці 2.20.

Таблиця 3.20 – Розрахунок рівня ризику діяльності підприємства у наступному кварталі.

Фактори ризику	Бал B_i	Вага W_i	$B_i \times W_i$
1. Розірвання контракту.	3	0,20	0,60
2. Втрата потенційного замовника.	3	0,15	0,45
3. Консервація об'єкту будівництва.	2	0,10	0,20
4. Зриви у фінансуванні з боку замовника.	8	0,20	1,6
5. Незабезпеченість сировиною та матеріалами.	2	0,06	0,12
6. Зниження якості будівельних робіт.	4	0,06	0,24
7. Поломка машин та механізмів.	3	0,08	0,24
8. Порушення трудової дисципліни.	2	0,04	0,08
9. Відсутність документації на початок будівництва.	1	0,08	0,08
10. Неприятливі погодні умови.	3	0,03	0,09
Всього	*	1,0	3,7

Таким чином, діяльність будівельного підприємства в наступному кварталі за думкою експертів може опинитися в зоні підвищеного ризику, тобто величина втрат підприємства може дорівнювати очікуваному прибутку.

За допомогою експертного методу оцінки ризиків можемо визначити виробничий ризик будівельного підприємства. Для цього виділені три групи факторів в залежності від її значимості:

- 1) фактори, значимість яких менше 0,05;

- 2) фактори, що мають значимість в межах 0,05-0,1;
- 3) фактори, значимість яких перевищує 0,1.

До першої групи факторів віднесені такі фактори: технологічність проектних рішень, продуктивність праці, техніка безпеки, геологічні умови району та будівельного майданчика;

до другої групи – надійність організаційно-технічних рішень, організація будівельного майданчика, організація праці, технологія будівельних процесів, якість будівельно-монтажних робіт, метеорологічні умови, ступінь координації робіт;

до третьої групи факторів віднесені: методи організації виробництва, забезпеченість матеріально-технічними ресурсами, кваліфікація кадрів, якість управлінських рішень.

Фактори третьої групи, у порівнянні з факторами першої та другої груп найбільше впливають на виробничий ризик в будівництві. Тому основні виробничі ризики в будівництві – це:

- помилки при виборі методу організації виробництва;
- низька кваліфікація кадрів;
- прийняття неякісних управлінських рішень;
- несвоєчасність поставок матеріально-технічних ресурсів.

За розрахунками важливості факторів величина виробничого ризику в будівництві визначена в розмірі 11,7%, що є допустимою межею при підписанні угод.

Розрахунки ризиків при підписанні контрактів дозволяють виявити ступінь можливого розходження в отриманні прибутку. Тому аналіз ризиків має велике значення в управлінні будівельним виробництвом в умовах невизначеності.

Результати аналізу ризику, проведені за допомогою експертів, характеризують не тільки розмір ризику, а і ймовірний розподіл можливого прибутку. Ця інформація дозволяє керівникові прийняти рішення щодо підписання певного контракту.

3.5 Аналітичний метод оцінки

Аналіз економічної літератури з проблем оцінки економічних ризиків показує, що існують різні варіанти застосування аналітичного методу для аналізу ризиків. Одним з таких варіантів

є оцінка ризику за результатами аналізу фінансового стану підприємства.

Фінансовий стан підприємства – це комплексне поняття, що характеризується системою абсолютних і відносних показників, які відображають наявність, розміщення та використання фінансових ресурсів підприємства і разом визначають стійкість його економічного становища підприємства та надійність як ділового партнера.

Методи оцінки ризиків підприємства за результатами аналізу фінансового стану є доступними методами відносної оцінки ризику як для самого підприємства, так і для його партнерів. Застосування цих методів у практиці господарювання офіційно введено при визначенні банком фінансового стану позичальника банку, а також при розрахунках економічних нормативів банку, що встановлені Національним банком України.

Система економічного рейтингу промислових, торговельних, фінансових корпорацій розвинутих країн чітко відпрацьована. Вона містить певний набір фінансових документів та економічних показників, що обов'язково завіряються аудиторською фірмою за результатами роботи за рік. Підсумкова оцінка стану компанії відображується у ревізійному сертифікаті, який вміщують у звітах фірм та публікують у пресі разом з балансами. Цей сертифікат є необхідним не тільки для інвесторів, акціонерів корпорації, а й для податкових інспекцій, банків та інших кредиторів. Перелік компаній, що мають кращі показники, виступає барометром успіху.

Набір економічних показників, що характеризують фінансове положення ті активність підприємства, залежить від глибини дослідження. Більшість методик аналізу фінансового стану передбачає розрахунок таких груп показників-індикаторів: фінансової стійкості, платоспроможності, ділової активності, рентабельності (рис. 2.5).

З погляду оцінки рівня економічного ризику в системі показників, що характеризують фінансовий стан підприємства, особливий інтерес становлять показники фінансової стійкості та платоспроможності.

Сутність фінансової стійкості визначається ефективним формуванням, розподілом та використанням фінансових ресурсів,

а платоспроможність виступає її зовнішнім виявом.

Платоспроможність - це здібність своєчасно повністю виконувати свої платіжні зобов'язання щодо торгових, кредитних та інших операцій платіжного характеру та готовність підприємства погасити борг у випадку одночасної вимоги з боку усіх кредиторів підприємства з платежів за короткостроковими зобов'язаннями (за довгостро - ковими - термін повернення відомий наперед).

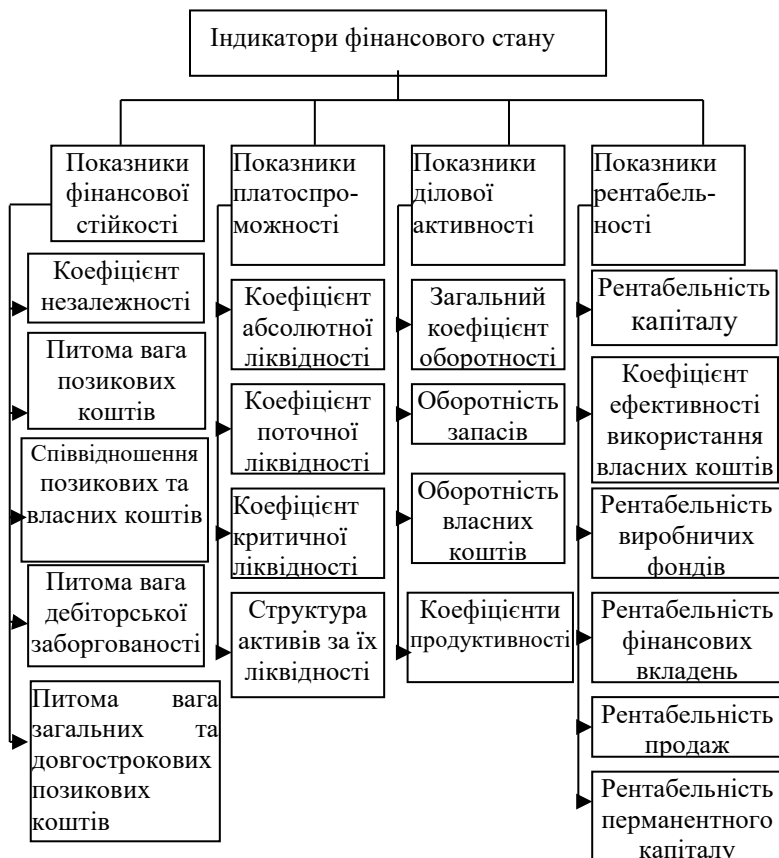

Рис. 2.5 – Класифікація індикаторів фінансового стану.

Аналіз фінансового стану підприємства дозволяє оцінити

фінансову стійкість, що і є критерієм оцінки ризику підприємства. Залежність між фінансовою стійкістю підприємства і ризиком звернено пропорційна: як тільки підприємство стає фінансово нестійким - виникає ризик банкрутства. Аналіз фінансового стану підприємства є одним з елементів запобігання банкрутству на ранніх стадіях.

На основі економічного аналізу діяльності підприємства можна приймати рішення про підписання угод. При цьому кожний господарючий суб'єкт може мати свої критерії оцінки фінансового стану та переслідувати свої цілі. Так, для менеджера найбільш важливим є аналіз та оцінка ефективності господарських операцій, ресурсів та результатів діяльності. Підприємця-інвестора цікавить прибутковість вкладених капіталів та рівень ризику їх можливої втрати. Для кредиторів найбільш важливим буде оцінка перспектив повернення кредиту, для постачальників-можливості підприємства-партнера своєчасно сплачувати продукцію та послуги, що йому надаються.

В економічній літературі публікуються різні методичні рекомендації з проведення аналізу фінансового стану, які базуються на відносних показниках-фінансових коефіцієнтах, на емпіричних формулах і т.ін. Використання тих чи інших рекомендацій - це вибір за самим господарником. Але треба розуміти, що не комплексний аналіз фінансового стану або механічне застосування зарубіжного досвіду в проведенні аналізу в інших умовах господарювання може призвести до неефективних управлінських рішень.

Активи підприємства зручно аналізувати на основі балансового звіту підприємства. Структура балансу вітчизняних підприємств поступово змінюється у напрямку адаптації до ринкових умов. Приклад спрощеного балансу підприємства наведений у табл. 2.21.

Баланс має дві частини: **актив**, що показує напрямки розміщення коштів (капіталу), і **пасив**, що характеризує їх джерела. Активи включають фізичне, грошове і матеріальне майно, яке в балансі поділяється на три групи: необоротні активи, оборотні активи та витрати майбутніх періодів.

Необоротні активи – це майно, створене за рахунок довгострокових інвестицій, яке має тривалий термін обігу

(основні фонди, незавершене будівництво, нематеріальні активи, довгострокові фінансові вкладення та ін). Необоротні активи ще називають фіксованими активами або основним капіталом. Основні фонди і нематеріальні активи в балансі оцінюються за їх повною вартістю, але у підсумок включаються за залишковою вартістю, тобто за вирахуванням амортизаційних відрахувань (зносу).

Таблиця 2.21 – Баланс підприємства за станом на 2022 р.
(тис. грн.)

Актив	сума	Пасив	Сума
I. Необоротні активи		I. Власний капітал	
всього	11220	всього	14500
у тому числі:		у тому числі:	
1. Основні засоби	15400	1. Статутний капітал	10000
2. Знос	-4400	2. Нерозподілений прибуток	
3. Нематеріальні активи	220	(непокритий збиток)	4500
4. Інше майно	-	3. Інші джерела	-
		2. Забезпечення наступних витрат і платежів	-
2. Оборотні активи –		3. Довгострокові зобов'язання	
всього	12200	всього	4000
у тому числі:		у тому числі:	
1. Гроші на банківських рахунках і в касі	1300	1. Довгострокові кредити	3200
2. Цінні папери	1700	2. Відстрочені податкові зобов'язання	800
3. Дебіторська заборгованість	2100		
4. Запаси продукції	1500	4. Поточні зобов'язання-	
5. Запаси матеріалів і незавершеного виробництва	5200	всього	4920
3. Витрати майбутніх періодів	400	у тому числі:	1520
		1. Короткострокові кредити	2200
		2. Кредиторська заборгованість	1200
		3. Інші зобов'язання	
		5. Доходи майбутніх періодів	
Баланс	23420	Баланс	23420

Оборотні активи включають мобільні елементи майна з коротким терміном обігу (до одного року). До них належать оборотні кошти й цінні папери, що швидко реалізуються.

Поточні активи мають здатність швидко перетворюватися в гроші. Цю здатність називають **ліквідністю**. Поточні активи більш ліквідні ніж фіксовані. У свою чергу, окремі різновиди поточних активів мають різну ліквідність. За умов нормального функціонування економіки найбільш ліквідні активи-це гроші, цінні папери, на які є попит на ринку.

Пасиви балансу поділяються на дві групи: власний капітал (кошти) і чужий капітал у різних формах заборгованості (зобов'язань). Власний капітал створюється з двох основних джерел: а) внески власників підприємства при його організації або виручка від продажу акцій акціонерного товариства. Цю складову власного капіталу прийнято називати **статутним фондом** (капіталом); б) акумульований (нерозподілений між власниками і працівниками) прибуток, що утворюється від діяльності підприємства

Боргові зобов'язання в балансі поділяються на довго - і короткострокові. **Довгострокові** - це ті **зобов'язання**, які погашаються не раніше ніж за рік від дати складання балансу, короткострокові-в межах року.

Короткострокові, або поточні зобов'язання включають не тільки кредити, але й різні форми кредиторської заборгованості: за одержані товари, аванси, видані векселі, за розрахунки по оплаті труда, виплати податків, обов'язковим відрахуванням на соціальні заходи тощо. Сума пасивів балансу завжди дорівнює сумі активів.

Співвідношення між окремими групами активів і пасивів балансу мають важливе економічне значення і використовуються для оцінки і діагностики фінансового стану підприємства. Це співвідношення можна розглядати у різних аспектах, але основними з них є ті, що характеризують ступінь заборгованості, ліквідності та активності підприємства.

Застосування показників платоспроможності дає можливість оцінити на конкретний момент часу готовність підприємства розрахуватися з кредиторами з першочергових (короткострокових) платежів власними засобами.

Основним показником платоспроможності є відносні

коефіцієнти ліквідності.

Ліквідність – здатність активів підприємства використовуватися як засіб платежу або швидко перетворюватися в грошову форму для своєчасного погашення підприємством своїх боргових зобов’язань.

Підприємство може бути ліквідним у більшій чи меншій мірі, оскільки до складу поточних активів входять різні оборотні засоби, серед яких є такі, що легко реалізуються, і такі, які важко реалізувати, щоб погасити зовнішню заборгованість. За ступенем ліквідності статті оборотних або поточних активів можна розподілити на три групи:

1) ліквідні засоби, що перебувають у негайній готовності до реалізації (грошові кошти, високоліквідні цінні папери);

2) ліквідні засоби, що знаходяться у розпорядженні підприємства (зобов’язання покупців, запаси товарно-матеріальних цінностей);

3) неліквідні засоби (вимоги до дебіторів з довгим строком (сумнівна дебіторська заборгованість), незавершене виробництво).

Кожна з груп активів має свій ступінь ризику:

- активи першої групи ліквідності-мінімальний ризик;
- активи другої групи ліквідності-середній ризик;
- активи третьої групи ліквідності-максимальний ризик.

Існують різні точки зору на розподіл активів за ступенем ризику. Наприклад, інша класифікація активів за ступенем ризику наведена на рис 2.6.

Пропорція, в якій різні групи активів повинні знаходитися по відношенню один до одного, визначається характером та сферою діяльності, швидкістю обігу засобів підприємства; співвідношенням поточних та довгострокових активів; сумою та терміновістю зобов’язань, для покриття яких призначені статті активів; «якістю» – ступенем ліквідності поточних активів.

Відношення тієї чи іншої статті оборотних активів до наведених вище груп ліквідності може змінюватися залежно від конкретних умов: у складі дебіторів підприємства значаться дуже різномірні статті дебіторської заборгованості, і одна її частина може потрапити в другу групу, а друга - в третю; при різному терміну виробничого циклу незавершене виробництво може бути

віднесено до другої або третьої групи і т.ін.

Рис. 2.6 – Класифікація активів підприємства за ступенем ризику.

У складі короткострокових пасивів можна виділити зобов'язання різного ступеня терміновості. Тому одним із способів оцінки ліквідності на стадії попереднього аналізу є зіставлення певних елементів активів з елементами пасиву. З цією метою зобов'язання підприємства групують за ступенем їх терміновості, а його активи-за ступенем ліквідності. Так, найтерміновіші зобов'язання підприємства (термін сплати яких

настав у поточному місяці) зіставляють з величиною активів, що мають максимальну ліквідність (грошові кошти, легкореалізовані цінні папери). При цьому частина термінових зобов'язань, що залишаються непокритими, повинна зрівноважитися менш ліквідними активами - дебіторською заборгованістю підприємств із стійким фінансовим станом, легкореалізованими запасами товарно-матеріальних цінностей і т. ін. Інші короткострокові зобов'язання співвідносяться з такими активами, як інші дебітори, готова продукція, виробничі запаси. Від того, наскільки забезпечена відповідність між певними групами активів та пасивів, залежить платоспроможність підприємства або його неплатоспроможність з можливим порушенням справи про банкрутство підприємства. Річ у тому, що неплатоспроможним підприємство може бути признано й при достатньому перевищенні статей активу над його зобов'язаннями, якщо капітал вкладено в активи, які важко реалізувати. І хоч затримку у платежах можна розглядати як тимчасове явище, все ж таки вона може стати початком припинення усіх платежів у випадку стабільної невідповідності термінів оборотності зобов'язань підприємства та його майна.

У практиці проведення фінансового аналізу застосовують такі показники ліквідності:

- коефіцієнт поточної (загальної) ліквідності або коефіцієнт покриття;
- коефіцієнт критичної ліквідності;
- коефіцієнт абсолютної ліквідності .

Коефіцієнт поточної (загальної) ліквідності показує, чи є у підприємства достатня кількість коштів, які можуть бути використані для погашення своїх короткострокових зобов'язань протягом наступного року.

Вважається, що цей коефіцієнт повинен знаходитися в межах між 1 і 2 (інколи 3). Нижня межа обумовлена тим, що поточних активів мусить щонайменше в кількості, яка достатня, щоб погасити короткострокові зобов'язання, інакше підприємство може стати неплатоспроможним з цього виду кредиту. Перевищення оборотних активів над короткостроковими зобов'язаннями більш ніж удвічі вважається також небажаним,

оскільки свідчить про нераціональне вкладення підприємством своїх коштів та неефективне їх використання. Крім того, особливу увагу при аналізі цього коефіцієнта приділяють його динаміці. Однак, як було зазначено вище, не всі активи мають однаковий ступінь ліквідності, а тому не можуть бути терміново реалізовані. В результаті виникає загроза фінансової стабільності підприємства.

Коефіцієнт критичної ліквідності визначається відношенням ліквідної частини оборотних активів (тобто без матеріально-виробничих запасів) до поточних зобов'язань. Розрахунок цього показника викликаний тим, що ліквідність окремих категорій оборотних активів не однакова, і якщо, наприклад, грошові кошти можуть виступати безпосереднім джерелом виплати поточних зобов'язань, то запаси можуть бути використані з цією метою лише після їх реалізації, що передбачає не тільки наявність покупця, а також наявність у нього грошових коштів. Рекомендоване значення цього показника - не нижче 1.

Найбільш ліквідними статтями оборотних активів є грошові кошти, яке має підприємство на рахунках у банку та в касі, а також у вигляді цінних паперів. Відношення грошових коштів до короткострокових зобов'язань називається **коефіцієнтом абсолютної ліквідності**. Цей критерій платоспроможності показує, яка частина короткострокових зобов'язань може бути погашена негайно.

Прийнято, що значення цього коефіцієнта не повинно бути нижче 0,2.

У нашому прикладі (табл. 2.20) показники ліквідності підприємства дорівнюють:

коефіцієнт загальної ліквідності-2,48;

коефіцієнт критичної ліквідності-1,32;

коефіцієнт абсолютної ліквідності-0,26.

Значення трьох коефіцієнтів у порівнянні з рекомендованими критеріями має такий вигляд: $2,48 > 2,0$; $1,32 > 1,0$; $0,26 > 0,2$.

Отже, можна стверджувати, що при таких показниках ліквідності підприємство платоспроможне.

З величиною коефіцієнтів ліквідності пов'язаний ризик

ліквідності.

Ризик ліквідності обумовлений можливими фінансовими втратами у процесі трансформації цінних паперів або інших товарно-матеріальних цінностей в грошові кошти, що необхідні для своєчасного виконання підприємством своїх зобов'язань або при зміні стратегії та тактики інвестиційної діяльності.

До фінансових втрат при трансформації ресурсів можна віднести: уцінку ліквідних засобів, часткову втрату капіталу у зв'язку з реалізацією об'єкта незавершеного будівництва; продаж деяких цінних паперів у період їх низького котування; податки й збори, оплату комісійних посередникам та інші виплати, що здійснюються у процесі ліквідації об'єктів інвестицій та ін.

Отже, чим нижче ліквідність об'єкта інвестицій, тим більші можливі фінансові втрати у процесі його трансформації в грошові кошти, тим вище ризик.

Існують різні підходи до визначення ризику з ліквідності активів (табл. 2.22).

Процент ризику – це ймовірна усереднена скидка з балансової вартості конкретного виду активу, яку прийдеться зробити, якщо його негайно треба бути продати. Ця скидка вміщує в себе дві складові – фінансові втрати й фінансові витрати. **Фінансова втрата** – це часткова втрата початкової вартості певного виду активу, наприклад, втрати при продажу нестандартного обладнання, цінних паперів під час зниження їх котувань і т. ін.

Фінансові витрати – це витрати, пов'язані з процесом реалізації певного виду активу. До них відносять суми сплачуваних податків, мита, зборів та винагород посередникам за їх послуги.

Множенням балансової вартості активу на коефіцієнт, що дорівнює проценту ризику, отримують оціночну вартість певного виду активу. Сума оціночної вартості всіх видів активів і буде переоціненою вартістю активів підприємства.

Потім визначається платоспроможність підприємства.

Такий підхід в оцінці платоспроможності введений Національним банком України при розрахунках економічних нормативів регулювання діяльності комерційних банків, а саме: співвідношення капіталу банку (K) і активів (A_p), що розраховані з урахуванням коефіцієнтів їх ризиків, визначає достатність

капіталу для проведення банком активних ризикових операцій, характерних для різноманітних видів банківської діяльності.

Таблиця 3.22 – Класифікація активів за ступенем ризику

Активи за ступенем ризику	Процент ризику
Група 1. Активи з мінімальним ризиком (0-10%)	
Кошти на розрахункових та поточних рахунках	5
Каса	10
Група 2. Активи з підвищеним ризиком (11-30%)	
Інші грошові кошти	15
Розрахунки з персоналом з інших операцій	20
Розрахунки з дочірніми підприємствами	20
Аванси видані	25
Група 3. Активи з великим ризиком (31-50%)	
Розрахунки з дебіторами за товари, послуги, роботи, строк сплати яких не настав	50
Векселя отримані	50
Кошти на валютних рахунках	50
Розрахунки з іншими дебіторами	50
Використання позичених коштів	50
Група 4. Активи з високим ризиком (51-75%)	
Довгострокові фінансові вкладення	65
Короткострокові фінансові вкладення	65
Товари та готова продукція	70
Розрахунки з бюджетом	75
Виробничі запаси	75
Група 5. Активи з максимальним ризиком (76-100%)	
Основні засоби	95
Незавершене капітальне вкладення і обладнання	100
Майно в оренді	100
Малоцінні й швидкозношувані предмети	100
Незавершене виробництво	100
Розрахунки з дебіторами за товари, роботи, послуги, не сплачені у строк	100
Інші оборотні й необоротні активи	100
Активи, зважені з урахуванням ризику	

Крім того, аналітичний метод оцінки застосовується і при визначенні нормативів ризику діяльності самого банку згідно з Економічними нормативами регулювання діяльності комерційних

банків .

При визначенні ризику підписання кредитної угоди банк оцінює фінансовий стан позичальника з показників платоспроможності та фінансової стійкості. За результатами розрахунків підприємство-позичальника відносять до певного класу надійності:

Клас А – підприємства з дуже стійким фінансовим станом, мають 100% надійності;

Клас Б – підприємства із стійким фінансовим станом, мають 50% надійності;

Клас В – підприємства, з ознаками фінансового напруження, мають 20% надійності;

Клас Г – підприємства підвищеного ризику, мають 5% надійності;

Клас Д – підприємства з незадовільним фінансовим станом, мають 2% надійності.

Існують також інші варіанти застосування аналітичного методу в оцінці ризиків. Наприклад, узагальнена характеристика діючого підприємства за допомогою трикомпонентного показника фінансової стійкості:

$$\Phi_{\epsilon} = \{ \Phi_1; \Phi_2; \Phi_3 \}, \quad (2.27)$$

де Φ_{ϵ} = узагальнений показник фінансової ситуації;

Φ_1 – надлишок або нестача власних обігових коштів;

Φ_2 – надлишок або нестача власних і довгострокових позикових джерел;

Φ_3 – надлишок або нестача загальної суми основних джерел.

При $\Phi_1, \Phi_2, \Phi_3 > 0$ показники оцінюються одиницею, а при $\Phi_1, \Phi_2, \Phi_3 < 0$ – нулем. Можливі фінансові ситуації, пов'язані з рівнем господарського ризику, наведені у табл. 2.23.

Отже, застосування аналітичного методу в кількісній оцінці економічних ризиків базується на аналізі фінансового стану аналізуємого суб'єкта. Цей метод має різні варіанти, що

передбачають розрахунки тих чи інших показників фінансового стану і перш за все – показників платоспроможності.

Застосування аналітичного методу кількісної оцінки ризиків базується на використанні звітної статистичної інформації про господарську діяльність. Тільки наявність цієї інформації дозволяє провести кількісний аналіз ризиків як самого підприємства, так і його партнерів.

Таблиця 2.23 – Характеристика фінансової ситуації підприємства з урахуванням рівня господарського ризику

Трикомпонентний показник типу фінансової ситуації	Характеристика фінансової ситуації підприємства	Рівень ризику
$\Phi_c (0; 0; 0)$	Критичний фінансовий стан: грошові кошти короткострокові цінні папери і дебіторська заборгованість не покривають навіть кредиторської заборгованості. Ризик банкрутства набуває дуже високого ступеня.	1,00-0,75
$\Phi_c (0; 0; 1)$	Нестійкий фінансовий стан, пов'язаний із порушеннями платоспроможності. Можливість запобігання ризику банкрутства зберігається завдяки поповненню джерел власних коштів та збільшенню власних обігових коштів. Важливе значення в цій ситуації має залучення довгострокових кредитів.	0,75-0,50
$\Phi_c (0; 1; 1)$	Стійкий фінансовий стан, який гарантує платоспроможність підприємства.	0,50 -0,25
$\Phi_c (1; 1; 1)$	Абсолютно стійкий фінансовий стан (ідеальна ситуація), спостерігається надто рідко.	0,25 -0,00

2.5. Інші методи кількісної оцінки

У літературі з проблем економічних ризиків крім методів експертних оцінок, статистичних методів та інших традиційних

методів пропонується ряд методів і показників, за допомогою яких здійснюється пряма або опосередкована оцінка окремих видів ризиків або групи ризиків. Такими методами є метод чутливості проекту до змін і оцінка фінансової стійкості підприємства, а показниками – коефіцієнт чутливості бета, точка беззбитковості, коефіцієнти ліквідності та інші аналітичні показники.

Коефіцієнт чутливості бета (β) використовується в кількісній оцінці систематичного ризику. У більшості випадків цей показник застосовують при прийнятті рішень про інвестиційні вкладення у цінні папери. Він характеризує нестійкість доходів з кожного виду цінних паперів відносно доходів з «середнього» портфеля цінних паперів, яким може бути прийнятий весь ринок цінних паперів.

За наявності статистичних даних про прибутковість певного (і-го) виду цінних паперів коефіцієнт β можна визначити так:

$$\beta = \frac{\text{Фактична дохідність окремих цінних паперів}}{\text{Фактична середня ринкова дохідність всіх цінних паперів}}$$

Для характеристики коефіцієнта чутливості використовується така шкала (табл. 2.24) .

У розвинутих країнах розрахунком показників ризику займаються, як правило, спеціалізовані компанії. Значення прибутковості та коефіцієнту ризику акцій провідних компаній, а також середньо ринкової прибутковості регулярно публікуються у фінансовій періодичній печаті. Коефіцієнт β для всього фондового ринку дорівнює 1.

Таблиця 2. 24 – Характеристика значень коефіцієнта β

Значення коефіцієнта	Характеристика ступеня ризику
$b = 0$	Ризик відсутній
$0 < b < 1$	Ризик нижче середньоринкового
$b = 1$	Ризик на рівні середньоринкового для певного виду вкладення
$1 < b < 2$	Ризик вище середньоринкового

Коефіцієнт ризику β застосовують також при прийнятті рішень

про вкладення інвестицій у певну галузь економіки. Він означає рівень коливань або відхилень у результаті діяльності галузі по відношенню до результатів діяльності ринку або всієї економіки. При $\beta = 1$ – стан галузі нормальний, $\beta > 1$ – галузь підлягає підвищеним змінам і коливанням.

Залежність між доходністю окремих акцій і доходністю ринку цінних паперів відображена в Моделі оцінки капітальних активів (МОКА), тобто моделі, що пов'язує прогнозований ризик із сподіваними доходами від проекту. МОКА ділить ризик на дві основні складові частини: диверсифікований та недиверсифікований ризик.

Йдеться про тісний зв'язок між доходами окремих власних цінних паперів і загальними доходами ринку цінних паперів.

Ці доходи, взяті окремо для акцій або для всього ринку, складаються з капітальних доходів та дивідендів. Науковці довели, що фондова біржа є високоефективним механізмом, бо вона швидко об'єднує всю наявну інформацію. Якщо це так, то мінливість ринку дає загальний визначник для оцінки рівня ризику (або мінливості) індивідуальних активів і цінних паперів. Цей рівень ризику визначається чутливістю доходів від акцій до ситуації на ринку. Відповідно, використовується інтерес, що показує мінливість окремих акцій в залежності від мінливості загального індексу, тобто ринку. Якщо доходи від певних акцій піднімаються або падають більше у процентному відношенні ніж у цілому на ринку, то їх називають ризикованішими за сам ринок. Якщо доходи від акцій ростуть або падають, відповідно менше, ніж доходи від цілого ринку, тоді акції вважаються менш ризикованими за ринок. Отже, ризикованість різних цінних паперів можна визначити простим порівнянням їх доходності із загальним індексом ринку.

В цілому коефіцієнт «бета»:

- вимірює недиверсифікований, або ринковий ризик, пов'язаний із цінним папером;
- для ринку загалом дорівнює 1;
- цінні папери у яких «бета» більше 1, більш чутливі на зміни ринкової прибутковості і, отже, більш ризиковані, ніж ринок загалом;

– що вище «бета» для цінних паперів, тим із-за високого ризику вищий рівень очікуваної прибутковості, і навпаки.

Приклад. Вкладник встановив, що протягом останніх 10 років середні річні доходи на ринку цінних паперів становили 5%. Коли ж він підрахував підсумки за акціями, то виявилось, що доходність акцій А у середньому становить 10%, акцій Б – 5%, акцій В – 3%. Порівняйте доходність цих акцій з ринковою і визначте деякі показники ризикованості кожного виду акцій.

Чутливість акцій до ринку можна розрахувати за допомогою співвідношення доходності акцій до доходності ринку:

чутливість акцій А- $0,10 / 0,05 = 2,0$;

чутливість акцій Б – $0,05 / 0,05 = 1,00$;

чутливість акцій В- $0,03 / 0,05 = 0,60$.

Таким чином, акції А найризиконані, але з самим високим рівнем доходності. Акції Б повністю синхронізують ринку. Акції В Ризик нижче середньоринкового.

МОКА застосовує складніші методи, ніж вищезгаданий простий арифметичний приклад, але можна сказати, що основна ідея методу схожа.

Таким чином, модель оцінки капітальних активів (МОКА) дає змогу порівняти й визначити залежність між доходністю окремих акцій і доходністю ринку цінних паперів. Ринок - це стандартний визначник не диверсифікованого ризику, який інколи називають «систематичним». Міра чутливості акцій до ринку – це і є бета (β).

Набираючи портфель цінних паперів, вкладники, які вибирають акції з низьким коефіцієнтом, напевно матимуть нижчі доходи, ніж вкладники, які вибирають акції з вищим, а, отже, ризикованішим коефіцієнтом.

У моделі оцінки капітальних активів коефіцієнт β застосовують тільки для оцінки систематичного ризику, тобто ризику, що пов'язаний виключно з ринковим середовищем. За допомогою цього коефіцієнта вимірюють стійкість прибутків підприємства та цін на його акції. За своєю сутністю цей коефіцієнт аналогічний різним коефіцієнтам еластичності.

Для визначення коефіцієнта β в умовах, коли акції не котуються на вільному ринку або не вистачає іншої важливої

інформації, можливе застосування експертного методу, а саме: оцінка коефіцієнта β для конкретної фірми може бути отримана з аналізу тих показників її діяльності, від яких залежить величина ризику діяльності цієї фірми.

У відповідності з цим методом фактори ризику розподілені на три групи: фінансові, галузеві й макроекономічні (табл.3.25).

Фінансові й галузеві фактори оцінюють на основі бухгалтерської та статистичної інформації даної компанії та фірм-аналогів. Макроекономічні фактори оцінюють у порівнянні з країнами - та регіонами - аналогами. Якщо з того чи іншого фактора ризик визнається як середній, він прирівнюється до одиниці. Після заповнення таблиці декількома експертами розраховується середньозважене значення коефіцієнта β .

Таблиця 2.24 - Оцінка ризику компанії

Фактори ризику	Рівень ризику				
	0,50	0,75	1,00	1,50	2,00
Фінансові					
Ліквідність					
Рівень рентабельності		*			
Стабільність прибутків	*				
Прибутковість		*			
Фінансовий лівередж	*				
Операційний лівередж	*				
Якість та доступність фінансової інформації			*		
Очікуваний зріст прибутків/грошові потоки		*			
Ретроспективна мінливість грошових потоків/прибутку	*				
Ринкова частка					
Якість управління /плинність кадрів		*			
Диверсифікованість клієнтури		*			
Продуктова диверсифікація			*		
Територіальна диверсифікація			*		
Галузеві					

Нормативно-правова база			*		
Конкуренція					
Зріст попиту			*		
Капіталомісткість		*			
Економічні					
Рівень інфляції		*			
Ставка відсотку				*	
Темпи економічного зросту					*
Обмінний курс		*			
Кількість спостережень	4	8	5	4	1
Вага	0,5	0,75	1,0	1,5	2,0
Зважена сума	2,0	6,0	5,0	6,0	2,0
Всього	21,0				
Кількість факторів	22				
Оцінка коефіцієнтів β	0,95				

Точка беззбитковості також може бути застосована в оцінці економічних ризиків діяльності підприємства. **Вона являє собою критичний обсяг виробництва (реалізації), при якому доходи від продажу виробленої кількості продукції дорівнюють витратам на її виготовлення, тобто прибуток є нульовим.**

Визначення точки беззбитковості є надійним орієнтиром в оцінці ризику інвестицій, бо дозволяє виявити граничний обсяг виробництва, нижче якого проект буде нерентабельним.

Чим вище точка беззбитковості у системі координат, тим більше треба реалізувати продукції для забезпечення рентабельності підприємства.

Аналіз беззбитковості виходить з ряду умов, які враховуються при визначенні обсягу виробництва:

1) виробничі витрати розглядаються як функція кількості виготовленої продукції (виробничих послуг) або обсягу її реалізації;

2) аналіз повинен спиратися на дані типового року експлуатації об'єкта (підприємства);

3) перелічені вище умови не завжди відповідають дійсності. Тому результати аналізу беззбитковості можуть бути отримані також іншими методами аналізу.

Для розрахунків обсягів реалізації продуктів / послуг, що

забезпечать точку беззбитковості, в натуральному вираженні використовується формула:

$$ТБ = \frac{TFC}{P - AVC} \quad (2.28)$$

де $ТБ$ – кількість одиниць продукції чи послуг, яка забезпечить беззбитковість діяльності;

TFC – сума постійних витрат підприємства;

P – ціна одиниці реалізованої продукції чи послуги;

AVC – сума змінних витрат на одиницю продукції чи послуги.

Отже, точка беззбитковості визначається співвідношенням постійних витрат та різниці ціни одиниці продукції і змінних витрат на неї.

Чим вище точка беззбитковості, тим менш привабливим є проект, тому що для реалізації його прибутковості треба забезпечити більш високий обсяг виробництва (реалізації).

Параметрами, що регулюють і впливають на точку беззбитковості, виступають постійні витрати, ціна одиниці продукції та змінні витрати на одиницю продукції. Аналіз впливу динаміки кожного з цих показників на точку беззбитковості дозволяє оцінити чутливість (ступінь ризику) проекту до можливих змін.

Приклад. Необхідно визначити точку беззбитковості проекту, якщо планова ціна одиниці послуги складає 8,3 грн., змінні витрати на одиницю продукції 7,0 грн., а постійні витрати – 237900 грн.

Використавши формулу (2.28), маємо $ТБ = 237900 / (8,3 - 7,0) = 183000$ од.

Таким чином, для забезпечення беззбитковості проекту обсяг виробництва (реалізації) проекту має бути не менше 183000 одиниць послуг.

Чутливість проекту визначається ступенем змін указаних вище параметрів. Це приведе до того, що фактичний (плановий) обсяг виробництва буде відповідати точці беззбитковості. Якщо, наприклад, фактичний (плановий) обсяг виробництва (Q_{Φ}) складає 250000 одиниць. Тоді індекс безпечності проекту з обсягу

виробництва (K_q) складає:

$$K_q = (Q_{\Phi} - TБ) / Q_{\Phi} = (250000 - 183000) / 250000 = 0,268$$

Він свідчить про те, що коли при незмінних цінах і витратах обсяг виробництва зменшиться більше ніж на 26,8%, то проект буде збитковим.

Відповідно визначається індекс безпечності проекту за ціною, постійних і змінних витратам

Як видно, точка беззбитковості є важливим показником в оцінці ризику інвестицій. Чим нижче точка беззбитковості, тим менш чутливішим є проект до змін його ключових параметрів - обсягу виробництва, ціни одиниці продукції, витратам на виробництво, тим нижче ризик неспроможності проекту.

Аналіз беззбитковості дозволяє виявити найбільш чутливі показники, що впливають на життєздатність проекту, та розробити заходи, що знижують ступінь цього впливу, тобто спрямовані на зниження ризику нежиттєздатності проекту.

До інших методів кількісного аналізу ризиків можна віднести аналіз сценаріїв та імітаційне моделювання ризиків за методом Монте-Карло. Ці методи застосовують переважно у кількісному аналізі ризиків інвестиційних проектів.

Ключові терміни та поняття

АНАЛІЗ РИЗИКІВ; ЯКІСНИЙ АНАЛІЗ; КІЛЬКІСНИЙ АНАЛІЗ; ЧАСТОТА ВИПАДКОВОЇ ПОДІЇ; МАТЕМАТИЧНЕ СПОДІВАННЯ; ДИСПЕРСІЯ; СЕРЕДНЬОКВАДРАТИЧНЕ ВІДХИЛЕННЯ; КОЕФІЦІЄНТ ВАРІАЦІЇ; КОЕФІЦІЄНТ РИЗИКУ; ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА; ЕКСПЕРТ; КОМПЕТЕНТНІСТЬ; КОЕФІЦІЄНТ КОНКОРДАЦІЇ; ПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ; ЛІКВІДНІСТЬ; КОЕФІЦІЄНТ ПОТОЧНОЇ ЛІКВІДНОСТІ; КОЕФІЦІЄНТ КРИТИЧНОЇ ЛІКВІДНОСТІ; КОЕФІЦІЄНТ АБСОЛЮТНОЇ ЛІКВІДНОСТІ; КОЕФІЦІЄНТ ЧУТЛИВОСТІ; ТОЧКА БЕЗЗБИТКОВОСТІ.

Короткі висновки

1. У господарській діяльності треба вміти аналізувати ризики, тобто виявляти ті етапи діяльності, на яких виникають ризики, аналізувати причини їх появи, оцінювати ступінь кожного з ризиків та ймовірність

настання ризикової події.

2. Щоб кількісно визначити величину економічного ризику, треба знати всі можливі наслідки окремої події та відповідну ймовірність її настання. Таким чином, економічний ризик має математично виражену ймовірність настання втрат, що може бути розрахована з достатнім ступенем точності на базі статистичних даних. Існують два методи визначення ймовірності настання певної події: об'єктивний і суб'єктивний.

3. Найбільш розповсюдженими методами кількісної оцінки економічних ризиків є статистичний метод, метод експертних оцінок, аналітичний метод.

4. Статистичним методом ризик оцінюється через розрахунок коливання (мінливості) можливого результату. Для характеристики міри мінливості використовують дисперсію, середньоквадратичне відхилення, а також коефіцієнт варіації.

5. Для визначення ризику існують поняття «області ризику», кожна з яких характеризується різними значеннями коефіцієнта ризику. Виділяють безризикову область, область мінімального ризику, область підвищеного ризику, область критичного ризику і область недопустимого ризику.

6. В основі експертних методів оцінки ризиків покладена інформація, тобто думка експертів про ймовірність та величину можливих втрат від ризикових ситуацій. На практиці існують різні варіанти застосування експертних методів у кількісній оцінці ризиків.

7. Методи оцінки ризиків підприємства за результатами аналізу фінансового стану є найдоступнішими методами відносної оцінки ризику як для самого підприємства, так і для його партнерів. Фінансовий стан підприємства – це комплексне поняття, що характеризується системою абсолютних та відносних показників. Аналіз фінансового стану підприємства дозволяє оцінити фінансову стійкість, що є критерієм оцінки ризику підприємства і виступає одним з важливих елементів запобігання банкрутству на самих ранніх стадіях.

Існують також інші методи оцінки економічних ризиків, а саме визначення точки беззбитковості, коефіцієнта чутливості і т.д.

Питання для закріплення матеріалу

1. Що вміщує в себе якісний аналіз ризиків?

2. Що являє собою кількісний аналіз ризиків?
3. Що розуміють під об'єктивним і суб'єктивним методами визначення ймовірності настання певної події?
4. Як обчислюється математичне сподівання випадкової величини?
5. Що вважається абсолютною і відносною мірою ризику при застосуванні статистичного методу оцінки ризиків?
6. Як визначається коефіцієнт ризику?
7. Яке значення має коефіцієнт ризику в різних областях ризику?
8. На чому засновані експертні методи оцінки економічних ризиків?
9. Як визначається компетентність експертної групи?
10. Які варіанти застосування експертних методів оцінки ризиків існують у практичній діяльності?
11. Що таке фінансовий стан підприємства? Які існують індикатори фінансового стану?
12. Що означає ліквідність активів? Як можна розподілити активи підприємства за ступенем ліквідності?
13. У діяльності яких установ і яким чином застосовують аналітичний метод оцінки ризиків?
14. Що таке коефіцієнт чутливості β ?
15. Що таке аналіз точки беззбитковості? Як його можна використовувати в оцінці економічних ризиків діяльності підприємства?

Практичні завдання

Завдання 1. Туристичний оператор планує туристичні пакети за новими напрямками. При цьому можливі збитки через не досить вивчений під час маркетингових досліджень ринок збуту. Можливі три варіанти щодо попиту на ці туристичні пакети. Збитки при цьому становитимуть відповідно 7, 5 і 3 тис. грн. (додатковий прибуток). Ймовірності цих варіантів такі: $p_1 = 0,4$; $p_2 = 0,5$; $p_3 = 0,1$. Визначити показники ризику (математичне сподівання, дисперсію, середньоквадратичне відхилення). Зробити висновки.

Завдання 2. При вкладенні капіталу в проект А із 150 випадків прибуток $A1 = 2000$ отримано 75 разів, прибуток $A2 = 800$ отримано 25 разів, а при вкладенні капіталу в проект В із 120 випадків прибуток $B1 = 1100$ отримано 58 разів, прибуток $B2 = 1900$ отримано 40 разів і прибуток $B3 = 1770$ отримано 22 рази. Визначте варіант вкладення капіталу, виходячи з таких показників:

- а) величина сподіваного прибутку;
- б) величина ризику;
- в) дисперсія;
- г) коефіцієнт варіації.

Завдання 3. Розглядаються два інвестиційні проекти П1 та П2. Норма прибутку по кожному з них залежить від економічної ситуації. На ринку можливі два варіанти економічної ситуації: ситуація θ_1 з ймовірністю 0,3 та ситуація θ_2 – з ймовірністю 0,7. Проекти неоднаково реагують на різні економічні ситуації. Прибуток проекту П1 за обставин θ_1 зростає на 8%, за обставин θ_2 – на 7%; прибуток проекту П2 за обставин θ_1 падає на 5%, за обставин θ_2 зростає на 12,57%. Для реалізації інвестиційного проекту інвестор змушений брати позику під 2,5%. Проведіть аналіз проектів П1 та П2 щодо реалізації одного з них.

Завдання 4. Туристична компанія прийняла рішення про організацію нового туристичного продукту (вкладення грошових заощаджень). Виходячи з критерію ризику необхідно зробити вибір між двома продуктами А та Б, що мають однакову вартість впровадження, якщо за попередні 10 років діяльності аналогічних продуктів інших компаній доходи становили:

Продукт	Доходи за минулі періоди, тис. грн.									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
А	20	20	15	30	15	30	10	10	15	15
Б	30	30	30	25	25	10	10	5	5	10

Завдання 5. Маємо два види акцій (двох компаній). Ефективність їх (норма прибутку) є випадковою величиною і залежить від економічного стану середовища, тобто випадкових

обставин.

На ринку можуть виникнути лише дві ситуації: А – з ймовірністю 0,2, В – з ймовірністю 0,8.

Різні акції реагують на ці ситуації по-різному: курс акцій першого виду – в ситуації А зростає на 5%, а в ситуації В – на 1,25%; курс акцій другого виду – в ситуації А падає на 1%, а в ситуації В зростає на 2,75%.

Інвестор взяв гроші в борг під відсоток, що дорівнює 1,5% і вирішує, які акції слід придбати.

Завдання 6. Аналізується можливість придбання одного з двох готелів. Для кожного з них ймовірність надходження прибутків оцінюється експертами так:

Показники	Можливі варіанти			
	1	2	3	4
Прибутки з об'єкта № 1, млн. грн.	50	40	30	20
Прибутки з об'єкта № 2, млн. грн.	150	130	100	10
Ймовірність	0,4	0,3	0,2	0,1

Придбання якого з об'єктів має більший ризик?

Завдання 7. Підприємство порівнює чотири варіанти вкладання інвестицій в різні проекти терміном на 1 рік. Через рік підприємство має намір повернути суму інвестицій, отримавши при цьому деяку суму прибутку, що залежить від стану економіки. Експертним способом встановлена норма прибутку з інвестицій для кожного з проектів з урахуванням стану економіки.

Стан економіки	Ймовірність	Норма прибутку з інвестицій за проектами, %			
		№1	№2	№3	№4
Глибокий спад	0,05	8,0	12,0	- 3,0	-2,0
Невеликий спад	0,20	8,0	10,0	6,0	9,0
Середнє зростання	0,50	8,0	9,0	11,0	12,0
Невеликий підйом	0,20	8,0	8,5	14,0	15,0
Потужний підйом	0,05	8,0	8,0	19,0	26,0

Визначити ступінь ризику кожного з проектів, якщо сума інвестування однакова – 100 тис. умовних грошових одиниць.

Проект № 1: річні ОБГЗ, з яких гарантований прибуток, 8%. Вони випускаються один раз на рік, тобто через рік вони будуть викуплені, що гарантовано державою.

Проект № 2: облігації корпорації з 9% прибутку й терміном позики 10 років. Однак підприємство продає облігації наприкінці першого року, тобто відсоток буде відомий наприкінці року.

Проект № 3: передбачає чисті витрати, нульові надходження протягом року і виплати наприкінці року, що залежить від стану економіки.

Проект № 4: те саме, що проект № 3, але розподіл виплат відрізняється.

Завдання 8. Розглядаються два проекти *A* і *B* щодо інвестування. Відомі оцінки прогнозованих значень доходу від кожного з цих проектів та відповідні значення ймовірностей. Цифрові дані наведено в таблиці.

Оцінка можливого результату	Проект <i>A</i>		Проект <i>B</i>	
	Прогнозований прибуток (\$млн)	Значення ймовірностей	Прогнозований прибуток (\$млн)	Значення ймовірностей
Песимістична	300	0,20	240	0,25
Стримана	1000	0,60	900	0,50
Оптимістична	1500	0,20	1800	0,25

Потрібно оцінити міру ризику кожного з цих проектів та обрати один із них для інвестування (той, що забезпечує меншу величину ризику), якщо за величину ризику приймається :

- величина дисперсії;
- величина коефіцієнта варіації;

Завдання 9. До експертної ради холдингу «Тез-Тур» з різних регіонів надійшли три проекти щодо визначення ступеня ризику по кожному з них. Після детального аналізу експерти отримали необхідну інформацію для визначення ступеня ризику по кожному з них. Інформація наводиться в таблиці

№	Можливі основні причини виникнення ризику	Бали від 1 до 10			ваговий коефіцієнт		
		I	II	III	I	II	III
1	Інфляційні процеси	6	5	6	0,2	0,2	0,2
2	Загострення міжнаціональних відносин	8	2	2	0,4	0,1	0,2
3	Зниження попиту послуги	6	2	4	0,2	0,5	0,3
4	Посилення конкурентної боротьби	2	6	5	0,1	0,1	0,2
5	Проблеми з транспортною мережею	9	6	6	0,1	0,1	0,1

Завдання 10. Туристичне підприємство «Альфа» планує вкласти капітал у новий напрямок: турпакет «Італія-мрія відпочинку». Постійні витрати складають 120000 грн, змінні витрати на один турпакет 26000 грн, вартість турпаку для клієнта – 38000 грн. Визначити точку беззбитковості та чутливість нового турпаку, якщо планується продати 15 туристичних пакетів за місяць.

Теми рефератів

1. Застосування методу аналогій для кількісної оцінки ризику.
2. Використання методу аналізу чутливості для виявлення основних чинників ризику проекту.
3. Використання експертних методів для оцінки ризику проекту.
4. Використання статистичного методу для кількісної оцінки ризику.
5. Моделі прогнозування валютних курсів та валютного ризику.
6. Моделі кількісного аналізу ризиків у зовнішньо-економічній діяльності.

РОЗДІЛ 3. ВАРТІСТЬ, ЧАС ТА РИЗИК

3.1. Вартість і час

Фактор часу слід розуміти як комплекс соціально-економічних і техніко-економічних явищ, причин і процесів, що знаходять відображення в нерівнозначності суми витрат (прибутку), які вкладаються (одержуються) в різні періоди часу.

При інвестуванні важливу роль відіграє час, протягом якого будуть отримані очікувані доходи. Якщо можливий вибір з кількох варіантів з рівними за обсягом доходами, то вибирають той, який забезпечує найбільш швидке їх отримання. Пізніше в часі отримання цих доходів пов'язане з так званими *втраченими можливостями*. Чим більшими будуть обсяги втрачених можливостей, тим ціннішими є ті інвестиції, які раніше приносять дохід. Зв'язок між коштами втрачених можливостей та розподілом в часі доходів є проблемою *вартості грошей в часі*.

Процеси прийняття рішень, вкладення коштів в діяльність чи розвиток повинні спиратися на обчислення, у яких виступає *чинник часу*.

Співвідношенню «*гроші-час*» приділяють виключно велику увагу. Фінансові менеджери часто розв'язують задачу визначення *теперішньої вартості грошових засобів (Present Value – PV)* та їхньої *майбутньої вартості (Future Value – FV)*, тобто вартості грошей з урахуванням добавлених відсоткових виплат (див. рис. 3.1).

Розроблені зручні моделі та формули, які дають змогу орієнтуватися у справжній ціні можливих майбутніх прибутків. Вирішення проблеми щодо вартості грошей у часі ґрунтується на аналізі зв'язку між чотирма змінними:

теперішня вартість PV ,
майбутня вартість FV_t (вартість капіталу через t років),
норма відсотка (дисконту) R ,
час t .

Майбутня вартість грошей (FV – future value) – це сума інвестованих у теперішній час коштів, у яку вони перетворюються через певний період часу (t) з урахуванням певної ставки процента (R).

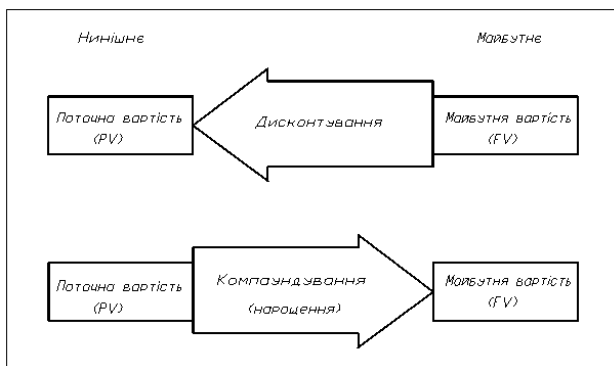

Рис. 3.1 –Сутність часового аспекту вартості грошей.

$$FV_t = PV \times (1 + R)^t \quad (3.1)$$

коефіцієнт $(1 + R)^t$ є коефіцієнт нарощування за складним відсотком.

Визначення майбутньої вартості грошей пов'язане з процесом *нарощування* цієї вартості, що являє собою поетапне збільшення суми вкладу шляхом приєднання до первісного його розміру суми процента (процентних платежів). Ця сума розраховується за так званою процентною ставкою.

В інвестиційних розрахунках процентна ставка застосовується не лише як інструмент нарощування вартості грошових коштів, а й у ширшому сенсі – як вимірник ступеня дохідності інвестиційних операцій.

Приклад. Інвестор вклав 20 тис. гривень в банк під 10% річних на 5 років. Відсотки складні. Якою буде сума майбутньої вартості інвестора по закінченні терміну?

В цьому випадку маємо: $PV = 20$ тис. грн., $R = 0,1$; $T = 5$.

Згідно з формулою отримуємо:

$$FV_5 = 20\,000 \times (1 + 0,1)^5 = 32\,210 \text{ (грн.)}$$

Формула (3.1) показує, що майбутня вартість теперішньої суми грошей залежить від трьох чинників:

- початкової вартості (суми капіталу);
- тривалості інвестиційного періоду, протягом якого капітал приносить дохід (відсоток);
- величини норми відсотка.

Чим більший початковий капітал, тим більша майбутня вартість. Чим довший період інвестування, тим більша майбутня вартість. Чим більша норма відсотка, тим більша майбутня вартість.

Майбутня вартість виявляє сталий темп зростання капіталу в часі, причому цей темп дорівнює нормі відсотка. Рис. 3.2 показує залежність майбутньої вартості від тривалості періоду інвестування для різних значень величини норми відсотка за умови, що початковий капітал дорівнює одиниці.

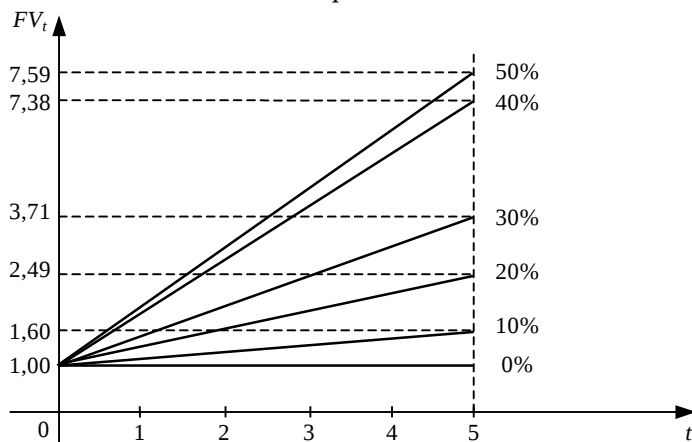

Рис. 3.2. – Залежність майбутньої вартості від тривалості інвестування та величини норми відсотка

Теперішня (поточна) вартість грошей (PV – present value)

– це сума майбутніх грошових надходжень, зведених з урахуванням певної процентної ставки (так званої «дисконтної ставки») до теперішнього періоду.

$$PV = \frac{FV_t}{(1+R)^t}. \quad (3.2)$$

коефіцієнт $1/(1+R)^t$ – коефіцієнт дисконтування за складним

відсотком.

Визначення теперішньої вартості грошей пов'язане з процесом *дисконтування* цієї вартості, що є операцією, зворотною до нарощування при обумовленому кінцевому розмірі грошових коштів. У цьому разі сума процента відраховується з кінцевої суми (майбутньої вартості) грошових коштів. Така ситуація виникає в тих випадках, коли необхідно визначити, скільки коштів потрібно інвестувати сьогодні для того, щоб через певний проміжок часу отримати заздалегідь обумовлену їхню суму.

Приклад. Сподіваємось одержати 100 тис. гривень через 10 років. Необхідно визначити яку суму інвестувати сьогодні (теперішню вартість цього доходу) якщо ставка дисконту 5%.

В цьому випадку маємо: $FV = 100$ тис. грн., $R = 0,05$; $T = 10$.

Згідно з формулою отримуємо:

$$FV_{10} = 100\,000 / (1 + 0,05)^{10} = 61\,387 \text{ (грн.)}$$

Таким чином, необхідно сьогодні інвестувати 61 387 грн., для того щоб отримати через 10 років 100 тис. грн. при ставці відсотка 5%.

3.2. Інфляція, ризик та норма відсотка

У розрахунках важливу роль відіграє встановлення науково обгрунтованої норми (ставки) дисконту.

Під нормою дисконту розуміють норму доходу на альтернативні та доступні на ринку інвестиційні можливості з приблизно таким же рівнем ризику. Це та норма віддачі на вкладений капітал, яка може стимулювати інвесторів до відповідних внесків.

Існує просте правило: високий ризик означає високу ставку дисконту (капіталізації), малий ризик – низьку дисконтну ставку.

Загалом для оцінки дисконтних ставок використовуються такі *принципи*:

1) з двох майбутніх надходжень вищу дисконтну ставку має те, що надійде пізніше;

2) чим нижчий сподіваний рівень ризику, тим нижчою повинна бути ставка дисконту;

3) якщо загальні відсоткові ставки на ринку ростуть, то

ростуть і дисконтні ставки.

Для аналізу впливу інфляції на формування норми відсотка необхідно розрізняти такі поняття, як номінальна і реальна норма відсотка.

Згідно з класичною теорією норми відсотка Ірвінга Фішера **реальна норма відсотка** – це така норма, що врівноважує попит та пропозицію на ринку капіталу.

Реальна норма відсотка може трактуватись як чинник, що впливає на величину пропорції заощаджень та на розміри попиту, як певний параметр, величина якого визначається співвідношенням між пропозицією та попитом на заощадження. Так, збільшення норми відсотка стимулює до зменшення заощаджень (зменшує пропозицію) і водночас стимулює кредит (збільшує попит). З другого боку, зростання попиту на заощадження є чинником, що стимулює зростання норми відсотка. Спад попиту є чинником, що її зменшує. У зворотному напрямі діє зростання пропозиції заощаджень: воно приводить до зниження норми відсотка.

Номінальна норма відсотка – це та норма, згідно з якою кредитор отримує винагороду за представлені ним фонди (**реальна процентна ставка + інфляції = номінальна процентна ставка**).

Зазначимо, що і ті, що надають кредит, і ті, що його беруть, враховують в розрахунках норму (темпи) інфляції, котра, на їх думку, буде мати місце протягом періоду, на який надається кредит (грошові фонди). В момент, коли береться позика і обговорюється величина відсотка, обидві сторони діють в умовах невизначеності щодо рівня реальної норми (темрів) інфляції та відповідної норми відсотка. Кредитор може домагатися додаткової премії за ризик інфляції. Враховуючи це, можна стверджувати, що **номінальна норма відсотка**

$$R = R_r + R_i + R_{ir},$$

де R – номінальна норма відсотка,

R_r – реальна норма відсотка,

R_i – інфляційна премія (сподівана норма інфляції),

R_{ir} – премія за інфляційний ризик (ризик того, що норма (темпи) інфляції буде вищою, ніж сподівана).

Необхідно підкреслити, що величина інфляційної премії залежить від інфляційних сподівань, а не від реальної норми

інфляції, яка має місце в даний час в економіці. Існуюча норма інфляції також значною мірою залежна від інфляційних сподівань.

Суб'єкти ринку капіталів характеризуються різними пріоритетами і схильністю щодо ризику. Досить широко розповсюджена комерційна діяльність дає підстави вважати, що багато осіб схильні брати участь у починаннях із досить невизначеними результатами щодо рівня прибутку.

Серед різних доступних вкладень раціонально діючий інвестор обере ті, котрі:

при заданому ступені ризику характеризуються вищою нормою сподіваного доходу;

при заданій нормі сподіваного доходу характеризуються нижчим ступенем ризику.

Враховуючи викладене вище, можна стверджувати, що рівень норми відсотка, який задає інвестор щодо різних вкладень, буде визначатися таким рівнянням:

$$R = R_r + R_i + R_{ir} + R_p ,$$

де R_p – премія за ризик інвестиційного проекту.

Визначення складових, що входять до цієї формули, проводять різними способами.

3.3. Оцінка ринкової вартості підприємства та ризик

Важливим чинником щодо оцінки ринкової вартості підприємства є величина потоку доходів, які це підприємство приносить своєму власникові.

Інвестор вчинить раціонально, вкладаючи свої грошові засоби у ті підприємства, які приносять найвищий дохід (найвищу норму доходу). Слід однак підкреслити, що, стаючи співвласником підприємства, інвестор діє в умовах невизначеності.

Аналітичний метод для оцінки ризику передбачає використання традиційних показників, які застосовуються при оцінці ефективності інвестиційних і інноваційних проєктів:

- чистий приведений дохід **ЧПД (NPV)**

- внутрішня норма прибутковості **ВНП (IRR)**
- індекс прибутковості **ІП (PI)**
- період окупності **ПО (PP)**

Порівнюючи значення перерахованих показників альтернативних проектів, визначають їхній ступінь ризику.

Розглянемо ці показники.

1. Чистий приведений дохід (NPV). Являє собою суму дисконтованих фінансових підсумків за всі роки реалізації проекту, починаючи з дати початку інвестування. Дана величина характеризує загальний результат інвестиційної діяльності, її кінцевий результат.

Розрахункова формула має вигляд

$$\text{ЧПД} = \sum_{t=0}^T \frac{P_t - Z_t}{(1 + R)^t} \geq 0$$

Де P_t – результат, що досягається на t -му кроці розрахунку, тобто обсяг грошового потоку за весь період експлуатації (чистий прибуток + амортизаційні відрахування);

Z_t – затрати, здійснювані на тому ж кроці, а саме сума інвестиційних коштів, спрямованих на реалізацію проекту;

R – дисконтна ставка, виражена десятковим дробом.

З двох альтернативних аналогічних проектів менш ризикованим буде проект із більшим значенням NPV, як такий, що має більший запас міцності. При різних проектах - більш ризикованим швидше за все буде проект із більшим значенням NPV.

2. Внутрішня норма прибутковості (IRR). Являє собою розрахункову ставку відсотка, при якій проект є беззбитковим і безприбутковим.

Визначається шляхом рішення рівняння відносно IRR, яка повинна бути більше норми дисконту.

$$\sum_{t=0}^T \frac{P_t - Z_t}{(1 + IRR)^t} = 0$$

Залежно від співвідношення IRR і p (відсоткова ставка в безризиковому стані) виділяють наступні ситуації:

$IRR = p$ - проект безприбутковий і беззбитковий;

$IRR < r$ - проект збитковий;

$IRR > r$ - проект приносить прибуток.

З двох альтернативних проектів менш ризикованим є проект із більшим значенням IRR , як такий, що має більший запас міцності.

3. Індекс прибутковості (PI). Являє собою співвідношення приведених доходів (за виключенням інвестиційних сум) до приведених інвестиційних витрат (I). Індекс прибутковості повинен бути більшим одиниці.

Розрахункова формула має такий вигляд

$$PI = \frac{1}{I} \sum_{t=0}^T \frac{P_t - 3_t}{(1 + R)^t} \geq 1$$

З двох альтернативних проектів менш ризикованим є проект із більшим значенням PI , як такий, що має більший запас міцності.

4. Період окупності (PP).

Термін окупності – це мінімальний тимчасовий інтервал (від початку здійснення проекту, за межами якого інтегральний ефект стає і у подальшому залишається незаперечним), тобто це період, з якого інтегральні витрати, пов'язані з проектом, покриваються інтегральними результатами від здійснення інвестиційного проекту. Рекомендується термін окупності визначити з урахуванням дисконтування.

$$PP = \text{Інвестиції} \div \left[\sum_{t=0}^T \frac{R_t}{(1 + R)^t} \div T \right]$$

T – період життєвого циклу проекту.

З двох альтернативних проектів менш ризикованим буде проект із меншим періодом окупності.

Для оцінки ризику можна вибирати будь-який із перерахованих показників, однак, для підвищення надійності оцінки необхідно використовувати всі чотири.

Приклад. Компанія володіє готельним комплексом, обладнання якого вимагає модернізації. Є два варіанти рішення:

Перший варіант: інвестувати 40 000 дол. сьогодні і одержати 58 000 дол. через три роки.

Другий варіант: інвестувати 40 000 дол. сьогодні і одержати 46 000 дол. через рік;

Обидва варіанта не вимагають інших інвестицій продовж 4 років. Необхідна норма прибутковості (R) 10%. Який варіант обрати?

Розрахуємо значення чистої приведеної вартості, індексу прибутковості, строк окупності.

По першому проекту

$$NPV = 58000/(1 + 0,1)^3 - 40000 = 3576 \text{ дол.}$$

$$PI = \frac{\frac{58000}{(1+0,1)^3}}{40000} = 1,089.$$

$$PP = 40000/43576:3 = 2,75 \text{ роки.}$$

по другому проекту

$$NPV = 46000/(1 + 0,1) - 40000 = 1818,2 \text{ дол.}$$

$$PI = \frac{\frac{46000}{(1+0,1)}}{40000} = 1,045.$$

$$PP = 40000/41818,2 = 0,957 \text{ роки.}$$

Таким чином, хоча перший варіант за критеріями NPV і PI є більше вигідним, слід віддати перевагу другому варіанту, тому що строк окупності по цьому варіанті значно менше.

Ключові терміни та поняття

ВАРТІСТЬ ГРОШЕЙ У ЧАСІ; ІНФЛЯЦІЙНИЙ РИЗИК; ДИСКОНТУВАННЯ; МАЙБУТНЯ ВАРТІСТЬ (FV); ТЕПЕРІШНЯ ВАРТІСТЬ (PV); ПРЕМІЯ ЗА РИЗИК; ЧИСТИЙ ПРИВЕДЕНИЙ ДОХІД (NPV); ВНУТРІШНЯ НОРМА ПРИБУТКОВОСТІ (IRR); ІНДЕКС ПРИБУТКОВОСТІ (PI); ДИСКОНТОВАНИЙ СТОК ОКУПНОСТІ (PP).

Короткі висновки

1. Фактор часу враховує нерівнозначність сум витрат та прибутку, які вкладаються (одержуються) в різні періоди часу.

2. Майбутня вартість грошей (FV – future value) – це сума інвестованих у теперішній час коштів, у яку вони перетворюються через певний період часу (t) з урахуванням певної ставки процента.

3. Чим більший початковий капітал, тим більша майбутня вартість. Чим довший період інвестування, тим більша майбутня вартість. Чим більша норма відсотка, тим більша майбутня вартість.

4. Теперішня (поточна) вартість грошей (PV – present value) – це сума майбутніх грошових надходжень, зведених з урахуванням певної процентної ставки (так званої «дисконтної ставки») до теперішнього періоду.

5. Визначення майбутньої вартості грошей пов'язане з процесом *нарощування* цієї вартості, що являє собою поетапне збільшення суми вкладу шляхом приєднання до первісного його розміру суми процента (процентних платежів).

6. Визначення теперішньої вартості грошей пов'язане з процесом *дисконтування* цієї вартості, що є операцією, зворотною до *нарощування* при обумовленому кінцевому розмірі грошових коштів.

7. *Номінальна норма відсотка* – це та норма, згідно з якою кредитор отримує винагороду за представлені ним фонди (*реальна процентна ставка + урахування інфляції + урахування ризику = номінальна процентна ставка*), згідно теорії ефекту Фішера.

8. Чистий приведений дохід (NPV) – сума дисконтованих фінансових підсумків за всі роки реалізації проекту, починаючи с дати початку інвестування. Повинен бути більше нуля.

9. Внутрішня норма прибутковості (IRR) – розрахункова ставка відсотка, при якій проект є беззбитковим і безприбутковим.

10. Індекс прибутковості (PI) – співвідношення приведених доходів (за виключенням інвестиційних сум) до приведених інвестиційних витрат (I). Індекс прибутковості повинен бути більшим одиниці.

11. Термін окупності – це мінімальний тимчасовий інтервал (від початку здійснення проекту, за межами якого інтегральний ефект стає і у подальшому залишається незаперечним), тобто це період, з якого інтегральні витрати, пов'язані з проектом,

покриваються інтегральними результатами від здійснення інвестиційного проекту.

Питання для закріплення матеріалу

1. Що розуміють під терміном «норма дисконту»?
2. Що означають терміни майбутня вартість (теперішня вартість) та як вони визначаються з урахуванням ризику?
3. Як впливають ризик та інфляція на величину норми відсотка?
4. Головна відмінність номінальної та реальної норми відсотка?
5. Що означає чистий приведений дохід (NPV)?
6. Для чого розраховується внутрішня норма прибутковості (IRR)?
7. Що означає якщо індекс прибутковості (PI) менше одиниці?

Практичні завдання

Завдання 1. Туристичне підприємство отримало кредит на 1 рік в розмірі 7 000 000 грн. з умовою повернення 8 000 000 грн. Розрахувати процентну ставку.

Завдання 2. Яку суму потрібно покласти в банк, який виплачує 4% річних за процентною ставкою, щоб отримати 50 000 грн.:

- а) 4 місяці;
- б) 1 рік;
- в) 2 роки 9 місяців.

Завдання 3. Власник туристичного бізнесу має можливість помістити на депозит в комерційний банк «МЕТА» 60 000 грн. під 12% річних. Через якийсь час при нарахуванні відсотків на рахунок накопичиться 75 000 грн.

Завдання 4. Для фінансування оборотного капіталу туристичне підприємство взяло кредит у банку в розмірі 100 000 000 грн. терміном на 2 роки з щорічному нарахуванні відсотків і їх капіталізацією (складні відсотки). Ставка відсотка за користування

позиковими засобами 15% річних. Визначити суму погашення кредиту.

Завдання 5. Молода сім'я отримала в банку іпотечний кредит на придбання квартири в розмірі 600 000 долл., строком на 20 років під просту процентну ставку 15% річних. Визначити суму боргу.

Завдання 6. Ставка розміщення короткострокових грошових ресурсів для банків на 3 місяці становить 6% річних. Який обсяг коштів необхідно розмістити для отримання 250 000 грн.?

Завдання 7. Визначити поточну вартість грошей при ставці дисконтування 3% річних, якщо через 10 років вона звернеться в 20 000 дол.

Завдання 8. Знайти величину дисконту, якщо боргове зобов'язання на виплату 40 000 грн. враховано за 3 роки до терміну погашення по складній обліковій ставці:

- а) 7% річних;
- б) 10% річних.

Завдання 9. Через 1 рік з моменту видачі позики позичальник сплатив кредитор 30 000 грн. Кредит надавався під 15% річних. Визначити суму кредиту і суму дисконту.

Завдання 10. Визначити первісну величину банківського вкладу, якщо її майбутня вартість через 5 років складе 50 000 грн. Складна процентна ставка - 9% річних.

Завдання 11. За прогнозами фахівців для ремонту офісу туристичного агенства, який доведеться здійснити через 5 років, будуть потрібні \$15000. В банк під 10% річних фірмою було вкладено \$10000.

Чи вистачить суми, що буде на рахунку фірми через 10 років, для відповідного ремонту?

Через скільки років на банківському рахунку фірми буде необхідна сума?

Завдання 12. Для вашого проекту ви взяли кредит \$56000 під 100% річних. Схема повернення основної суми боргу та відсотків за кредит така: повертати щорічно, в кінці кожного року, рівними сумами (починаючи з першого року).

Якою повинна бути сума щорічного повернення, щоб повернути весь борг через 8 років?

Завдання 13. Пенсійний фонд пропонує свої послуги за таких умов: через 10 років протягом наступних 20-ти років забезпечується пенсія розміром \$5000 щорічно, якщо зараз внести на рахунок фонду необхідну грошову суму під 12% річних.

Яку суму необхідно внести на початковому етапі?

Завдання 14. Завод збирається придбати нове обладнання. Фахівці розрахували, що протягом п'яти років щорічно прибутки від його експлуатації будуть становити: з першого по третій роки – по 50000 гривень, а в четвертий та п'ятий роки – 60000 гривень.

Виходячи з наявної інформації, розрахуйте сумарну теперішню вартість прибутків заводу від експлуатації обладнання, якщо ставка дисконту становить 10%.

Завдання 15. Ви вибираєте нове місце роботи. Вам запропонована однакова річна сума зарплати (12000 грош. од.), але з різними графіками виплати:

варіант А – аванс у січні (6000 грош. од.), виплата «під розрахунок» у грудні (6000 грош. од.);

варіант Б – щомісячна виплата протягом усього року (по 1000 грош. од.).

а) Який варіант ви оберете і чому (ставка відсотка становить 10%)?

б) У якому місяці обидва варіанти дадуть однаковий результат ($R = 10\%$)?

в) Яким буде ваш вибір варіанта, якщо ставка відсотка становить 25%?

г) Яким буде ваш вибір варіанта, якщо $R = 0\%$?

Завдання 16. Фірмі запропоновано інвестиційний проект вартістю 200 тис. гр. од. з наступними фінансовими потоками: 1-й

рік – 68860; 2-й рік – 79000, 3- рік – 78000; 4-й рік – 79000 гр. од. Ставка дисконту складає 12%. Визначити показник NPV.

Завдання 17. Для підприємства обсяг початкових вкладень склад 20 тис. гр. од. Після сплати податків очікуються наступні грошові кошти. Визначити IRR.

Роки	1	2	3	4
Грошові кошти, гр.од	68 000	79 060	78 000	64 000

Завдання 18. Турпідприємство розглядає проект, вартість якого складає 300 тис. гр. од. дискontовані грошові потоки від його реалізації наведено в табл. Для прийняття рішень менеджеру слід визначити індекс прибутковості.

Роки	1	2	3	4
Грошові кошти, гр.од	70000	85000	150000	50000

Завдання 19. Керівництвом фірми було прийнято рішення про придбання комп'ютера. Початкові інвестиції на придбання і встановлення обладнання склали 15000 гр. од. Керівництво фірми визначає виправданим термін окупності протягом 5 років. Прибуток фірми протягом кожного року з 5-ти років експлуатації складе 2000 грн. од, амортизація – 20% річних. Податок на прибуток складає 25%. Визначити термін окупності обладнання й доцільність його придбання.

Завдання 20. У готелі проведено реконструкцію будівлі й технічне переозброєння виробництва, на проведення яких було використано 5 млн. гр. од. Щорічні прогнозовані грошові потоки від операційної діяльності (результати) наведено в табл. Ставка дисконту складає 15%. Визначити термін окупності різними методами.

Роки	1	2	3	4	5
Дискontовані результати, тис. гр. од.	1,2	1,8	2,0	2,5	1,5

Завдання 21. За вихідними даними табл. розрахувати показники ефективності: NPV, IRR, IP, PP за кожним проектом і визначити найбільш прийнятний проект.

Проект	Роки			
	0	1	2	3
<i>A</i>	-3000	3000	0	0
<i>B</i>	-3000	1500	1500	1500
<i>B</i>	-3000	0	3000	5000

Завдання 22. Підприємство планує придбати павільйони й одержати дозвіл на здійснення виставкової діяльності. Первісні витрати – 500 тис. грн. од., протягом першого року необхідно додатково інвестувати 200 тис. грн. од. Щорічний грошовий потік прогнозують в розмірі 100 тис. грн. од. Ліквідаційна вартість павільйонів оцінюється в розмірі 110 тис. грн. од. Дисконтна ставка становить 12%, рівень ризику – 2%, прогнозний рівень інфляції – 3% щорічно протягом 8 років. Необхідно визначити економічний ефект від реалізації інвестиційного проекту.

Теми рефератів

1. Аналіз інвестиційної привабливості проекту.
2. Аналіз чутливості інвестиційного проекту: суть та методологія.
3. Економіко-математичні аспекти проектного аналізу.
4. Математичний інструментарій інвестиційного бізнес-планування.
5. Аналіз критеріїв ефективності інвестиційного проекту.

РОЗДІЛ 4. УПРАВЛІННЯ РИЗИКОМ

4.1. Основні підходи щодо управління ризиком

Управління ризиком покликане забезпечити оптимальне для підприємця співвідношення прибутку (приросту ринкової вартості) та ризику, його прийнятний (допустимий) рівень.

Управління ризиком – це визначена послідовність дій реагування на події та зміни ризиків у процесі діяльності туристичного підприємства.

Виходячи з конкретних цілей, повинні виконуватись збір, обробка та аналіз інформації про зовнішнє середовище, про внутрішні показники фінансової, виробничої, комерційної діяльності фірми в минулому та в поточному періоді, здійснюватися прогнози щодо майбутнього.

Інформація швидко старіє, а тому суб'єкт прийняття рішення повинен оперативного, динамічно реагувати на її надходження, водночас оцінюючи якість інформації й здійснюючи її моніторинг.

Обираючи стратегію та тактику управління ризиком, менеджер повинен дотримуватись таких основних принципів:

- недоцільно ризикувати більшим заради меншого;
- недоцільно ризикувати більше, ніж це дозволяють власні засоби (капітал тощо);
- необхідно заздалегідь піклуватися (здійснювати прогноз) відносно можливих (імовірних) наслідків ризику.

Складові процесу управління ризиком визначаються залежно від сфери діяльності фірми, притаманних їй ризиків, наявних ресурсів, особистої майстерності, професіоналізму, схильності до ризику менеджера (суб'єкта прийняття рішення).

Узагальнено процес управління ризиком представлено у вигляді блок-схеми на рисунку 4.1.

Під **ідентифікацією** ризиків розуміють виявлення ризиків, їх специфіку, зумовлену природою та іншими характерними рисами ризиків, виділення особливостей їх реалізації, включаючи вивчення розміру економічної шкоди, а також зміну ризиків у часі, рівень взаємозв'язку між ними та вивчення факторів, що впливають на них. Цей процес має на увазі визначення наступних

моментів:

- джерела невизначеності та ризику;
- наслідки реалізації ризику;
- джерела інформації;
- чисельне визначення ризику;
- взаємний вплив ризиків один на одного.

Рис. 4.1. – Узагальнена блок-схема процесу управління ризиком
На даному етапі, перш за все, створюється інформаційна база

для реалізації подальшого процесу управління ризиками: відомості про ризик та його наслідки, величину економічної шкоди, кількісна оцінка параметрів ризику і т. д.

Додатково слід зазначити, що ідентифікація та аналіз ризику не є одноразовим комплексом процесів. Швидше він є безперервним процесом, що здійснюється протягом усього алгоритму ризик-менеджменту.

В результаті ґрунтовного якісного та кількісного аналізу менеджер, спираючись на отримані дані, обирає один із засобів або суперпозицію засобів управління ризиком:

- уникнення;
- попередження;
- прийняття (збереження чи навіть збільшення);
- зниження ступеня ризику (оптимізація).

Розглянемо ці засоби.

Уникнення ризику означає просте ухилення від певного заходу, обтяженого надмірним (катастрофічним) ризиком. Однак уникнення ризику для менеджера (інвестора) нерідко означає відмову від прибутку, а це пов'язане з ризиком невикористаних можливостей (наприклад, валютного ризику можна уникнути, відмовившись від створення іноземних дочірніх підприємств).

Попередження ризику – це досить ефективний засіб, який однак лише в окремих випадках дає змогу зменшити (уникнути) ризик в менеджменті.

Наприклад, для банків (менеджерів) існує кілька способів підтримки на прийнятному рівні обсягів безнадійних боргів, тобто запобігання ризику банку:

- ненадання кредитів ризикованим клієнтам, а також керівництву банку;
- контроль за сплатами по кредитах;
- перегляд умов кредитування.

Певною мірою банк може попередити кредитний ризик, підвищуючи (якщо це можливо) відсоткові ставки по кредитах. Тобто зростання доходів від надійних клієнтів може компенсувати збитки від безнадійних боргів.

Прийняття (збереження чи збільшення) ступеня ризику – це залишення ризику за менеджером (інвестором), тобто на його

відповідальність. Вкладаючи засоби в певну справу, менеджер має бути впевненим, що є можливості покриття можливих збитків або ж що вони йому не загрожують.

Приклад, якщо компанія вважає, що майбутні коливання обмінного курсу певної валюти будуть (гарантовано) сприятливими, то вона може погодитися на прийняття практично будь-якого ризику щодо цієї валюти без спроб застрахуватися від збитків (на певний період). У той же час вона може застрахуватися від ризику несприятливих коливань іншої валюти, де ймовірність збитків є значно вищою.

Зниження ступеня ризику може здійснюватись або шляхом його передачі, тобто *зовнішніми засобами*, або за допомогою внутрішніх ресурсів (самострахування), розподілу фінансових, матеріальних коштів з урахуванням принципів лімітування, диверсифікації, тобто *внутрішніми засобами*. До внутрішніх засобів зниження ризику відносять також здобуття додаткової інформації.

Зовнішні способи зниження ступеня ризику

Передача ризику здійснюється або шляхом його розподілу, або через механізм зовнішнього страхування.

Розподіл ризику полягає в тому, щоб, наприклад, покласти певну частку відповідальності за ризик на того співучасника реального інвестиційного проекту, який здатний його контролювати краще від інших. Передача ризику може здійснюватись також шляхом укладення ф'ючерсного контракту.

Найпоширенішою формою передачі ризику є ***страхування***. Суть зовнішнього страхування ризику виражається в тому, що інвестор ладен відмовитися від частини доходів аби уникнути ризику, тобто він ладен заплатити за зниження рівня ризику до нуля.

Якщо поняття *вартість ризику* розглядати як суму фактичних збитків підприємця від реалізації цього ризику і витрат на відшкодування таких збитків та їх наслідків, то страхування дає змогу зменшити цю суму (вартість страхового ризику) до розміру страхової премії.

Ризик не повинен бути утриманий, тобто менеджер не повинен залишати його, коли розмір збитків відносно великий порівняно з економією на страховій премії.

Сьогодні витрати на страхування підприємств у розвинутих промислових країнах варіюють від 1 до 20% обсягу щорічних продаж залежно від галузі, місцезнаходження фірми тощо.

Менеджер може передати на утримання страховій компанії такі види ризиків:

- ризик пошкодження/знищення майна внаслідок пожежі, стихійного лиха, технологічної аварії тощо;
- ризик повної/часткової (тимчасової) втрати працездатності співробітником підприємства під час виконання службових обов'язків внаслідок нещасного випадку;
- ризик, пов'язаний з необхідністю відшкодування збитків, що їх зазнала третя особа внаслідок певних дій (відсутності необхідних заходів) з боку підприємства, його співробітників, а також ризик збитків, спричинених даному підприємству некваліфікованими (нечесними) діями його співробітників;
- фінансово-комерційні ризики, які можуть реалізуватися у вигляді недоотримання прибутку, збільшення періоду кругообігу коштів тощо в результаті дії зовнішніх непередбачуваних чинників.

Страховик, отримуючи плату за страхову послугу, приймає на свою відповідальність ризик. Він має компенсувати наслідки реалізації цього ризику, але в розмірі, що не перевищує розмір страхової суми (страхова сума є мірою зобов'язань з боку страховика). Таким чином реалізується ризикова функція страхування.

Страховик здійснює відшкодування збитків завдяки замкненому перерозподілу грошової форми вартості між учасниками страхування – юридичними, а також фізичними особами, які наражаються на однотипний ризик. Відношення щодо страхових виплат мають імовірнісний характер, оскільки попередньо невідомо, коли відбудеться страхова подія, якою буде її сила та кого із застрахованих вона зачепить.

Слід підкреслити, що страхування компенсує збитки (їх частину) у грошовій формі, а не відшкодовує товарно-матеріальні цінності, а тому не може повністю усунути ризик затримки відтворювального процесу. У той же час в рамках дії превентивної функції страхування ймовірність реалізації ризику може бути

зменшена, наприклад, в результаті встановлення страховиком протипожежного обладнання на підприємстві, що страхує в нього своє майно. Використовуючи систему знижок (надбавок) до страхової премії, страховик може стимулювати клієнта вживати необхідні заходи щодо можливого зменшення рівня ризику (збереження його на певному рівні). Інформація, що її отримус потенційний страхувальник під час оцінки ризику страховиком, може бути використана для прийняття подальших рішень щодо управління ризиком (наприклад, слугувати сигналом, що роботи в цьому напрямі слід припинити, що цей вид майна абсолютно небезпечно зберігати на даній виробничій ділянці (у даному приміщенні).

Внутрішні способи зниження ступеня ризику

Лімітування передбачає обмеження потоків (грошових, товарних, кредитних, інвестиційних), спрямованих у зовнішнє (по відношенню до підприємства) середовище. Лімітування застосовується банками при наданні позик, укладанні договору на овердрафт. Підприємства можуть застосовувати цей засіб під час продажу товарів у кредит, наданні позичок, при прийнятті рішень щодо визначення обсягу коштів, що спрямовуються на інвестування.

Диверсифікація є процес розподілу інвестованих коштів між різними об'єктами вкладання, які безпосередньо не зв'язані між собою. На принципі диверсифікації базується діяльність інвестиційних фондів, які продають клієнтам свої акції, а одержані коштикладають в різноманітні цінні папери, які купуються на фондовому ринку і приносять стійкий середній прибуток.

Диверсифікація дає змогу уникнути частини ризику при розподілі капіталу між різноманітними видами діяльності. Так, придбання інвестором акцій різних акціонерних товариств замість акцій одного акціонерного товариства збільшує ймовірність одержання ним середнього доходу і знижує рівень ризику.

Диверсифікації, як одному із способів зниження ризику, присвячений сьомий розділ цього методичного посібника.

Створення резервів, запасів на покриття ймовірних непередбачуваних витрат у майбутньому також є внутрішнім засобом зниження ризику, свого роду самострахуванням. Це дозволяє оперативнo усувати тимчасові ускладнення у

виробничій, фінансово-комерційній діяльності.

Створення власних грошових, товарно-матеріальних резервів є альтернативою страхуванню і доцільне тоді, коли вартість майна, що наражається на певний ризик, відносно невелика порівняно з майновими та фінансовими параметрами усього проекту. Само-страхування шляхом резервування коштів також може застосовуватись відносно однотипного обладнання, майна підприємства, коли ймовірність пошкодження незначна.

Здобуття додаткової інформації є одним з важливих способів щодо зниження ризику. Під час використання неточних економічних даних виникає питання щодо доцільності їх уточнення. Що стосується планованих заходів, особливо інноваційних проектів (технічних новинок), то постає питання: чи необхідно терміново почати їх впровадження, чи є сенс провести ще якийсь додатковий експеримент для уточнення економічних показників. З одного боку, додатковий експеримент дозволив би знизити економічний ризик, що обтяжує певний інноваційний проект, зменшити можливі збитки. Але, з іншого боку, експеримент, в свою чергу, пов'язаний з певними затратами та збитками, і якщо впровадження інноваційного проекту відкладається, то економічні збитки збільшуються. Вони особливо великі у разі проведення довгострокового експерименту. У цьому випадку впровадження заходів і одержуваний в результаті цього економічний ефект відсуваються. Отже, для оцінки доцільності добування додаткової інформації необхідно порівняти економічні результати обох варіантів.

Природно, що коли б у менеджера була більш повна інформація, він міг би зробити кращий прогноз й знизити ступінь ризику. Це робить інформацію товаром, за який менеджери (інвестори) згодні платити великі гроші. А коли так, то вкладення капіталу в інформацію необхідно оцінювати.

4.2. Методи управління ризиками

Підходи до управління ризиками можна згрупувати як методи мінімізації негативного впливу несприятливих подій в такий спосіб.

Доподієві методи управління ризиками – заходи, що

здійснюються завчасно, спрямовані на зміну істотних параметрів ризику (імовірність настання, розміри шкоди). Сюди можна віднести методи трансформації ризиків (Risk control, Risk control to stop losses), пов'язані, переважно, з перешкоджанням реалізації ризику. Зазвичай ці методи асоціюються із проведенням превентивних заходів.

Післяподієві методи управління ризиками – що здійснюються після настання збитків та спрямовані на ліквідацію наслідків. Ці методи спрямовані формування фінансових джерел, використовуваних покриття шкоди. Це методи фінансування ризику (Risk financing, Risk financing to pay for losses).

Післяподієві та доподійні методи об'єднуються у загальному напрямі методів **компенсації**.

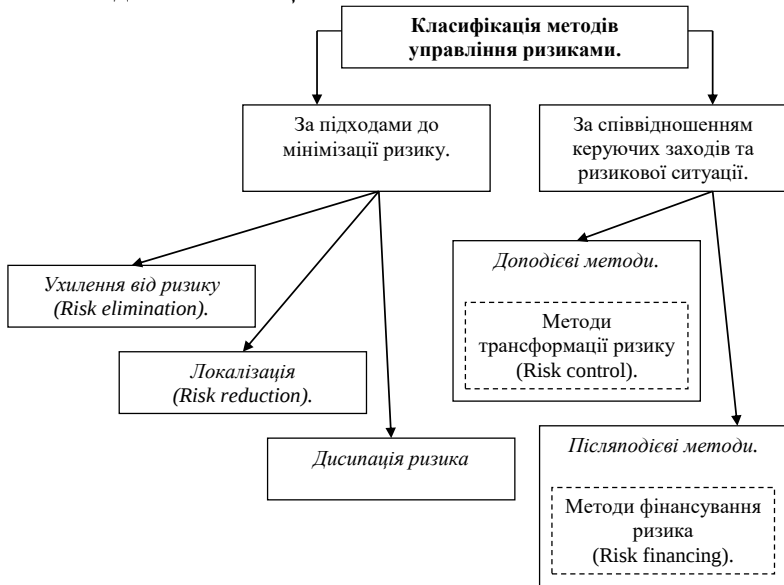

Рис. 4.2. – Класифікація методів управління ризиками

Методи управління ризиками можна розділити на чотири групи:

- методи ухилення від ризику;
- методи локалізації ризику;

- методи дисипації ризику;
- методи компенсації ризику.

Методи **ухилення** від ризику передбачають:

- виключення ризикових ситуацій із бізнесу;
- уникнення угод з ненадійними партнерами, клієнтами;
- відмова від послуг невідомих чи сумнівних фірм;
- відмовляються від інноваційних чи інвестиційних проєктів, якщо ті викликають хоч найменшу невпевненість у успішній реалізації.

Якщо керівництво вирішує використовувати як «ухилення» – **страхування**, то необхідна розробка комплексної програми захисту, а не поодинокі звернення до страхової фірми.

Якщо у підприємства не вистачає засобів для комплексного страхового захисту, необхідно виділити ті ризики, реалізація яких пов'язана з найбільшими втратами та застрахувати саме їх.

Метод локалізації ризику

Застосовується лише тоді, коли можна чітко ідентифікувати джерела ризику.

Найбільш небезпечні ділянки виробничого процесу локалізуються і над ними встановлюється контроль, знижується рівень фінансового ризику.

Подібний метод використовують великі компанії для впровадження інноваційних проєктів, освоєння нових видів продукції тощо.

У найпростіших випадках локалізації ризику створюється спеціалізоване підрозділ у структурі компанії, яке здійснює реалізацію проєкту.

Методи дисипації (розсіювання) ризику

Є більш гнучкими інструментами управління. Один із них пов'язаний із розподілом ризику між стратегічними партнерами. Як партнери можуть виступати як інші підприємства, так і фізичні особи. Тут можуть створюватися акціонерні товариства, фінансово промислові групи. Підприємства можуть вступати у консорціуми, асоціації, концерни.

Об'єднання підприємств у одне чи групу зветься інтеграції.

Виділяють чотири основні види інтеграції ризику:

- (зворотна) інтеграція – передбачає об'єднання з

постачальниками;

- (пряма) інтеграція - має на увазі об'єднання з посередниками, що утворюють дистрибуторську мережу зі збуту продукції підприємства;
- горизонтальна інтеграція – передбачає об'єднання з конкурентами; зазвичай такі асоціації створюються з метою узгодження цінової політики, розмежування зон господарювання, будь-яких спільних дій;
- вертикальна інтеграція – це об'єднання організацій, які здійснюють різні види діяльності для досягнення спільних стратегічних цілей.

Інший різновид методів дисипації ризику – це **диверсифікація**, яка передбачає збільшення різноманітності видів діяльності, ринків збуту чи каналів поставок.

Диверсифікація закупівель – збільшення кількості постачальників, що дозволяє послабити залежність підприємства від конкретного постачальника. (Порушення графіка, форс - мажор, банкрутство та ін.)

Диверсифікація ринку збуту (розвиток ринку) - передбачає розподіл готової продукції підприємства між кількома ринками чи контрагентами. У цьому випадку провал на одному ринку компенсується успіхами на інших.

Диверсифікація видів господарської діяльності - має на увазі розширення асортименту продукції, що надаються, послуг, спектра використовуваних технологій. У разі проблем із реалізацією однієї виду продукції, організація зможе компенсувати втрати з допомогою інших сфер господарювання чи взагалі перейти на іншу галузь.

Дисипація ризику при формуванні інвестиційного портфеля передбачає реалізацію одночасно кількох проектів, що характеризуються невеликою капіталомісткістю. Це можна назвати диверсифікацією інвестицій.

Методи компенсації ризику

Дана група методів відноситься до запобіжних методів управління.

1. Стратегічне планування особливо ефективне, якщо розробка стратегії проходить через всі сфери всередині

підприємства.

2. Розробка комплексу компенсуючих заходів, створення та використання резервів.

3. Прогнозування зовнішньої економічної обстановки.

Полягає у періодичній розробці сценаріїв розвитку зовнішнього середовища підприємства, у прогнозуванні поведінки можливих партнерів чи дій конкурентів, змін у секторах та сегментах ринку.

4. Активний цілеспрямований маркетинг. Він має на увазі використання маркетингових інструментів для інтенсивного формування попиту на продукцію підприємства: рекламні акції, позиціонування товару, диференціація продукції, фокусування на певні групи споживачів.

5. Моніторинг соціально-економічного та нормативно-правового середовища.

Використовуються методи: сегментація ринку та оцінка його ємності; організація рекламної компанії; аналіз поведінки конкурентів; вироблення конкурентних стратегій; створення системи резервів.

6. Створення страхових запасів сировини, матеріалів, коштів, створення планів їх мобілізації за умов кризи. У деяких випадках створення резервних фондів є обов'язковим.

6. Залучення зовнішніх ресурсів.

Якщо фірма не в змозі покрити всі втрати внутрішніх ресурсів, частину з них можна покрити з використанням кредитних ресурсів. Однак у разі доступність кредитних ресурсів має суттєві обмеження. І головне з них – перспектива майбутньої прибутковості.

Для зниження внутрішніх підприємницьких ризиків підприємство має перевіряти потенційних бізнес-партнерів та ретельно підбирати кадри.

Американські підприємці часто **практикують правила п'яти С** – моделі для перевірки кредитоспроможності партнера:

1. Особа позичальника (character) – його репутацію, ступінь відповідальності;

2. Фінансові можливості (capacity) – здатність погасити взятую позику з допомогою поточних надходжень чи коштів від активів;

3. Майно (capital) – величина та структура акціонерного

капіталу;

4. Забезпечення (collateral) – вид і вартість активів, що пропонуються як застава;

5. Загальні умови (conditions) – загальний економічний стан та інші чинники.

Приймаючи рішення щодо обрання способу управління ризиком, слід враховувати насамперед можливий рівень збитків та ймовірність реалізації певного типу ризику (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1. – Методи управління ризиком

Градація ймовірностей /рівня збитків (грн.)	Близька до нуля	Низька	Невелика	Середня	Велика	Близька до одиниці
Незначні (від 0 до A ₁)	Прийняття ризику					Прийняття ризику / створення резервів (запасів)
Малі (від A ₁ до A ₂)	Створення резервів, запасів					
Помірковані (від A ₂ до A ₃)	Створення резервів, запасів		Зовнішнє страхування чи (і) розподіл ризику			Уникнення ризику
Середні (від A ₃ до A ₄)	Зовнішнє страхування чи (і) розподіл ризику					Уникнення ризику
Великі (від A ₄ до A ₅)	Зовнішнє страхування чи розподіл ризику				Уникнення ризику	
Катастрофічні (>A ₅)	Зовнішнє страхування чи (та) розподіл ризику		Уникнення ризику			

Класифікуючи ризики на основі ймовірності їх реалізації та обсягів можливих збитків, можна виділити 2 граничних типи:

1. Ризики, які спричинюють окремі незначні збитки, що мають тенденцію повторюватися ($p_i \rightarrow 1$).

2. Ризики, наслідком яких є катастрофічні за обсягом збитки, ймовірність реалізації яких незначна.

Якщо в першому випадку доцільне прийняття ризику з його оптимізуванням шляхом створення резервів коштів, то другий випадок є класичним прикладом ризику, який доцільно передавати страховику (в окремих випадках доцільно застосовувати розподіл ризику).

Більшість ризиків, які загрожують економічній діяльності, є проміжними варіантами порівняно з наведеними вище.

Природно, що кожна компанія може прийняти свою градацію рівнів збитків та імовірностей збитків на підставі досліджень та експертних оцінок і будувати свою таблицю рішень. Підкреслимо, що в реальному житті доцільно використовувати поєднання окремих способів зниження ризику, комбінуючи зовнішні та внутрішні методи оптимізації ризику.

4.3. Карта ризиків

Процес побудови карти ризиків – методологія, що дозволяє виділити, розташувати за пріоритетами, і оцінити кількісно (розбити на класи) ризики організації. Управлінню ризиками – це не тотальне знищення ризиків, а точкові та системні дії на кожен з них, що зумовлює перетворення проблем на розвиток і успіх підприємства.

Крім того в багатьох випадках карта ризику є джерелом для створення економічної цінності підприємства. Побудова карти ризиків може відбуватися як в рамках запровадження системи управління ризиками на рівні всієї організації, так і для вирішення відокремленого кола задач з управління ризиками. В залежності від задач і застосовуваної методології, підприємство отримує і різні переваги та вигоди.

Дана методологія базується на досягненні узгодженої думки топ-менеджмента з приводу ризиків підприємства. При цьому найбільша вигода – рішуче скорочення циклів і часу прийняття рішення.

Карта ризику – графічний і текстовий опис обмеженого числа ризиків організації, розташованих в прямокутній таблиці, по одній «осі» якої вказана сила впливу або значимість ризику, а по іншій ймовірність або частота його виникнення.

На рисунку 4.3 зображений умовний приклад карти ризиків.

На представленій карті ризику ймовірність або частота відображується по **вертикальній** вісі, а рівень потенційного збитку (сила впливу або значущість) – по **горизонтальній**. В цьому випадку ймовірність виникнення ризику збільшується знизу вгору вздовж руху по вертикальній вісі, а значущість ризику – зліва направо по горизонтальній вісі.

Арабські цифри на карті – це позначення ризиків, котрі були класифіковані за категоріями значущості і категоріями ймовірності, таким чином, щоб кожному поєднанню «ймовірність-значущість» відповідав один вид ризику. Така класифікація, що розміщує кожен ризик в спеціальну окрему комірку, не є обов’язковою, проте спрощує процес встановлення пріоритетів, показуючи положення кожного ризику відносно інших.

Жирна ламана лінія – це так звана **лінія толерантності**, тобто межа, перевищивши яку ризик може поставити під загрозу функціонування бізнесу. Саме тому ризики, що знаходяться вище лінії толерантності потребують безпосередньої і негайної уваги. Важливо розробити певні плани дій щодо зменшення величини або ймовірності втрат від даного ризику.

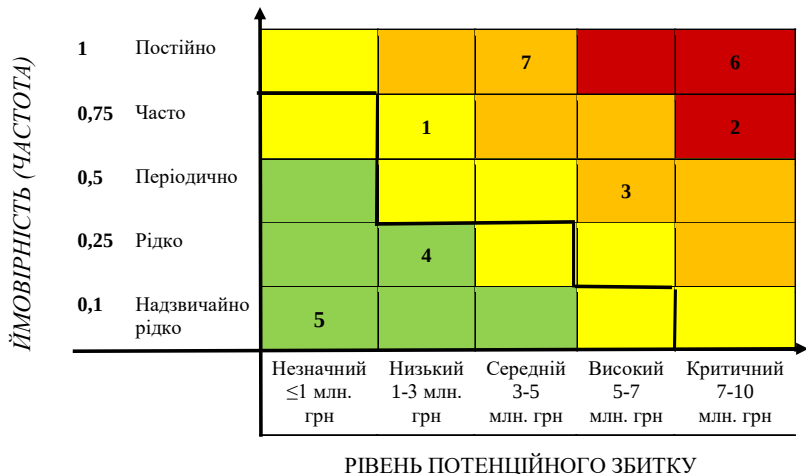

Рис. 4.3. – Карта ризиків

Процес побудови карти ризиків.

1. Експертним шляхом встановлюються фактори ризиків які впливають на досягнення компанією цілей в різних функціональних сферах бізнесу: стратегічній, виробничій, фінансовій, маркетинговій тощо. Практично це виглядає наступним чином: експерт послідовно переміщується рядками таблиці, систематично досліджуючи те, яким саме чином ймовірні події в макро-, мікро-, та внутрішньому середовищі можуть вплинути на досягнення цілей організації в стратегічній та функціональній (виробництво, фінанси, маркетинг, кадри і т. п.) областях. Серед факторів ризику можуть бути, наприклад, прийняття нового нормативного акту (політичний фактор ризику), перевищення рівня інфляції запланованої величини (економічний), неочікувана зміна погодних умов, яка призводить до нетипових для даного сезону кліматичних явищ (природні) тощо.

2. Формуються ризики. Наприклад: ризик подорожчання кредитів в результаті можливого зростання річного рівня інфляції вище 10 % річних (фінанси) або ризик зниження обсягів продажу в результаті можливої появи нового конкуренту (збут).

3. Потім ризики поділяють на групи – за частотою виникнення, за серйозністю наслідків і т. д. Ймовірність виникнення ризику та можливі наслідки (значущість ризику) також оцінюється експертним шляхом. Перш за все необхідно прийняти рішення щодо того, за допомогою якої шкали оцінювати наслідки подій і їх ймовірність. Найбільш доцільним є використання трьох ступеневої дев'ятибальної шкали. Кожне підприємство ***самостійно*** встановлює для себе критерії серйозності наслідків та імовірності події.

Стосовно імовірності, то в якості критерію можна взяти частоту, з якою підприємство стикається з тим чи іншим фактором ризиком. Результати оцінки ризиків заносять в таблицю 4.3.

4. Склавши таку таблицю і визначившись з грошовою оцінкою ризиків, яку можна здійснювати як для кожного ризику окремо, так і для різних сукупностей ризиків (при цьому необхідно враховувати імовірність кожної з цих подій), необхідно виділити лише ті ризики, які є пріоритетними для управління ними. Для цього необхідно побудувати карту ризиків (див. рис. 4.3).

Таблиця 3.4 – Результати сценарного аналізу та ранжування ризиків

№	Об'єкт ризику	Фактор ризику	Наслідки (опис)	Вплив (значимість чи величина втрат)	Ймовірність втрат
1 ...					

5. Визначення межі толерантності до ризику (критична межа толерантності до ризику – ламана жирна лінія, що відокремлює ті ризики, які є нині терпимими від тих, які вимагають постійного контролю саме зараз.)

6. Необхідно розробити певні плани дій щодо зменшення величини або імовірності втрат від ризиків червоної зони, також визначити цільові показники і міру оцінки успіху в управлінні ризиком, дати досягнення цільових показників і призначити відповідальних (таблиця 4.4).

Таблиця 4.4. – План дій управління ризиками

Ризик	Розташування на карті ризиків	Заходи управління ризиком	Вимірювання успішності управління	Відповідальний
1...N	Опис Величина можливих втрат	Опис Вартість	Опис	Посада, ПІБ

Мета плану дій у цьому випадку полягає в тому, щоб зрозуміти, як перемістити кожен «нестерпний» ризик ліворуч і нижче в «терпиму зону». Тут слід зазначити, що потрібно співвідносити витрати на таке переміщення з вигодами від нього, а також враховувати, що сильне зниження ризиків компанії може призвести до втрати нею більшої частини доходності.

Як правило, управлінням ризиками на підприємствах займаються спеціальні підрозділи. У випадку якщо таких на підприємстві не існує, то за рішенням керівництва можуть найматися штатні (ризик-менеджери) або позаштатні (консультанти) спеціалісти.

Проте, як показує практика, зазвичай обов'язки по управлінню ризиками делегуються іншим відділам. Це може бути відділ внутрішнього аудиту, контролінгу, методології, аналітична служба – незалежно від назви сутність роботи відділу не змінюється. При такому положенні справ ризики виявляються і усуваються в ході щоденної роботи до того, як підприємство зазнає серйозних збитків. Звичайно, що робота за такою схемою управління менш ефективна, ніж у випадку, коли на підприємстві існує спеціальних підрозділ, що займається вирішенням проблем, пов'язаних саме з ризиком, адже спеціалісти цих відділів кращому випадку зменшують чутливість підприємства до факторів ризику.

Важливо пам'ятати, що управління ризиками – не одноразовий захід: склали карту і забули. Необхідно постійно коригувати карту ризиків і механізми прийняття рішень в залежності від ситуації, що складається. Карта ризиків формується за рахунок накопичення, вона постійно доповнюється і в ході діяльності підприємства зазнає серйозних змін. Багато ризиків зникають із завершенням певних бізнес-процесів. Ймовірність і наслідки раніше виявлених ризиків і оцінка їх пріоритетності можуть в подальшому змінитися. Можуть з'явитися і нові ризики.

Ключові терміни та поняття

УПРАВЛІННЯ РИЗИКОМ; ЗАСОБИ УПРАВЛІННЯ РИЗИКОМ; УНИКНЕННЯ РИЗИКУ; ПОПЕРЕДЖЕННЯ РИЗИКУ; ПРИЙНЯТТЯ (ЗБЕРЕЖЕННЯ АБО ЗБІЛЬШЕННЯ СТУПЕНЯ РИЗИКУ); ЗНИЖЕННЯ (ОПТИМІЗАЦІЯ) СТУПЕНЯ РИЗИКУ; ЗОВНІШНІ ЗАСОБИ ЗНИЖЕННЯ СТУПЕНЯ РИЗИКУ; РОЗПОДІЛ РИЗИКУ; СТРАХУВАННЯ; ВНУТРІШНІ СПОСОБИ ЗНИЖЕННЯ СТУПЕНЯ РИЗИКУ; ЛІМІТУВАННЯ; ДИВЕРСИФІКАЦІЯ; СТВОРЕННЯ РЕЗЕРВІВ; КАРТА РИЗИКІВ.

Короткі висновки

1. Управління ризиком – це визначена послідовність дій реагування на події та зміни ризиків у процесі діяльності туристичного підприємства.

2. Принципи управління ризиком: недоцільно ризикувати більшим заради меншого; недоцільно ризикувати більше, ніж це дозволяють власні засоби (капітал тощо); необхідно заздалегідь

піклуватися (здійснювати прогноз) відносно можливих (імовірних) наслідків ризику.

3. Засоби управління ризиком: уникнення; попередження; прийняття (збереження чи навіть збільшення); зниження ступеня ризику (оптимізація).

4. Доподієві методи управління ризиками – заходи, що здійснюються завчасно, спрямовані на зміну істотних параметрів ризику (імовірність настання, розміри шкоди).

5. Післяподієві методи управління ризиками – що здійснюються після настання збитків та спрямовані на ліквідацію наслідків.

6. Методи управління ризиками можна розділити на чотири групи: методи ухилення від ризику; методи локалізації ризику; методи дисипації ризику; методи компенсації ризику.

7. Процес побудови карти ризиків – методологія, що дозволяє виділити, розташувати за пріоритетами, і оцінити кількісно (розбити на класи) ризику організації.

8. Цінність картки ризику організації полягає не у визначенні точного впливу або рівня ймовірності специфічної загрози, а у відносному розташуванні однієї загрози щодо інших загроз, і в їхньому розташуванні щодо кордону терпимості до ризику.

Питання для закріплення матеріалу

1. Розкрийте зміст основних етапів процесу управління ризиком.

2. Наведіть приклади ситуацій, коли доцільно використовувати зовнішні способи оптимізації ризику.

3. Поясніть суть лімітування та доцільність його застосування щодо зниження ступеня фінансових ризиків. Наведіть відповідний приклад.

4. У яких випадках доцільно й можливо застосовувати страхування як спосіб зниження ризику?

5. У чому полягає суть таких фінансових інструментів, як опціони та ф'ючерси? Їх використання для зниження ступеня ризику.

6. Які, на ваш погляд, параметри діяльності підприємства визначають конкретну програму управління ризиком?

Теми рефератів

1. Теоретико-математичні моделі хеджування як засобу зниження ризику.
2. Ринки фінансових ф'ючерсів з метою зниження ступеня ризику.
3. Здобуття додаткової інформації як засіб зниження ступеня ризику.
4. Особливості засобів управління ризиком в туристичній сфері.

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 1

1. Згідно з класичною теорією ризик – це:

- а) ймовірність понесення збитків і втрати від обраного рішення та стратегії діяльності;
- б) ймовірність відхилення від поставлених цілей;
- в) неможливість оцінки майбутнього розвитку ринку
- г) усі відповіді правильні.

1. Визначення ризику з точки зору можливих відхилень від планованого ходу подій

- а) загроза втрати частини своїх ресурсів, недоотримання доходів або появу додаткових витрат у результаті здійснення конкретних видів діяльності;
- б) ймовірність відхилення величини фактичного доходу (або ін. показника) від величини очікуваного: чим мінливіший і ширше шкала коливань, тим вище ризик.
- в) це можливість виникнення несприятливих ситуацій в ході реалізації планів і виконання бюджетів підприємства;

2. Невизначеність як економічна категорія -

- а) неможливість оцінки майбутнього розвитку подій, як з боку ймовірності їх реалізації, так і з боку їх прояви.
- б) можливість виникнення несприятливих ситуацій в ході реалізації планів і виконання бюджетів підприємства;
- в) загроза втрати частини своїх ресурсів, недоотримання доходів або появу додаткових витрат у результаті здійснення конкретних видів діяльності.
- в) ймовірність відхилення величини фактичного доходу (або ін. показника) від величини очікуваного: чим мінливіший і ширше шкала коливань, тим вище ризик.

3. Поясніть зв'язок ризику і невизначеності:

- а) ризик - це невизначеність;
- б) невизначеність - причина ризику;
- в) ризик не пов'язаний з невизначеністю;
- г) немає правильної відповіді.

4. Упорядкуйте етапи управління ризиком:

- А) Аналіз та оцінка ризику (кількісна та якісна)
- б) Безпосередній вплив на ризик
- в) Виявлення ризику
- г) Вибір методів зниження ризиків
- д) Контроль і коригування результатів процесу управління

5. Ризики, які несуть в собі або втрати, або додатковий прибуток для підприємця називаються

- А) спекулятивні
- Б) чисті
- В) стандартні
- Г) фінансові

6. Яка група методів оцінки ризику використовується при малій кількості або відсутності інформації?

- а) статистичні;
- б) аналітичні;
- в) метод аналогів;
- г) метод експертних оцінок;

7. Яка група методів оцінки ризику використовується при наявності великої кількості інформації?

- а) статистичні;
- б) аналітичні;
- в) метод аналогів;
- г) метод експертних оцінок;

8. Вкажіть до якого ризику відносяться наступні види

а) Страйк персоналу	
б) Дефляція	1) Диверсифікований
в) Процентні коливання	2) Недиверсифікований
г) Банкрутство	
д) Екологічні катастрофи	

9. Вкажіть характеристику ризику

- а) Екологічний
- б) Інвестиційний

- в) Природно-природний
- г) Кредитний
- д) Політичний
- е) Транспортний

- 1) Чистий
- 2) Спекулятивний

10 Аналіз ризику можна поділити на два види

- а) Якісний, кількісний
- б) Випадковий, якісний
- в) Простий, складний
- д) Кількісний, ймовірнісний

11. Що показує коефіцієнт середнього квадратичного відхилення?

- а) суму очікуваного доходу;
- б) відсоток очікуваного доходу;
- в) величину коливання, пов'язану з очікуваним доходом;
- г) немає правильних відповідей

12. Що показує коефіцієнт варіації?

- а) зміна кількісних показників при переході від одного варіанта результату до іншого;
- б) прибутковість;
- в) міра відхилення фактичного значення від середнього значення;
- г) абсолютне значення і - го результату.

13. Яка з перерахованих формул є формулою коефіцієнта варіації:

- а) $D = (x_i - \bar{R})^2 \times p_i$
- б) $D = (x_i - \bar{R})^2 \times p_i$
- в) $CV = \frac{\pm \sigma}{R}$

14. Яка з перерахованих формул є формулою дисперсії:

- а) $D = (x_i - \bar{R})^2 \times p_i$
- б) $CV = \frac{\pm D}{R}$

$$в) CV = \frac{\pm \sigma}{R}$$

15. Сума поточних ефектів за весь розрахунковий період, приведена до початкового кроку

- а) Чистий приведений дохід (ЧПД, NPV);
- б) Індекс доходності (ІД, ІР);
- в) Внутрішня ставка доходності (ВСД, IRR);
- г) Термін окупності.

16. Відношення суми приведених ефектів до величини капітальних вкладень

- а) Чистий приведений дохід (ЧПД, NPV);
- б) Індекс доходності (ІД, ІР);
- в) Внутрішня ставка доходності (ВСД, IRR);
- г) Термін окупності.

17. Дисконтна ставка, за якою чистий приведений дохід у процесі інвестування буде приведено до нуля

- а) Чистий приведений дохід (ЧПД, NPV);
- б) Індекс доходності (ІД, ІР);
- в) Внутрішня ставка доходності (ВСД, IRR);
- г) Термін окупності.

18. Мінімальний тимчасовий інтервал (від початку здійснення проекту, за межами якого інтегральний ефект стає і у подальшому залишається незаперечним, тобто це період, з якого інтегральні затрати, пов'язані з проектом, покриваються інтегральними результатами від здійснення інвестиційного проекту

- а) Чистий приведений дохід (ЧПД, NPV);
- б) Індекс доходності (ІД, ІР);
- в) Внутрішня ставка доходності (ВСД, IRR);
- г) Термін окупності.

19. Методи управління ризиками, які передбачають виключення ризикових ситуацій з бізнесу, а також дії, коли відповідальність переноситься на третю особу - носять назву:

- а) методи дисипації ризику;

- б) методи компенсації ризику;
- в) методи ухилення від ризику;
- г) методи локалізації ризику.

20. Методи управління ризиками, засновані на чіткій ідентифікації джерел ризику, носять назву:

- а) методи дисипації ризику;
- б) методи компенсації ризику;
- в) методи ухилення від ризику;
- г) методи локалізації ризику.

21. Методи управління ризиками, що відносяться до випереджувальним методам управління, носять назву:

- а) методи дисипації ризику;
- б) методи компенсації ризику;
- в) методи ухилення від ризику;
- г) методи локалізації ризику.

22. Методи управління ризиками, пов'язані з розподілом ризику між стратегічними партнерами, носять назву:

- а) методи дисипації ризику;
- б) методи компенсації ризику;
- в) методи ухилення від ризику;
- г) методи локалізації ризику.

23. Інтеграція, що припускає об'єднання з постачальниками, - це:

- а) вертикальна регресивна (зворотна) інтеграція;
- б) вертикальна прогресивна (пряма) інтеграція;
- в) горизонтальна інтеграція;
- г) кругова інтеграція.

24. Інтеграція, що має на увазі об'єднання з посередниками, які утворюють дистриб'юторську мережу зі збуту, - це:

- а) вертикальна регресивна (зворотна) інтеграція;
- б) вертикальна прогресивна (пряма) інтеграція;
- в) горизонтальна інтеграція;

г) кругова інтеграція.

25. Інтеграція, що припускає об'єднання з конкурентами, - це:

- а) вертикальна регресивна (зворотна) інтеграція;
- б) вертикальна прогресивна (пряма) інтеграція;
- в) горизонтальна інтеграція;
- г) кругова інтеграція.

26. Об'єднання організацій, що здійснюють різні види діяльності для досягнення спільних стратегічних цілей, - це:

- а) вертикальна регресивна (зворотна) інтеграція;
- б) вертикальна прогресивна (пряма) інтеграція;
- в) горизонтальна інтеграція;
- г) кругова інтеграція.

27. Процес зниження ризику за рахунок збільшення різноманітності видів діяльності, ринків збуту або каналів поставок носить назву:

- а) конвергенція;
- б) фокусування;
- в) диверсифікація;
- г) диференціювання.

28. Зниження ризику за рахунок збільшення кількості постачальників, що дозволяє послабити залежність підприємства від конкретного постачальника, - це:

- а) диверсифікація ринку збуту (розвиток ринку);
- б) диверсифікація видів господарської діяльності;
- в) диверсифікація закупівель;
- г) диверсифікація інвестицій.

29. Зниження ризику за рахунок розподілу готової продукції підприємства між декількома ринками або контрагентами - це:

- а) диверсифікація ринку збуту (розвиток ринку);
- б) диверсифікація видів господарської діяльності;
- в) диверсифікація закупівель;

г) диверсифікація інвестицій.

30. Зниження ризику за рахунок розширення асортименту продукції, що випускається, послуг, що надаються, спектра використовуваних технологій - це:

- а) диверсифікація ринку збуту (розвиток ринку);
- б) диверсифікація видів господарської діяльності;
- в) диверсифікація закупівель;
- г) диверсифікація інвестицій.

31. Прогнозування зовнішньої економічної обстановки, стратегічне планування, моніторинг соціально-економічної та нормативно-правового середовища, створення системи резервів - все це інструментарій:

- а) методів дисипації ризику;
- б) методів компенсації ризику;
- в) методів ухилення від ризику;
- г) методів локалізації ризику.

32. При використанні методу «Скорочення ризику» покриття збитку відбувається за рахунок:

- а) нестрахового пулу;
- б) резервів;
- в) спонсора;
- г) державної підтримки.

33. При використанні методу «Передача ризику» покриття збитку відбувається за рахунок:

- а) самострахування;
- б) позики;
- в) резервів;
- г) страхування.

34. Прикладом покриття збитків за рахунок передачі відповідальності на основі договору є:

- а) хеджування;
- б) кептінгові страхові організації;
- в) нестраховий пул;
- г) самострахування.

35. До покриття збитку на основі страхування вдаються в наступних випадках:

- а) інвестування коштів страхових фондів в межах однієї ділової одиниці;
- б) збереження прибутку всередині відповідної групи;
- в) отримання пільг з оподаткування (які можуть бути передбачені в ряді країн);
- г) якщо ймовірність реалізації ризику не велика, а збиток досить високий.

36. Метод покриття збитків з поточних доходів використовують, якщо:

- а) величина збитків невелика;
- б) величина збитків велика;
- в) це не спотворює грошових потоків;
- г) організація хоче покласти відповідальність за відшкодування можливих збитків на спеціалізовану організацію.

37. Особливістю методу покриття збитку на основі самострахування є:

- а) робота з великим числом однорідних ризиків;
- б) робота тільки з неоднорідними ризиками;
- в) робота з катастрофічними ризиками.

38. Управління ризиком - це:

- а) відмова від ризикованого проекту;
- б) комплекс заходів, спрямованих на зниження ймовірності реалізації ризику;
- в) комплекс заходів, спрямованих на компенсацію, зниження, перенесення, прийняття ризику або відхід від нього;
- г) комплекс заходів, спрямованих на підготовку до реалізації ризику.

39. До якого методу управління ризиком відноситься - Пошук гарантів

- а) ухилення
- б) локалізація

- в) дисипація
- г) компенсація

40. До якого методу управління ризиком відноситься - Створення венчурних підприємств

- а) ухилення
- б) локалізація
- в) дисипація
- г) компенсація

41. До якого методу управління ризиком відноситься - Диверсифікація збуту і поставок

- а) ухилення
- б) локалізація
- в) дисипація
- г) компенсація

42. До якого методу управління ризиком відноситься - Створення резервів

- а) ухилення
- б) локалізація
- в) дисипація
- г) компенсація

43. Карта ризику –

а) графічний опис обмеженого числа ризиків організації, розташованих в прямокутній таблиці, по одній «осі» якої вказана сила впливу або значимість ризику, а по іншій ймовірність або частота його виникнення.

б) графічний і текстовий опис обмеженого числа ризиків організації, розташованих в прямокутній таблиці, по одній «осі» якої вказана сила впливу або значимість ризику, а по іншій ймовірність або частота його виникнення.

в) графічне і текстове опис обмеженого числа ризиків організації, ранжированих за ступенем важливості.

44. Цінність карти ризику –

а) відносне розташування однієї загрози щодо інших загроз, і в їх розташуванні по відношенню до кордону терпимості до

ризиків;

б) розташування всіх ризиків в прямокутній таблиці, по одній «осі» якої вказана сила впливу або значимість ризику, а по іншій ймовірність або частота його виникнення;

в) кількісна оцінка всіх ризиків.

45. На карті ризиків по вертикальній осі відображається:

а) обсяг інвестицій в ризикові заходи;

б) обсяг виробництва, схильного до ризику;

в) ймовірність або частота виникнення ризику;

г) часовий горизонт ризикових вкладень.

МОДУЛЬ 2. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВ НА ТУРИСТИЧНОМУ РИНКУ

РОЗДІЛ 5. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

5.1. Поняття економічної безпеки

Поняття *«економічна безпека»* пройшло чимало переосмислень у зв'язку зі зміною умов зовнішнього середовища і з урахуванням факторів, які зумовлюють процеси управління. Вперше поняття «економічна безпека» почало застосовуватися на Заході у зв'язку зі зростанням проблеми обмеженості ресурсів та розпадом колоніальної системи, що призвело до порушення традиційних зв'язків між постачальниками ресурсів, життєво необхідних індустріальним суспільствам.

Сутність економічної безпеки полягає в забезпеченні поступального економічного розвитку суспільства з метою виробництва необхідних благ та послуг, що задовольняють індивідуальні та суспільні потреби. Раніше усі питання, пов'язані із забезпеченням безпеки покладалися на державні органи. Останнім часом спостерігається відтворення системи безпеки, в якій провідна роль відводиться державі.

Історичний аспект є основою вивчення будь-якої наукової категорії, оскільки історичні корені й джерела допомагають детальніше розкрити її зміст.

У вирішення наукових проблем, пов'язаних з економічною безпекою, простежується досить нетривала історія, яка починається з використання Ф. Рузвельтом терміна «економічна безпека» при проведенні аналізу внутрішніх проблем Сполучених Штатів Америки. У 1934 році було прийнято перший нормативно-правовий акт з питань безпеки – закон *«Про національну безпеку»* та створено Федеральний комітет з економічної безпеки з метою підвищення рівня якості життя населення через забезпечення економічної безпеки держави.

Основний акцент робився на забезпечення розвитку промисловості, в той час як економічна безпека підприємства поки що не виокремлюється. З цього часу вчені розвинених

економічних держав активно та ефективно займались дослідженнями економічної безпеки різних рівнів.

На **другому етапі** розвитку економічної безпеки в 1940-60-х роках створено міжнародні асоціації забезпечення міжнародної економічної безпеки розвинених країн світу, зокрема: *Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародну асоціацію розвитку, Міжнародну фінансову корпорацію, Міжнародний центр по регулюванню інвестиційних спорів, Організація країн-експортерів нафти*. У цьому випадку виділявся паливно-енергетичний сектор економіки та зосереджувалась увага розвинених країн світу на їх інтеграції та недопущенні паливної кризи.

Третій етап характеризується прийняттям країнами Західної Європи стратегії економічного методу забезпечення національної безпеки, в результаті чого ними створено механізм протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Забезпечення економічної безпеки підприємства розглядалось, у першу чергу, для забезпечення соціально-економічних інтересів працюючих.

Наступний етап є характерним, в основному, для країн колишнього СРСР, але його вплив було відчутно в глобальних світових процесах економічної безпеки. На цьому етапі пройшла зміна курсу країн колишнього СРСР з командно-адміністративної системи на формування ринкової системи господарювання. Економічна безпека держав акцентувалась на збереженні їх економічної незалежності. У цей період підприємствам необхідно було перебудовувати свою діяльність повністю під ринкові закони, чого багато з них не витримали. Економічну безпеку підприємствам тепер необхідно забезпечувати самостійно, а не очікувати цього від держави.

В 1994 році зростає активність вітчизняних вчених в області дослідження економічної безпеки України та підприємств. На сучасному етапі створено вагомі наукові школи провідних вчених, які займаються дослідженнями економічної безпеки.

П'ятий етап характеризується прийняттям країнами колишнього СРСР державних нормативно-правових актів з питань забезпечення національної економічної безпеки, які дозволяли формувати безпечне підприємницьке середовище.

Нова ера інтелектуальної глобальної економіки характеризується комплексною механізацією, автоматизацією, інформатизацією та електронізацією майже всіх бізнес-процесів. Але поряд з такими позитивними характеристиками, які дозволяють значно підвищити інтенсивність виробництва, сучасне світове економічне співтовариство зіткнулось зі значними проблемами, які загрожують зниженням глобальної економічної безпеки.

Серед них можна виділити ключові:

- економічне відставання країн, що розвиваються;
- економічні проблеми країн, що перейшли від командно-адміністративної системи господарювання до ринкової;
- наближення продовольчої кризи;
- радіаційне зараження;
- значна залежність деяких країн від імпорту традиційних енергоносіїв;
- низький рівень використання альтернативних енергоносіїв;
- направлення значних фінансових ресурсів на запобігання війні та багато інших.

Під *міжнародною економічною безпекою* розуміється така економічна взаємодія країн, яка виключала б навмисне завдання збитку економічним інтересам якоїсь країни.

Дестабілізуючими *факторами зниження рівня міжнародної економічної безпеки* можуть бути: порушення стабільності міжнародної торгівлі; обмеження доступу деяких країн до стратегічних ресурсів шляхом їх дорожчання, або під впливом політичних факторів; навмисне створення перешкод при обміні новими актуальними технологіями; створення сприятливих умов деякими країнами для «відпливу» висококваліфікованих кадрів з інших країн та інші.

Відповідно до Концепції економічної безпеки України суть *економічної безпеки країни* визначається як спроможність національної економіки забезпечити свій вільний незалежний розвиток і утримати стабільність громадянського суспільства та його інститутів, а також достатній оборонний потенціал країни за всіляких несприятливих умов і варіантів розвитку подій та здатність Української держави до захисту національних

економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз. Інтенсифікація інтелектуально-інноваційного розвитку України є основною передумовою досягнення нею високого рівня економічної безпеки.

Економічну безпеку регіонів України можна охарактеризувати такими основними дестабілізуючими факторами, як: виснаження виробничо-технічного потенціалу, погіршення екологічної обстановки, зростання безробіття, втрата продовольчої незалежності, порушення рівномірності фінансового забезпечення (рис. 5.1).

Рис. 5.1. – Ієрархія рівнів економічної безпеки

Опорою національної економіки та економічного розвитку регіонів є високорозвинені виробничі структури, які спроможні успішно досягати поставлених ринкових цілей.

Економічну безпеку підприємства можна розглядати як одну з складових загального поняття «безпека».

Економічна безпека підприємства – це захист діяльності підприємства від негативних впливів зовнішнього середовища, а також здатність швидко усунути різноманітні загрози чи пристосуватися до існуючих умов, які не позначаються негативно на його діяльності.

Крім того, економічна безпека підприємства – найефективніше використання ресурсів, які забезпечують

стабільне функціонування підприємства.

У цілому можна виділити декілька підходів різних авторів до визначення економічної безпеки підприємства (ЕБП) (рис. 5.2). ЕБП визначають:

1. Як захист проти економічних злочинів. Дуже часто забезпечення ЕБП зводять до протистояння, захисту від різного роду економічних злочинів (від крадіжки, шахрайства, фальсифікації, промислового шпигунства і т. д.). Виконувати аналіз комплексу цих загроз надзвичайно важливо, але обмежувати поняття економічної безпеки підприємства лише загрозами з різним рівнем деталізації не можна, особливо зважаючи на те, що це поняття є набагато ширшим та змістовним.

Рис. 5.2. – Підходи до визначення поняття «економічна безпека підприємства»

2. Як стан захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз. Підприємство – це, в першу чергу, об’єкт економічних відносин. Власник підприємства в першу чергу зацікавлений у отриманні прибутку, тобто безпека носить чисто економічний характер.

Утім, міркування про економічну доцільність ведення боротьби з загрозами викличе інтерес власника, оскільки це

безпосередньо зачіпає його матеріальні інтереси.

3. Як стан ефективного використання ресурсів або потенціалу. Підхід, який намагається уникнути вживання поняття загрози у визначенні ЕБП, базується на економічних поняттях досягнення мети, функціонування підприємства, тобто є ресурсно-функціональним підходом. Згідно цього підходу, **економічна безпека підприємства** – це стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для запобігання загрозам і для забезпечення стабільного функціонування підприємства в даний час і в майбутньому.

4. Як наявність конкурентних переваг. Підхід, прихильники якого вважають, що наявність конкурентних переваг, зумовлених відповідністю матеріального, фінансового, кадрового, техніко-технологічного потенціалів і організаційної структури підприємства його стратегічним цілям і завданням забезпечать йому певний рівень економічної безпеки.

5. Як реалізація і захист економічних інтересів. Відносно більш новий підхід, що заснований на реалізації і захисті економічних інтересів підприємства.

Аналіз понять «економічна безпека підприємства», кожне з яких зі своїх позицій розкриває його природу, дозволяє виділити в них найбільш істотні міркування:

1. Велика частина авторів під ЕБП розуміють стан потенційної жертви, об'єкта небезпеки.

2. ЕБП доволі часто розглядається як здатність підприємства ефективно використати ресурси та наявні ринкові можливості в умовах цілеспрямованої руйнуючої дії ззовні або із самого підприємства.

3. ЕБП – поняття системне, це властивість підприємства, побудованого на принципах стійкості, саморегуляції, цілісності. ЕБП покликана захистити кожную з цих властивостей, оскільки руйнівна дія на будь-яку з цих властивостей призведе до загибелі підприємства в цілому.

4. ЕБП розглядається як вирішальна умова діяльності підприємства.

5. ЕБП в абсолютному своєму виразі – відсутність небезпек і загроз.

6. Існує припущення, що вплив загроз можна нейтралізувати

повною мірою, але у більшості випадків це можливо лише частково.

7. Елементом майже всіх понять виступає загроза як реальна ознака небезпеки. Причому загроза в цьому контексті набуває якості сутнісної характеристики. На основі аналізу всіх підходів і розкриття змісту ЕБП виявляється, що загроза і боротьба з нею є суттю безпеки.

У межах поняття «безпека сфери туризму» слід розрізняти безпеку туристів, безпеку суб'єктів туристичної діяльності та держави, а також безпеку навколишнього середовища. Кожне з цих понять є багатограним і потребує конкретного аналізу та осмислення.

У загальному розумінні, категорію «безпека» можна трактувати як стан захищеності життєво важливих інтересів усіх об'єктів безпеки (держави, суспільства, особистості) від реальних чи потенційних, різних за своїм походженням, зовнішніх та внутрішніх небезпек: політичних, економічних, військових, інформаційних, екологічних тощо. Серед публікацій існує чимало визначень «безпеки в туристичній діяльності».

Безпека в галузі туризм – сукупність факторів, що характеризують соціальний, економічний, правовий та інший стан забезпечення прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб та держави в галузі туризму (частина 1 статті 13 Закону України «Про туризм»).

Економічну безпеку туристичного підприємства можна розглядати як стан захищеності суб'єкта господарювання від зовнішніх і внутрішніх загроз, що характеризує його здатність забезпечувати стабільні результати виробничо-господарської діяльності та стійкі позиції на туристичному ринку.

Функціонування туристичних підприємств спрямовано на створення туристичного продукту. Останній становить комплекс туристичних послуг і має чимало особливостей, наприклад:

- попередня розробка та планування комплексу послуг;
- поєднання в комплексі не менше двох послуг;
- наявність у комплексі послуг перевезення, розміщення та інших туристичних послуг, не пов'язаних із перевезенням і розміщенням;
- реалізація комплексу за визначеною ціною.

Поняття туристичного продукту є ширшим від туристичної послуги, адже турпродукт охоплює як послуги, так і товари, що призначені для задоволення потреб туристів. Оскільки виробничо-господарська діяльність і продукти праці підприємств туристичної галузі характеризуються зазначеними особливостями, вони особливо реагують на зміни факторів зовнішнього середовища. З уваги на це, слід зазначити, що успішне функціонування та розвиток туристичних підприємств залежить від ефективних управлінських рішень щодо забезпечення їх економічної безпеки.

Водночас особливості управління туристичним підприємством та економічною безпекою суб'єктів господарювання цієї сфери обумовлені специфічними характеристиками туристичного продукту. А це:

- невідчутність – неможливість відчутти до споживання;
- висока еластичність попиту на туристичний продукт щодо доходів і цін;
- нерозривність виробництва і споживання – процес надання туристичної послуги (виробництво) відбувається паралельно зі споживанням;
- туристичний продукт створюється зусиллями багатьох підприємств, кожне з яких має свою специфіку, методи роботи тощо;
- сезонні коливання попиту на турпродукт;
- залежність від часу і місця одержання туристичного продукту;
- неможливість збереження;
- суб'єктивність оцінки якості туристичного продукту.

У зв'язку з виділеною специфікою туристичного продукту, а також зі значною залежністю туристичного бізнесу від факторів зовнішнього середовища та сезонністю функціонування особливого значення набуває підтримка належного рівня економічної безпеки туристичних підприємств. Для підвищення рівня економічної безпеки підприємств туристичної сфери необхідно проводити роботу в напрямі забезпечення максимальної безпеки основних функціональних складових економічної безпеки туристичних підприємств.

Функціональні складові економічної безпеки – це множина або сукупність основних складових економічної безпеки

підприємств, істотно відмінних одна від одної за змістом, способами забезпечення рівня економічної безпеки.

Функціональними складовими економічної безпеки туристичних підприємств є:

- фінансова (досягнення ефективного використання фінансових ресурсів);
 - інформаційна (ефективне інформаційне забезпечення діяльності підприємств та туристів);
 - техніко-технологічна (відповідність туристичних послуг сучасним вимогам і стандартам);
 - інтелектуально-кадрова (збереження та розвиток інтелектуального потенціалу підприємства);
 - охоронна (забезпечення фізичної безпеки туристів, працівників підприємств та збереження їх майна);
 - екологічна (дотримання чинних вимог щодо збереження довкілля);
 - політико-правова (правове забезпечення діяльності підприємства відповідно до норм чинного законодавства).
- Забезпечення економічної безпеки підприємства за всіма функціональними складовими можливо організувати за допомогою таких процесів:
- діагностики, аналізу та оцінювання зовнішніх і внутрішніх загроз;
 - розроблення заходів щодо їх усунення;
 - впровадження таких заходів.

Проте, як доводить практика, рівень економічної безпеки туристичного підприємства залежить від останнього процесу.

Тобто від здатності керівництва підприємства адекватно та своєчасно реагувати на зміни в зовнішньому та внутрішньому середовищі, а також приймати правильні управлінські рішення, згідно із запропонованими заходами щодо усунення загроз підприємству.

Загалом загроза безпеці підприємства – це потенційна чи реальна дія, процес або явище, яке здатне порушити його стійкість і розвиток або призвести до припинення його діяльності.

У туристичній сфері *загрози безпеці суб'єктів туристичної діяльності* можна визначити як поняття, що характеризує дію, процес або явище, в результаті яких виникає можливість зниження

конкурентоспроможності туристичного продукту, що призводить до зменшення попиту на нього, недоотримання очікуваної величини прибутку або зазнання збитків підприємством.

Під час класифікації загроз економічної безпеки підприємства більшість учених виділяють внутрішні (джерелом виникнення яких є суб'єкт господарювання) та зовнішні загрози, що не залежать від діяльності підприємства, але негативно впливають на його функціонування. Проте зовнішнє функціонування туристичного підприємства є багаторівневим, і загрози його економічній безпеці виникають на кожному рівні. Отже, логічним є припущення поділу зовнішніх загроз на декілька рівнів:

- загрози світового рівня;
- загрози загальнодержавного рівня;
- загрози регіонального рівня;
- загрози рівня окремого підприємства.

Залежно від функціональної спрямованості можна виділити: загрози фінансовій складовій економічної безпеки туристичного підприємства, загрози техніко-технологічній, інформаційній, інтелектуальнокадровій, політико-правовій, екологічній та охоронній складовим.

Негативними наслідками неврахування загроз економічній безпеці туристичних підприємств у разі їх настання є зниження рівня конкурентоспроможності туристичних послуг, втрата покупців туристичних продуктів, фінансові збитки, недоотримання прибутків.

Успішне запобігання настанню загроз забезпечує стійкість роботи туристичних підприємств, що виражається у стабільності результативних показників, зокрема стабільному збільшенні кількості споживачів туристичних послуг, зростанні прибутків, нарощуванні туристичних ресурсів.

5.2. Концептуальні засади економічної безпеки

В основі розробки комплексної системи забезпечення економічної безпеки діяльності підприємства повинна лежати певна концепція, яка включає мету, завдання, принципи діяльності, об'єкт і суб'єкт, стратегію і тактику.

Мета цієї системи – мінімізація зовнішніх і внутрішніх загроз

економічному стану суб'єкта підприємництва, у тому числі його фінансовим, матеріальним, інформаційним, кадровим ресурсам. У процесі досягнення поставленої мети здійснюється вирішення конкретних завдань, які об'єднують усі напрямки забезпечення безпеки:

- 1) ефективне прогнозування загроз економічної безпеки підприємства;
- 2) організація попередження впливу можливих загроз;
- 3) виявлення, аналіз і оцінка існуючих загроз економічної безпеки;
- 4) прийняття рішень та реагування на існуючі загрози;
- 5) вдосконалення системи забезпечення економічної безпеки підприємництва.

Об'єктом системи в цілому виступає стабільний економічний стан діяльності фірми в поточному і перспективному періоді. Конкретними ж об'єктами захисту виступають фінансові, матеріальні, інформаційні та кадрові ресурси.

Суб'єкт даної системи носить більш складний характер, оскільки його діяльність характеризується не тільки особливостями і характеристиками об'єкта, а й специфічними умовами зовнішнього середовища. Тому можна виділити дві групи суб'єктів, що забезпечують економічну безпеку підприємництва: зовнішні суб'єкти (органи законодавчої, виконавчої та судової влади, покликані забезпечувати безпеку всіх без винятку законслухняних учасників підприємницьких відносин) та внутрішні суб'єкти (особи, які безпосередньо здійснюють діяльність із захисту економічної діяльності підприємства). Суб'єкти, що забезпечують економічну безпеку підприємництва, здійснюють свою діяльність на основі певної стратегії і тактики.

Стратегія – це довгостроковий підхід до досягнення мети. Для забезпечення економічної безпеки підприємства застосовуються функціональні стратегії безпеки:

1. Стратегія економічної безпеки включає, перш за все, систему превентивних заходів, реалізовану через регулярну, безперервну роботу всіх підрозділів суб'єкта підприємницької діяльності з перевірки контрагентів, аналізу передбачуваних угод, експертизі документів, виконання правил роботи з конфіденційною інформацією і т. п. Служба безпеки в даному

випадку виступає в ролі контролера.

2. Стратегія реактивних заходів застосовується у разі виникнення або реального здійснення будь-яких загроз економічної безпеки підприємництва. Ця стратегія, заснована на застосуванні ситуаційного підходу і врахуванні всіх зовнішніх і внутрішніх чинників, реалізується службою безпеки через систему заходів, специфічних для даної ситуації.

Місце підсистеми управління економічною безпекою підприємства в системі його стратегічного управління наведено на рис. 5.3.

Поняття «**концепція**» пропонується розглядати як систему поглядів на ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення яких-небудь явищ, подій; основна ідея якої-небудь теорії. Термін «концепція» використовується також для позначення основного задуму в наукових, художніх, політичних та інших видах діяльності людини.

Концепція управління економічною безпекою підприємства – це система теоретико-методологічних поглядів, яка відображає розуміння і трактовку економічної безпеки підприємства та визначає цілі, завдання, методи, принципи, концептуальні моделі та положення управління нею. Ефективне управління економічною безпекою підприємства засноване на **принципах**:

1. Принцип законності – уся діяльність підприємства має носити законний характер.

2. Принцип економічної доцільності – необхідно організовувати захист тільки тих об’єктів, витрати на захист яких менші, ніж втрати від реалізації загроз за цими об’єктами.

3. Поєднання превентивних та реактивних заходів економічної безпеки.

Превентивними вважаються заходи попереджувального характеру, що дозволяють не допустити виникнення або реалізацію загроз економічній безпеці.

Реактивні – це заходи, які приймаються при реальному виникненні загроз або необхідності мінімізації їх негативних наслідків.

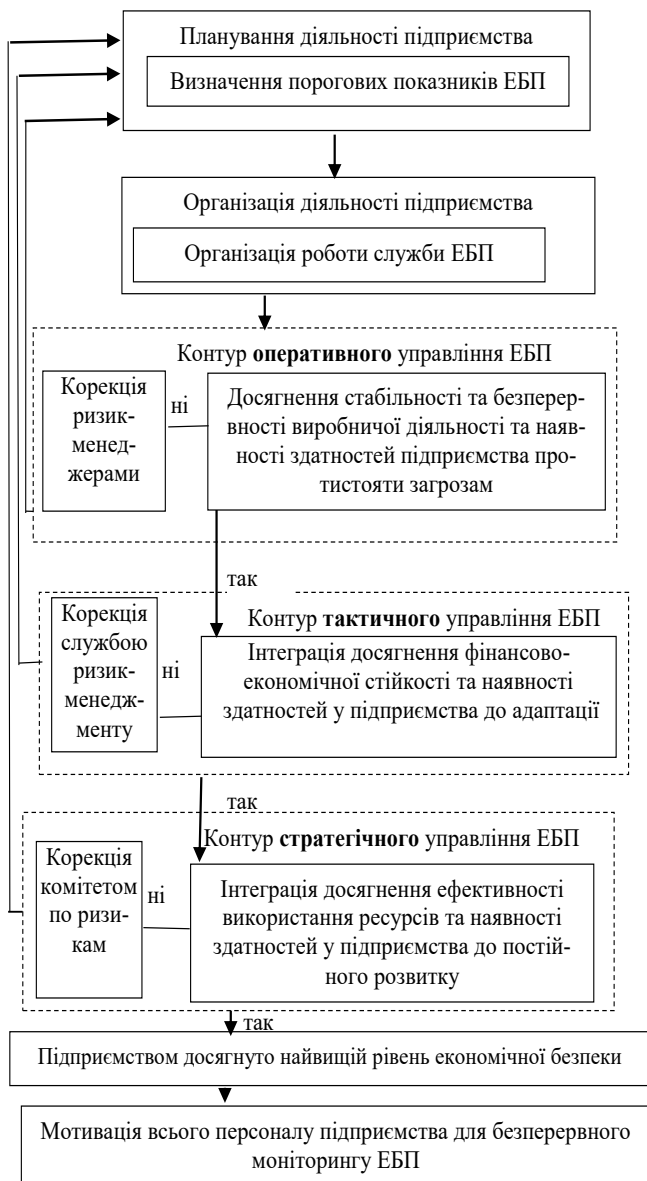

Рис. 5.3. – Місце підсистеми управління економічною безпекою

4. Принцип безперервності – функціонування системи забезпечення економічної безпеки підприємництва має здійснюватися постійно.

5. Принцип диференційованості – вибір заходів з подолання загроз, що виникають, відбувається залежно від характеру загрози і ступеня тяжкості наслідків її реалізації.

6. Принцип координації – для досягнення поставлених завдань необхідно постійне узгодження діяльності різних підрозділів служби безпеки, самого підприємства і поєднання організаційних, економіко-правових та інших способів захисту.

7. Повна підконтрольність системи забезпечення економічної безпеки керівництву суб'єкта підприємницької діяльності.

підприємства в системі його стратегічного управління

Концептуальні положення управління економічною безпекою підприємства:

1. Моніторинг та діагностику економічної безпеки підприємства необхідно проводити постійно.

2. Економічну безпеку підприємства необхідно досліджувати в статичному та динамічному аспекті.

3. Управління економічною безпекою підприємства повинне бути ключовою складовою стратегічного управління підприємства.

4. Повинно постійно здійснюватися удосконалення захисту інформації підприємства.

5. Повинен здійснюватися контроль доступу сторонніх осіб на територію підприємства.

6. Необхідно ретельно перевіряти контрагентів на предмет їх репутації та порядності ведення бізнесу.

7. Періодично необхідно здійснювати перевірки персоналу підприємства на предмет ймовірності розкриття комерційних таємниць.

8. Необхідно знижувати ризики від озброєних пограбувань підприємства.

9. Оцінювально-аналітична система повинна стати центральною частиною управління економічною безпекою підприємства.

10. При оцінюванні рівня економічної безпеки підприємства

необхідно враховувати не лише результати діяльності підприємства на поточну дату, а й потенціал.

11. При оцінюванні рівня економічної безпеки підприємства необхідно використовувати декілька альтернативних методичних підходів.

12. Оцінка значущості функціональних складових економічної безпеки повинна проводитись за допомогою перевірених евристичних методів.

13. Оцінка та аналіз економічної безпеки повинні базуватись на врахуванні технологічних особливостей підприємства.

14. Оцінювальні показники економічної безпеки повинні бути скориговані на коефіцієнт значущості стадії життєвого циклу та значущості ринкової стратегії підприємства.

15. Управління економічною безпекою необхідно здійснювати не лише за результатами, а й за потенціалом підприємства.

16. Працівники служби економічної безпеки підприємства повинні володіти навичками побудови економіко-математичних моделей, володіти найсучаснішими пакетами прикладних програм, знати основні підходи до оцінювання рівня економічної безпеки підприємства.

5.3. Світовий досвід забезпечення економічної безпеки підприємства

Світовий досвід забезпечення економічної безпеки підприємства зводиться до наслідування ключових факторів економічної безпеки розвинених держав світу. Так, важливим є той факт, що в економічно розвинених державах світу більше приділяється увага питанням розробки теоретико-прикладних засад розвитку підприємництва, формуванню сприятливого економіко-правового середовища для ведення підприємницької діяльності. У розвинених країнах розробляються цільові стратегічні планові документи щодо зміцнення економічної безпеки підприємств, регіонів, галузей. У таких умовах суб'єкти підприємницької діяльності, виконуючи свою вагому соціальну та економічну місію у суспільстві, опиняються у ситуації належного рівня захищеності свого майна та інтересів від впливу чинників зовнішнього середовища. Тому цей досвід становить значний

інтерес як для розвитку системи безпеки вітчизняних суб'єктів господарської діяльності, так і для безпеки національної економіки.

Уряди багатьох розвинених країн (у тому числі Японії, США) офіційно (у програмних документах органів державного управління) визнають об'єктивне існування ризиків, пов'язаних з посиленням агресивності ринкового середовища та загостренням конкуренції у різних сферах діяльності на внутрішньому і світовому ринках. Це вимагає спеціальних організаційних та ресурсних заходів підтримки та забезпечення стійкості та безпеки підприємств, зокрема, сектору малого і середнього бізнесу в цих екстремальних ситуаціях.

Уряд Японії визнає, що в умовах глобалізації економіки, швидких та масштабних змін саме підприємства цього сектору економіки більшою мірою, ніж великі потребують допомоги та державної підтримки.

У розвинених країнах світу позитивним є те, що крім моніторингу рівня розвитку підприємництва, розробки і реалізації пропозицій щодо удосконалення державного регулювання його розвитку, до переліку основних завдань органів державного управління входить:

- 1) формування структурних підрозділів ведення політики у сфері економічної безпеки підприємництва за галузево-територіальною ознакою (досвід США, де крім Адміністрації малого бізнесу питання забезпечення економічної безпеки підприємництва покладено на регіональні відділення Міністерства внутрішньої безпеки серед малих підприємств);

- 2) створення документації стратегічного характеру, а також тактичних заходів щодо зміцнення економічної безпеки підприємництва (досвід Японії, у якій серед офіційно закріплених стратегічних планових документів, які систематично розробляє та реалізує Міністерство економіки, торгівлі та промисловості, передбачено документ під назвою «Підвищення стійкості підприємств сектору малого і середнього підприємництва та розвиток систем економічної безпеки підприємництва». Крім того, урядова стратегія посилення конкурентоспроможності Японської промисловості на світових ринках передбачає сім основних стратегічних напрямів її реалізації, серед яких п'ятий напрям

стосується безпосередньо розвитку системи економічної безпеки бізнесу. До основних операційних завдань стратегії внесено посилення фінансової підтримки, поліпшення умов створення нових підприємств, розвиток загальнонаціональної системи забезпечення економічної безпеки та ін.);

3) здійснення систематичного моніторингу внутрішнього та зовнішнього ринків та розробка рекомендацій як для органів державного управління, так і безпосередньо підприємств щодо заходів, метою реалізації яких є посилення конкурентних позицій національних підприємств, захисту їх економічних інтересів (досвід США, Японії, Німеччини, Великобританії та Франції);

4) ведення роботи щодо зміцнення інституційної бази захисту права власності. Зокрема, у цьому напрямі країнами ЄС укладено спільну угоду з права інтелектуальної власності між органами влади, академічними і промисловими структурами та науково-дослідними установами. Надзвичайно популярною серед інтелектуальної еліти Європейського Союзу є Сьома Рамкова Програма. Метою цієї спеціальної програми є підтримка наукової діяльності, що проводиться в рамках міжнаціонального співробітництва, від спільних проєктів і створення мереж до координації дослідницьких програм. Сюди ж входить співпраця між ЄС та третіми країнами. Програма Співпраця також поділяється на тематичні підпрограми, кожна з яких працюватиме наскільки це можливо автономно, але в той же час знаходяться у тісному зв'язку, що дозволяє здійснювати міждисциплінарний підхід до областей науки, що має спільні інтереси. Для програми Співпраця було визначено десять тематичних областей: здоров'я; продукти харчування, сільське господарство та біотехнології; інформаційні та комунікаційні технології; нанонауки, нанотехнології, матеріали та нові технології виробництва; енергія; навколишнє середовище (у тому числі зміна клімату); транспорт (включаючи космонавтику); соціально-економічні та гуманітарні науки; безпека; космос. Чільне місце серед досліджень посідає напрям безпеки, в якому основну питому вагу займає економічна безпека підприємства;

5) пошук та забезпечення джерел фінансування ризикового капіталу, втому числі в інтересах інноваційної діяльності з метою підвищення рівня НДКР в довгостроковій перспективі (досвід

країн ЄС). Це, як правило, фінансування інвестицій як у новостворені підприємства, так і високотехнологічні, а також у розвиток сектору динамічних високотехнологічних дослідницьких малих і середніх підприємств. Для забезпечення останнього ведеться робота у напрямі формування сприятливого макроекономічного клімату, стабільності фінансових ринків, податкового режиму та регулювання прав на інтелектуальну власність;

6) надання гарантій за інвестиціями в акціонерний капітал та гарантій за позиками підприємств. У багатьох розвинених державах світу вагомими елементами безпеки підприємництва є функціонування страхових і гарантійних фондів, кредитної кооперації, яка обслуговує клієнтів, традиційно не привабливих для комерційного банківського кредитування (практично вся сфера малого підприємництва);

7) здійснення роботи з планування життєвого циклу функціонування підприємств у різних галузях та сферах економіки та надання консультацій з питань забезпечення високої життєздатності підприємств відповідно до їх життєвих циклів, ведення конкурентної боротьби та сприяння розвитку підприємництва у перспективних сферах (досвід Фінляндії);

8) підтримка підприємств, які розпочинають діяльність створенням фондів та механізмів фінансування різних етапів їх становлення (досвід практично всіх країн ЄС, Мексики).

Усвідомлюючи, що серед економічних ризиків функціонування підприємств, зокрема малого і середнього бізнесу, вагоме місце займають нелегітимні та/чи напівлегітимні дії з боку підприємств великого бізнесу, монополістів тощо, у таких країнах як, Німеччина, Японія, США та інші законодавчо закріплені права та механізми реалізації прав підприємств у разі дискримінаційних дій щодо них.

Важливу роль щодо забезпечення економічної безпеки підприємства у розвинених країнах відіграє страхова сфера, яка виступає головним ризикознижуючим чинником та бере участь у забезпеченні доступу підприємств до фінансових ресурсів та конкурентних позицій на зовнішніх ринках.

Впровадження позитивних аспектів проаналізованого досвіду зміцнення економічної безпеки підприємств в Україні

приділяється недостатня увага.

Упровадження позитивних аспектів проаналізованого досвіду зміцнення економічної безпеки економіки призведе до:

1) забезпечення високої фінансової ефективності роботи, фінансової стійкості та незалежності підприємств;

2) забезпечення технологічної незалежності та досягнення високої конкурентоспроможності технічного потенціалу вітчизняних підприємств;

3) досягнення високої ефективності менеджменту, оптимальної та ефективної організаційної структури підприємств;

4) досягнення високого рівня кваліфікації персоналу та інтелектуального потенціалу підприємств;

5) мінімізація руйнівного впливу наслідків виробничо-господарської діяльності на стан навколишнього середовища;

6) якісна правова захищеність усіх аспектів діяльності підприємств;

7) забезпечення захисту інформаційного поля, комерційної таємниці і досягнення належного рівня інформаційного забезпечення роботи всіх підрозділів та відділів підприємства;

8) ефективна організація безпеки персоналу, його капіталу та майна, а також комерційних інтересів підприємства.

Сьогодні туристична галузь будь-якої країни світу характеризується такими особливостями:

- створює туристичну інфраструктуру для більш ефективного використання потенціалу туристичних дестинацій та національної економіки;

- формує можливість для задоволення туристичних потреб різного рівня комплексності, складності, доступності;

- виступає драйвером розвитку національної економіки країни у цілому, регіону, окремої туристичної дистанції, сприяє зростанню зайнятості та добробуту населення;

- створює синергетичний ефект результативного функціонування інших галузей національної економіки за рахунок задоволення різноманітних туристичних потреб;

- сприяє збереженню історико-культурної спадщини та раціональному використанню навколишнього середовища.

Проте нині функціонування туристичної галузі відбувається в умовах складних трансформаційних змін, пов'язаних зі воєнним

станом та постковідним станом національної економіки, які здійснюють негативний вплив на процес її функціонування та визначають умови для досягнення достатнього рівня економічної безпеки держави.

Взагалі серед позитивних чинників впливу туристичної галузі на процес функціонування національної економіки з позиції забезпечення достатнього рівня економічної безпеки держави слід виділити такі:

- посилення стабільності та відкритості національної економіки;
- зростання обсягу валового внутрішнього продукту, національного багатства та добробуту суспільства;
- інноваційний розвиток інфраструктури національної економіки та впровадження сучасних інформаційних технологій;
- стимулювання інвестиційної привабливості національної економіки та зміцнення її конкурентних позицій на світовому ринку;
- сприяння орієнтації на світовий досвід організації бізнесу та популяризації країни в світі;
- збереження історичної та культурної спадщини та поліпшення освітнього та культурного рівня суспільства;
- забезпечення позитивного впливу на сальдо торговельного балансу держави за рахунок притоку іноземної валюти та ін.

Проте варто зосередити увагу також і на чинниках деструктивного впливу, серед яких варто виділити такі:

- нераціональне використання культурноісторичної спадщини;
- посилення екологічного навантаження на туристичні дестинації в результаті зростання обсягів туристичних потоків;
- посилення залежності туристичної галузі від тенденцій розвитку туристичної індустрії світу;
- формування додаткових загроз економічній безпеці галузі та держави в результаті орієнтації на в'їзний туристичний потік;
- переорієнтація частини національної економіки на задоволення потреб туристичного сектору та відволікання частини ресурсів, спрямованих на забезпечення функціонування реального сектору економіки;
- посилення інфраструктурного навантаження та створення

дискомфорт у проживання місцевого населення.

Результативність функціонування туристичної галузі будь-якої країни світу здійснює прямий вплив на рівень її економічної безпеки, який, своєю чергою, виступає складником економічної безпеки держави.

З урахуванням існуючих поглядів на категорію «економічна безпека туристичної галузі» – такий стан туристичної галузі, за якого забезпечується можливість її результативного функціонування з урахуванням внутрішніх і зовнішніх загроз, спроможність повного та безперебійного задоволення туристичного попиту вітчизняних та іноземних туристів для забезпечення стійкого збалансованого розвитку національної економіки.

Ураховуючи складність та багатогранність категорії «економічна безпека туристичної галузі», а також ураховуючи важливість показника її фактичного значення для забезпечення економічної безпеки держави, показано процес її забезпечення в умовах трансформаційних змін в туристичній галузі (рис. 5.4).

Стратегія економічної безпеки має бути орієнтована на розроблення й послідовне здійснення заходів щодо закріплення і розвитку позитивних процесів та подолання негативних тенденцій у туристичній галузі. При цьому мають бути визначені найближчі й перспективні цілі цієї стратегії та механізми їх реалізації.

Як економічна категорія економічна безпека туристичної галузі втілює певну сукупність відносин і пов'язаних із ними заходів, що забезпечують економічне зростання, створення синергетичного ефекту результативного функціонування національної економіки, сприяє збереженню історико-культурної спадщини в умовах сучасної системи міжнародних економічних відносин.

Специфіка економічної безпеки туристичної галузі як категорії полягає у тому, що вона виступає індикатором туристичної привабливості країни, її політичної стабільності та здатності забезпечити дотримання міжнародних стандартів безпеки людини, що дає змогу створити умови для повного задоволення різноманітних туристичних потреб, вчасно виявити загрози і запобігти небезпеці завдання збитків державі та національним економічним інтересам із метою забезпечення

їхнього стабільного розвитку і зростання.

Рис. 5.4. – Процес забезпечення економічної безпеки держави в умовах трансформаційних змін у туристичній галузі

Формуючи механізм державного регулювання економічної безпеки в умовах циклічності економіки та динамічних трансформаційних змін у туристичній галузі, держава передусім

повинна враховувати не лише стан економіки, її внутрішній та зовнішній потенціал, а й стадії економічного циклу всередині країни та інших суб'єктів світового господарства. У таких умовах управління економічними процесами держави, спрямованими на підтримку належного рівня економічної безпеки національної економіки, повинно відбуватися з урахуванням прогнозованого часу до настання кризи.

Такий підхід дасть змогу створити умови для реалізації потенціалу зростання рівня економічної безпеки держави в її достатній фактичний рівень, збалансувати стан соціально-економічного розвитку держави з її потенціалом розвитку туристичної галузі, що сприятиме у перспективі створенню умов для зменшення впливу стадії кризи і на економіку держави, і на рівень економічної безпеки туристичної галузі, та сформувати потенціал для швидкого переходу від стадії депресії до стадії поживавлення. Саме рівень економічної безпеки туристичної галузі держави визначає подальші можливості реалізації потенціалу зростання національної економіки, рівень економічної безпеки якої визначає здатність держави перейти до нової фази економічної динаміки.

За високого рівня економічної безпеки держави і на фазі росту, і на фазі падіння вона здатна забезпечити стабільний соціально-економічний розвиток, проте за низького рівня економічної безпеки держава не здатна ні реалізувати потенціал зростання на фазі росту, ні забезпечити нейтралізацію загроз на фазі падіння. Отже, рівень економічної безпеки держави визначає величину впливу циклічності економічної динаміки на стан національної економіки, а отже, формує потенціал розвитку туристичної галузі.

Ключові терміни та поняття

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА; МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА; НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА; ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА РЕГІОНУ; ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА; БЕЗПЕКА В ГАЛУЗІ ТУРИЗМ; СТРАТЕГІЯ; ПРЕВЕНТИВНІ ЗАХОДИ; РЕАКТИВНІ ЗАХОДИ; УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ.

Короткі висновки

Міжнародна економічна безпека – це така економічна взаємодія країн, яка виключала б навмисне завдання збитку економічним інтересам якоїсь країни.

Економічна безпека підприємства – це захист діяльності підприємства від негативних впливів зовнішнього середовища, а також здатність швидко усунути різноманітні загрози чи пристосуватися до існуючих умов, які не позначаються негативно на його діяльності

Концепція управління економічною безпекою підприємства – це система теоретико-методологічних поглядів, яка відображає розуміння і трактовку економічної безпеки підприємства та визначає цілі, завдання, методи, принципи, концептуальні моделі та положення управління нею.

Складові процесу управління економічною безпекою туристичних підприємств повинні бути враховані в загальній концепції стратегічного та оперативного управління суб'єктами туристичної діяльності.

Рівень економічної безпеки туристичних підприємств залежить від того, наскільки ефективно підприємство запобігає внутрішнім і зовнішнім загрозам, усуває наслідки їх негативного впливу на функціонування підприємства.

Питання для закріплення матеріалу

1. Дайте визначення терміну «безпека».
2. Визначить роль і значення економічної безпеки підприємства за сучасних кризових умов економіки України.
3. Розкрийте основні етапи еволюції поняття «економічна безпека».
4. Розкрийте основні етапи еволюції поняття «економічна безпека» в нашій країні.
5. Що таке «глобальна економічна безпека»?
6. Що ви розумієте під терміном «міжнародна економічна безпека»?
7. Виділіть основні фактори впливу на рівень безпеки регіону.
8. Дайте визначення наукової категорії «економічна безпека країни».

9. Дайте визначення наукової категорії «економічна безпека підприємства».

10. Дайте визначення категорії «економічна безпека туристичного підприємства».

11. Сформулюйте основні концептуальні положення управління економічною безпекою підприємства.

12. Наведіть приклади факторів, які впливають на стан економічної безпеки підприємства.

Теми рефератів

1. Аналіз загроз економічній безпеці туристичних підприємств України.

2. Особливості економічної безпеки туристичних підприємств.

3. Міжнародний досвід формування економічної безпеки підприємств в туристичній галузі.

4. Особливості організації системи економічної безпеки на підприємствах гостинності.

5. Економічна безпека туристичного підприємства в системі державного управління.

РОЗДІЛ 6. СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА

6.1. Організація системи економічної безпеки підприємства

Система економічної безпеки підприємства – це структурований комплекс стратегічних, тактичних та оперативних заходів, спрямованих на захищеність підприємства від зовнішніх та внутрішніх загроз та на формування унікальних здатностей протистояти їм в майбутньому. Лише комплексний та системний підходи до організації економічної безпеки на підприємстві забезпечать найбільш повною мірою його надійний захист.

Основні завдання системи економічної безпеки підприємства:

- оцінка та аналіз основних ризиків підприємства;
- прогнозування стану захищеності підприємства при уникненні ризиків або при відшкодуванні їх наслідків;
- недопущення проникнення на підприємство структур економічної розвідки конкурентів, організованої злочинності й окремих осіб із протиправними намірами;
- протидія проникненню до віртуальної бази даних підприємства в злочинних цілях;
- забезпечення захисту конфіденційної інформації та комерційної таємниці;
- безпека матеріальних цінностей підприємства;
- захист законних прав і інтересів підприємства і його співробітників;
- своєчасне виявлення потенційних злочинних намірів щодо підприємства і його співробітників з боку джерел зовнішніх погроз безпеки;
- виявлення, попередження й припинення можливої протиправної й іншої негативної діяльності співробітників підприємства;
- захист співробітників підприємства від насильницьких зазіхань;
- формування ефективного інформаційно-аналітичного забезпечення системи управління економічною безпекою підприємства;

- формування та інтенсивне використання інноваційного забезпечення системи управління економічною безпекою підприємства;

- вироблення та прийняття найбільш оптимальних управлінських рішень щодо стратегії й тактики забезпечення економічної безпеки підприємства;

- здійснення постійного контролю за ефективністю функціонування системи економічної безпеки, удосконалення її елементів.

Система економічної безпеки вибудовується з урахуванням перерахованих завдань, умов конкурентної боротьби, специфіки бізнесу, технологічних особливостей, конкурентної стратегії, стадії життєвого циклу підприємства. Система економічної безпеки кожного підприємства абсолютно індивідуальна. Її повнота й дієвість багато в чому залежать від наявності в державі законодавчої бази, матеріально-технічних і фінансових ресурсів, що виділяє керівник підприємства, розуміння кожним зі співробітників важливості забезпечення безпеки бізнесу, а також від знань і практичного досвіду начальника системи економічної безпеки, що безпосередньо займається побудовою й підтримкою самої системи.

Лише незначна частка підприємств виділяє такий підрозділ як система економічної безпеки, частіше за все цими питаннями займаються менеджери, аналітики, охорона підприємства. Побудова системи економічної безпеки підприємства повинна здійснюватися на основі дотримання принципів: законності, прав і свобод громадян, конфіденційності, комплексного використання сил і коштів, передової матеріально-технічної оснащеності, корпоративної етики, координації й взаємодії з органами влади.

До основних елементів системи економічної безпеки підприємства належать: захист комерційної таємниці й конфіденційної інформації, комп'ютерна безпека, внутрішня безпека, безпека будинків і споруд, фізична безпека, безпека зв'язку, безпека господарсько-договірної діяльності, безпека перевезень вантажів і осіб, безпека рекламних, культурних, масових заходів, ділових зустрічей і переговорів, протипожежна безпека, екологічна безпека, конкурентна розвідка, інформаційно-аналітична робота, техніко-технологічна безпека, кадрова безпека,

виробнича безпека, фінансова безпека, податкова безпека, силова безпека.

Комерційна таємниця – це відомості, що не є державною таємницею, зв’язані з виробництвом, технологіями, фінансами, процесами управління та іншою діяльністю організацій чи підприємств, розголошення, витік і несанкціонований доступ до яких може завдати шкоди їх інтересам.

Схематично систему економічної безпеки підприємства наведено на рис. 6.1.

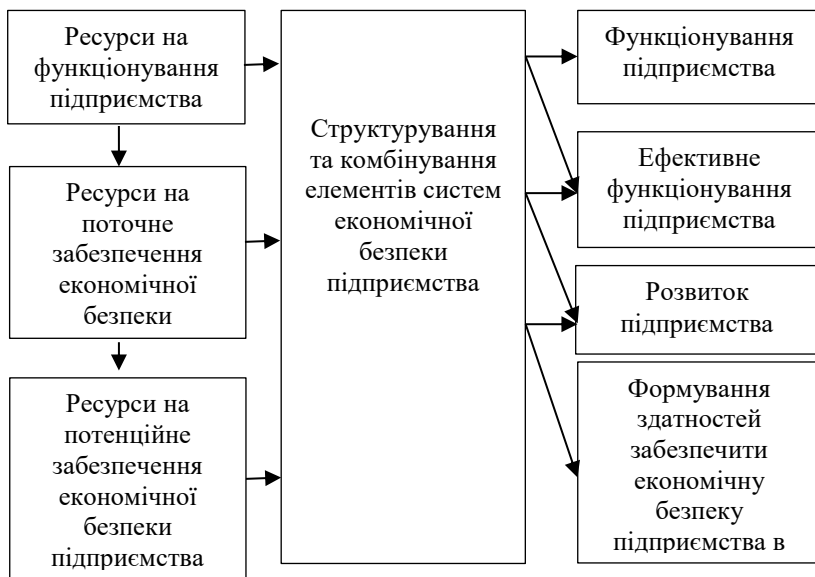

Рис. 6.1. – Система економічної безпеки підприємства

Для того, щоб підприємство почало подальший розвиток необхідно крім коштів на функціонування виділити кошти на поточне забезпечення його економічної безпеки. Як тільки починаються процеси розвитку, небезпека постійно наростає у зв’язку зі стрімкішим рухом та розхитуванням системи. Підприємство розвивається, у результаті чого отримує більший прибуток, але необхідно й більш значні кошти на розширене відтворення та забезпечення належного рівня економічної

безпеки. Такі обставини обумовлені ще й тим, що в процесі свого розвитку підприємство займе ринкову нішу, або її частину підприємств-конкурентів, що уже є значною небезпекою.

Якщо ж підприємство здатне крім коштів на функціонування та забезпечення поточного рівня економічної безпеки виділити кошти ще й на потенційне забезпечення економічної безпеки, то це вважається найвищим рівнем забезпеченості економічної безпеки та дозволить йому не лише безпечно розвиватись, а й формувати здатності забезпечення його економічної безпеки в майбутньому.

Головні функції, які виконує служба економічної безпеки підприємства:

1) охорона виробничо-господарської діяльності та захист відомостей, що є комерційною таємницею підприємства;

2) організація роботи з правового та інженерно-технічного захисту комерційних таємниць підприємства;

3) запобігання необґрунтованому допуску й доступу до відомостей, які становлять комерційну таємницю;

4) організація спеціального діловодства, яке унеможливило одержання відомостей, віднесених до комерційної таємниці;

5) виявлення та локалізація можливих каналів витоку конфіденційної інформації в процесі діяльності та екстремальних ситуацій;

6) створення і організація такого режиму безпеки всіх видів діяльності, які б виключали зустрічі, переговори й наради в рамках ділового співробітництва підприємств з іншими партнерами;

7) забезпечення охорони приміщень, устаткування, офісів, продукції та технічних засобів, необхідних для виробничої або іншої діяльності;

8) організація особистої безпеки керівництва та провідних менеджерів і спеціалістів підприємства;

9) оцінювання маркетингових ситуацій та неправомірних дій конкурентів і зловмисників.

Перелік конкретних завдань і функцій визначається залежно від виду об'єкта, його структури, специфіки його діяльності.

Питання економічної безпеки входять в обов'язок не тільки працівників економічних служб, а й технічних відділів. Найбільш комплексно досліджувати поставлену проблему і знайти найбільш

оптимальний варіант її вирішення можливо тільки при загальних зусиллях спільної роботи економістів, техніків, технологів, керівників різних виробничих служб, що володіють різноманітними знаннями стосовно досліджуваного питання.

Внутрішній аналіз економічної безпеки підприємств здійснюється працівниками підприємств, а зовнішній – маркетинговими службами та службами економічної розвідки підприємства. Аналітичні відділи підприємства

повинні здійснювати як зовнішній, так і внутрішній аналіз його економічної безпеки в комплексі.

У цей час значна увага приділяється такому напрямку в сфері забезпечення економічної безпеки, як економічна розвідка (або конкурентна розвідка, ділова розвідка, бізнес-розвідка), що займається збором і обробкою інформації з відкритих джерел, причому з абсолютно легальних позицій.

Конкурентна розвідка – це постійний процес збору, нагромадження, структурування, аналізу даних про внутрішнє й зовнішнє середовище компанії та надання вищому менеджменту компанії інформації, що дозволяє йому передбачати зміни в обстановці і приймати своєчасні оптимальні рішення щодо управління ризиками, впровадження змін у компанії, а також відповідні заходи, спрямовані на задоволення майбутніх запитів споживачів та збільшення вартості компанії.

Організаційна структура забезпечення економічної безпеки підприємства включає такі складові:

1. Планово-економічний відділ (відділ економічного аналізу, аналітичний відділ), який складає план аналітичної роботи щодо економічної безпеки і контроль за його виконанням, організовує методичне забезпечення внутрішнього та зовнішнього аналізу економічної безпеки, займається організацією й узагальненням результатів комплексного аналізу безпеки підприємства і його підрозділів, проводить дослідження можливостей потенційного забезпечення економічної безпеки в майбутньому, розробляє заходи щодо ефективних витрат ресурсів на забезпечення економічної безпеки.

2. Виробничий відділ – аналізує випуск продукції основними цехами в натуральному вираженні, виконання плану випуску продукції за обсягом та асортиментом, ритмічність виробництва,

підвищення якості продукції, упровадження нової техніки і технологій, витрати матеріальних ресурсів, розробляє заходи щодо скорочення трудомісткості виготовлення продукції, вирішує питання технічної й організаційної підготовки виробництва тощо.

3. Технічні відділи головного механіка й енергетика аналізують безпечність стану експлуатації машин і устаткування, виконання планів-графіків ремонту і модернізації устаткування, якість і собівартість ремонтів, повноту використання устаткування і виробничих потужностей, раціональність споживання енергоресурсів. Підвищення рівня економічної безпеки підприємства такі відділи можуть забезпечити при наданні конкретних рекомендацій щодо впровадження енергозберігаючих технологій та нових більш ощадних технологічних процесів.

4. Відділ постачання – контролює своєчасність і якість матеріально-технічного забезпечення виробництва, виконання плану постачань за обсягом, номенклатурою, термінами, якістю, станом і збереженістю складських запасів, дотримання норм відпуски матеріалів, транспортно-заготівельні витрати, фактичну вартість матеріальних ресурсів, що здобуваються.

5. Відділ збуту – аналізує виконання договірних зобов'язань і планів постачань продукції споживачам за обсягом, якістю, термінами, номенклатурою, аналізує виконання плану реалізації продукції і витрат на неї, контролює дотримання норм складських запасів і збереженість готової продукції, вивчає ринок збуту і раціональність господарських зв'язків. При цьому економічна безпека підприємства прямо пропорційно залежить від своєчасності розрахунків за відвантаженою продукцією.

6. Відділ праці і заробітної плати аналізує рівень організації праці, чисельність персоналу за всіма категоріями і професіями підприємства і його структурних підрозділів, рівень використання робочого часу, витрати фонду заробітної плати, аналізує ефективність форм і систем оплати і стимулювання праці, рівень продуктивності праці. Від рівня матеріального та морального стимулювання працівників залежить рівень економічної безпеки підприємства. При зниженні такого рівня працівник може продати конфіденційну інформацію конкурентам, розкрити комерційну таємницю, працівник не зацікавлений в підвищенні обсягів реалізації продукції.

7. Бухгалтерія та фінансовий відділ аналізує виконання кошторисів загальновиробничих, адміністративних витрат та витрат на збут, кошторису витрат на виробництво, собівартість реалізованої продукції, виконання плану прибутку і його використання, проводить аналіз бухгалтерського балансу, фінансового стану, витрати оборотних коштів і спеціальних фондів, контролює фінансовий стан і платоспроможність підприємства. Важливість роботи цього відділу важко переоцінити, зважаючи на те, що від нього залежить імідж, репутація підприємства, високий рівень яких можна досягнути лише при забезпеченні належного рівня економічної безпеки підприємства.

Предметом економічної безпеки туристичного підприємства виступають правові, економічні та виробничі відносини, матеріальні, фінансові та інформаційні ресурси, які визначають його здатність забезпечувати досягнення поставлених цілей.

Об'єкт економічної безпеки туристичного підприємства визначає зміст безпеки, мету і засоби її забезпечення, безпосередньо впливає на формування системи та механізмів її забезпечення.

Особливості діяльності туристичного підприємства обумовлюють принципи та функціональні складові безпеки та впливають на вибір суб'єкта економічної безпеки. Загрози, які виникають у процесі звичайної діяльності туристичного підприємства, утворюються всередині самого підприємства і пов'язані з виробництвом і реалізацією його турпродукту. Вони зумовлюють зниження результативності основної діяльності підприємства і впливають на ринкову вартість бізнесу. Прикладами такого виду загроз можуть бути: низька якість організації та планування туристичної діяльності підприємства, порушення фінансової дисципліни, несвоєчасне погашення зобов'язань підприємства, у тому числі з виплат працівникам, низька кваліфікація персоналу, використання неконкурентоздатного туристичного продукту тощо.

На основі комплексної багаторівневої класифікації загроз розроблено ієрархічну структуру складових економічної безпеки туристичного підприємства (рис. 6.2).

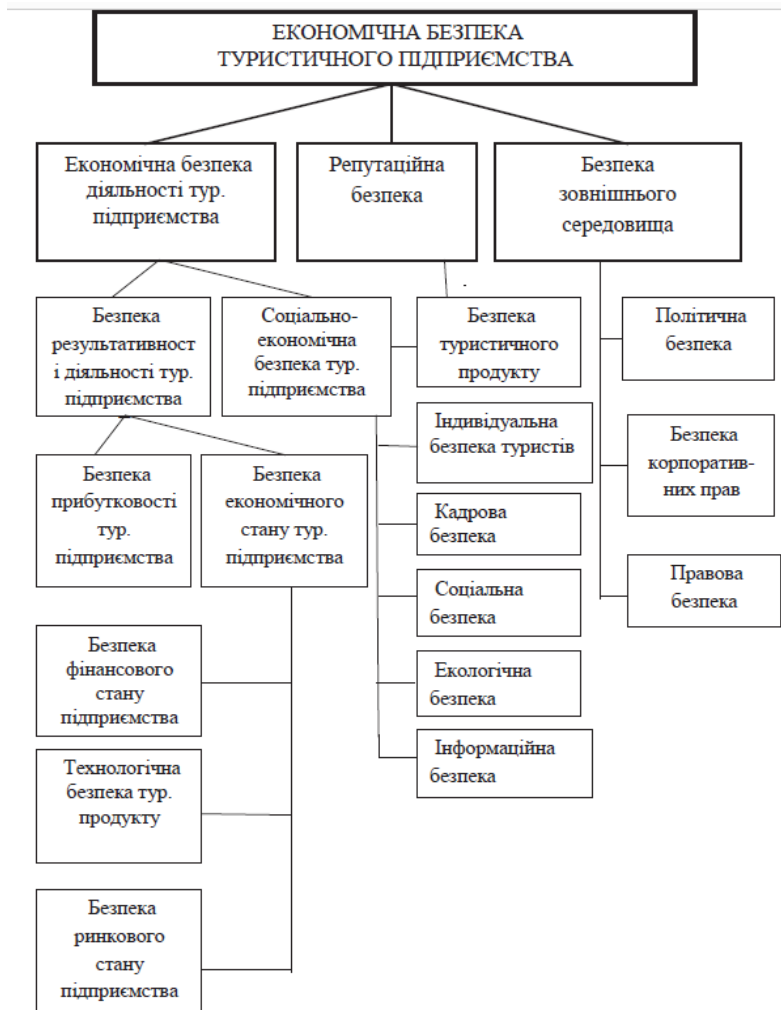

Рис. 6.2. – Класифікація складових економічної безпеки туристичного підприємства

Алгоритм побудови системи економічної безпеки туристичного підприємства охоплює такі послідовні етапи:

- вивчення специфіки бізнесу підприємства, його сегмента на ринку туристичних послуг;
- аналіз зовнішніх і внутрішніх загроз економічної безпеки туристичного підприємства, вивчення інформації про потенційних кризових ситуаціях, їх причини та шляхи врегулювання;
- аудит наявних коштів із забезпечення безпеки та аналіз їх відповідності виявленим загрозам;
- розробка мети та стратегії економічної безпеки туристичного підприємства;
- моделювання нової системи економічної безпеки туристичного підприємства.

Безпека бізнес-процесів забезпечує безперервність технології надання туристичних послуг та якості туристичного продукту. До базових процесів відносять «Вхід», який передбачає комплекс заходів, покликаних зберегти або збільшити вхідні потоки ресурсів з метою забезпечення діяльності туристичного підприємства як системи.

Сутність економічної безпеки трансформаційного процесу полягає в підвищенні ефективності переходу від «входу» до «виходу» та залежить від специфіки виробничої діяльності туристичної фірми. Переважно на туристичному ринку України туристичні фірми представлені туроператорами та турагентами. Трансформаційний процес туроператорів передбачає: формування (комплектацію) турів; просування турів; гуртову реалізацію турів; забезпечення обслуговування туристів у межах програми туру. Особлива увага в безпеці бізнес-процесів туроператора має приділятися контролю та оперативному супроводу турів, нормативно-правовому, документальному, фінансово-комерційному та інформаційно-маркетинговому забезпеченню тур продукту, формуванню системи відповідальності за виконання робіт.

Підприємства-туроператори найчастіше організовують зв'язок із споживачами через турагентів. Сутність трансформаційного процесу турагента залежить від угоди з туроператором. При формуванні деяких туристичних продуктів агентське підприємство може виконувати більшість функцій туроператора.

Проте в більшості випадків цей процес обмежується наданням

інформаційних послуг, укладанням угод між туристом та турагентом. Основна задача базового процесу «вихід» полягає в реалізації туристичного продукту з запобіганням незаконності його складових. Способи забезпечення економічної безпеки визначає суб'єкт безпеки.

Виокремлюють два види суб'єктів економічної безпеки: особи та структурні підрозділи, що функціонують безпосередньо на підприємстві та організації та посадові особи, що не входять до складу підприємства. Формування системи економічної безпеки та створення її суб'єктів залежать від розмірів підприємства та його можливостей. Як правило, підприємства малого бізнесу користуються послугами зовнішніх спеціалізованих підприємств (консалтингових, охоронних, детективних тощо).

Підприємства середнього бізнесу можуть користуватися комбінованою системою економічної безпеки, спираючись на можливості і ресурси власних підрозділів безпеки, за необхідності використовуючи аутсорсингові технології. Великі підприємства створюють систему економічної безпеки з власною службою та потужними ресурсами.

Спеціалізовані служби безпеки представлені в організаційній структурі великих туроператорів. Турагенти не мають навіть спеціальних посад для забезпечення економічної безпеки. Економічна безпека туристичних підприємств здійснюється під впливом суб'єктів зовнішнього середовища. В результаті державного та регіонального прямого та опосередкованого впливу з боку органів державної влади змінюється рівень економічної безпеки туристичних підприємств. Елементами державного регулювання економічної безпеки туристичної діяльності виступають нормативно-правові акти; заходи з сприяння просування туристичного продукту на внутрішньому та світовому туристичному ринку; ліцензування і стандартизація суб'єктів туристичної індустрії та елементів комплексного туристичного продукту; виділення прямих бюджетних асигнувань; податкове та митне регулювання; надання пільгових кредитів; сприяння розвитку наукових досліджень в сфері туризму тощо. Основне значення системи економічної безпеки туристичного підприємства полягає в тому, що вона повинна мати попереджувальний характер, а основними критеріями оцінки її

надійності та ефективності є:

- забезпечення стабільної роботи підприємства, збереження і примноження фінансів і матеріальних цінностей;

- попередження кризових ситуацій, у тому числі різних надзвичайних подій, пов'язаних з діяльністю «зовнішніх» або «внутрішніх противників».

У режимі стійкого функціонування туристичному підприємству слід акцентувати головну увагу на підтримку нормального ритму виробництва та надання послуг, на запобіганні матеріального або фінансового збитку, на недопущенні несанкціонованого доступу до службової інформації та руйнування комп'ютерних баз даних тощо. У кризові періоди розвитку найбільшу небезпеку для туристичного підприємства представляє руйнування його потенціалу (виробничого, технологічного, науково-технічного і кадрового) як головного фактора життєдіяльності підприємства, його можливостей. Крім цього на діяльність туристичних підприємств чинять прямий та опосередкований вплив суспільні організації.

Наприклад, Асоціація лідерів турбізнесу України (АЛТУ) проводить Національний туристичний форум, який сприяє всебічному розвитку в'їзного і внутрішнього туризму в Україні, розробив і впроваджує «Кодекс ділової практики та правил професійної етики суб'єктів туристичної діяльності», розробляє Заходи із вдосконалення законодавчо-нормативного регулювання у галузі туризму. Представники АЛТУ беруть активну участь з діяльності Громадських рад при Мінінфраструктури, Держпідприємстві та Державному агентстві України з туризму та курортів, Економічної ради при УСПП та Ради підприємців при Кабінеті Міністрів України.

Міжнародні програми та заходи також опосередковано впливають на економічну безпеку туристичних підприємств України. Серед таких можна виокремити: USAID «Локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність», ЕС «Підтримка Державного агентства України з туризму та курортів».

До зовнішнього середовища суб'єктів економічної безпеки відносять також департаменти та підрозділи економічної безпеки контрагентів, що співпрацюють з туристичним підприємством. Такими виступають туристичні оператори країн, що приймають

або направляють туристів. У процесі надання комплексної туристичної послуги задіяні такі компанії-контрагенти, що надають транспортні послуги, проживання і харчування, екскурсійні та страхові послуги. Їх підрозділи економічної безпеки також є суб'єктами економічної безпеки підприємства.

До основних елементів системи економічної безпеки відносять принципи, які умовно поділяють на базові та спеціальні.

До базових принципів економічної безпеки відносять законність, пріоритетність заходів попередження, комплексність, плановість, своєчасність, неперервність, обґрунтованість, економічна доцільність, спеціалізація, взаємодія та координація, поєднання гласності та конфіденційності.

Спеціальні принципи економічної безпеки відображають специфіку діяльності туристичного підприємства. До таких відносять диверсифікованість діяльності, баланс інтересів туристичного підприємства та туриста, оперативне реагування на виникнення загроз, пов'язаних з діяльністю контрагентів.

6.2. Інформаційне забезпечення системи управління економічною безпекою туристичного підприємства

Від якості інформаційно-аналітичного забезпечення прямо залежить якість управління економічною безпекою підприємства. Інформаційно-аналітичне забезпечення системи управління економічною безпекою підприємства повинне включати такі підсистеми: інформації, систем показників, індикаторів та методів оцінки та аналізу економічної безпеки підприємства.

Найбільш значуща властивість інформації – це здатність викликати зміни. Неодмінною умовою виживання в умовах ринку й збереження конкурентоспроможності є адаптація до мінливих потреб ринку та забезпечення економічної безпеки підприємства. Практично цінність інформації прямо пропорційна тій ролі, яку вона відіграє в прийнятті управлінських рішень. Цінність інформації визначається тим, як суб'єкт зможе розпоряджатися нею. Інформація, покликана забезпечити прийняття рішень, вносить істотний вклад у прийняття управлінського рішення. Вона стає фактором виробництва й подібно праці, матеріалам і капіталу дозволяє створювати додану вартість, тому інформація є критерієм

забезпечення економічної безпеки підприємства.

Основними властивостями інформації є: повнота, вірогідність, цінність, актуальність і ясність.

Аналітичну обробку інформації дуже важливо здійснювати на основі системного підходу, що дозволяє розкрити комплексність об'єкта, багатогранність зв'язків і звести їх у єдину цілісну систему.

Під **системою** в цьому випадку розуміється набір елементів і інформаційні зв'язки, що виникають між ними і які забезпечують оптимальне безпечне управління економікою підприємств.

Створення раціонального потоку інформації про економічну безпеку підприємства повинне опиратися на такі принципи:

1) уніфікованості – аналітики повинні прагнути до того, щоб проектні рішення, які ними пропонуються, підходили до якомога ширшого кола завдань, які вирішуються;

2) системності – встановлення порядку функціонування всієї системи аналітичної інформації в цілому і її динамічних тенденцій;

3) принцип вирішення нових завдань, що дозволяє виявляти й вирішувати нові завдання, які ставляться перед підприємством у зв'язку з ускладненням зовнішнього середовища;

4) принцип розвитку – розроблений комплекс вирішення аналітичних завдань повинен створюватися з урахуванням можливості поповнення й постійної актуалізації без порушення його функціонування;

5) принцип сумісності – при створенні системи повинні бути реалізовані інформаційні інтерфейси, завдяки яким вона може взаємодіяти з іншими системами відповідно до встановлених правил;

6) принцип стандартизації – при створенні аналітичних комплексів повинні бути раціонально застосовані типові уніфіковані й стандартизовані елементи, проектні рішення, пакети прикладних програм;

7) принцип ефективності – полягає у досягненні раціонального співвідношення між витратами й цільовими ефектами;

8) принцип єдиної інформаційної бази – інформація вводиться один раз в систему і може бути використана багаторазово.

До збору, накопичення й систематизації інформації пред'являються певні вимоги: інформація повинна бути повною й своєчасною, достовірною, корисною й зручною для сприйняття й подальшого використання.

Систематизацію й підготовку джерел інформації для аналізу можна розділити на два етапи: перевірка їх змісту; обробка й вивчення матеріалів.

Процес підготовки матеріалу до аналізу економічної безпеки підприємства включає також приведення показників у порівнянний вид і спрощення цифрового матеріалу. Однорідність і порівнянність даних – обов'язкова умова одержання правильних результатів при проведенні економічного аналізу.

У процесі аналізу виявляються переваги й недоліки інформації, повнота її використання для аналізу й управління економічною безпекою.

Інформаційна база економічної безпеки, яка існує на підприємстві, становить систему показників, вірогідність, періодичність поновлення, повнота й автоматизація якої забезпечує якість прийнятих управлінських рішень. Система показників для проведення фундаментальних аналітичних досліджень економічної безпеки повинна враховувати такі вимоги до їх формування:

1) у систему повинні входити декілька окремих (частинних) показників і один узагальнюючий, залежний від частинних;

2) для системи повинна бути характерною інтегрованість, що дозволяє застосовувати її при програмно цільовому управлінні економічною безпекою й будувати «дерево» цілей економічного й соціального розвитку підприємства;

3) наявність достатньої кількості показників для оцінки окремих функціональних складових економічної безпеки підприємства;

4) усі показники в системі повинні бути реальними й динамічними;

5) можливість одержання прогнозу про спрямованість динаміки показників;

6) показники повинні бути значимими (найбільш важливими для дослідження економічної безпеки).

У таблиці 6.1 наведено систему показників для оцінки

поточного рівня економічної безпеки підприємства. Саме ця система показників дає можливість оцінити не лише досягнутий рівень економічної безпеки підприємства, але і нарощування (або зниження) потенціалу.

Таблиця 6.1 – Система показників для оцінки поточного рівня економічної безпеки підприємства

Підсистеми показників, що характеризують результати діяльності підприємства	Назва показника	Розрахункова формула
Фінансово-економічну стійкість підприємства	Коефіцієнт фінансової незалежності	$\frac{\text{Власний капітал (П1 + П2)}}{\text{Валюта балансу}}$
	Коефіцієнт фінансового ризику	$\frac{(\text{ПЗ} + \text{П4} + \text{П5})}{(\text{П1} + \text{П2})}$
	Коефіцієнт абсолютної ліквідності	$\frac{\text{Грошові кошти та їх еквіваленти}}{(\text{Поточні зобов'язання} + \text{ДМП})}$
	Коефіцієнт швидкої (термінової) ліквідності	$\frac{((\text{Оборотні активи} - \text{Запаси}) + \text{ВМП})}{(\text{Поточні зобов'язання} + \text{ДМП})}$
	Коефіцієнт поточної ліквідності (покриття)	$\frac{(\text{Оборотні активи} + \text{ВМП})}{(\text{Поточні зобов'язання} + \text{ДМП})}$
	Коефіцієнт маневреності	$\frac{(\text{П1} + \text{П2} - \text{А1})}{(\text{П1} + \text{П2})}$
Стабільність та безперервність виробничої діяльності підприємства	Коефіцієнт оборотності оборотних активів	$\frac{\text{Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції}}{\text{Середній розмір оборотних активів}}$
	Тривалість одного обороту оборотних активів	$\frac{\text{Відношення кількості днів в періоді, який аналізується, до коефіцієнта оборотності}}$
	Собівартість реалізованої продукції, тис. грн	Собівартість реалізованої продукції
	Адміністративні витрати, тис. грн	Адміністративні витрати

	Витрати на збут, тис. грн	Витрати на збут
	Матеріальні витрати, тис. грн	Матеріальні витрати
	Витрати на оплату праці, тис. грн	Витрати на оплату праці
	Матеріалоємність	Матеріальні витрати / Виручка від реалізації продукції
	Енергоємність	Витрати на тепло- та електроенергію / Виручка від реалізації продукції
	Виробничий потенціал	Основні засоби + незавершене виробництво + виробничі запаси
	Фондоозброєність праці	Залишкова вартість основних засобів / Чисельність робітників
	Трудомісткість	Фонд робочого часу / Виручка від реалізації продукції
Ефективність використання ресурсів підприємства	Рентабельність продажу, %	Валовий прибуток / Чистий дохід від реалізації продукції
	Рентабельність активів, %	Чистий дохід / Активи підприємства
	Сума вивільнених коштів у процесі прискорення оборотності оборотних активів	(Тривалість одного обороту в звітному періоді – Тривалість одного обороту в базисному періоді) / Одноденний об'єм реалізації продукції
	Коефіцієнт придатності нематеріальних активів	Відношення залишкової вартості НА до первісної вартості НА
	Коефіцієнт зношеності нематеріальних активів	Відношення зношеності НА до первісної вартості НА
	Фондовіддача	Дохід (виручка) від реалізації продукції / Середньорічна вартість основних засобів
	Показник виходу придатного продукту з використаної	Готова продукція / Матеріальні витрати

сировини	
Коефіцієнт зношеності основних засобів (ОЗ)	Сума зношеності ОЗ / Первісна вартість ОЗ
Коефіцієнт придатності основних засобів	Залишкова вартість ОЗ / Первісна вартість ОЗ
Рентабельність за операційною діяльністю, %	Дохід від операційної діяльності / чистий дохід від реалізації продукції
Коефіцієнт затоварювання готовою продукцією	Готова продукція / Виручка від реалізації продукції
Коефіцієнт плинності кадрів	Кількість звільнених за всіма причинами / Середньообліковий склад персоналу
Коефіцієнт динаміки середньооблікового складу персоналу	(Прийнято –Вибуло)/ Середньообліковий склад персоналу
Питома вага простоїв у фонді робочого часу	Простої / Фонд робочого часу
Питома вага неявок у зв'язку з переведенням на скорочений робочий день у фонді робочого часу	Неявки в зв'язку з переведенням на скорочений робочий день / Фонд робочого часу
Питома вага неявок з дозволу адміністрації в фонді робочого часу	Неявки з дозволу адміністрації / Фонд робочого часу
Питома вага працівників, які підвищили кваліфікацію	Чисельність працівників, які підвищили кваліфікацію / Середньообліковий склад персоналу
Продуктивність праці	Дохід (виручка) від реалізації продукції / Середньообліковий склад персоналу
Темп зростання персоналу	Чисельність персоналу в звітному періоді / чисельність персоналу в попередньому
Коефіцієнт	Відношення залишкової

	придатності нематеріальних активів	вартості НА до первісної вартості НА
	Коефіцієнт зношеності нематеріальних активів	Відношення зношеності НА до первісної вартості НА

При оцінюванні рівня економічної безпеки підприємства вчені використовують значну кількість методів та прийомів. Для правильності проведеної оцінки надзвичайно важливо обрати адекватний метод.

Для вимірювання стану економічної безпеки застосовують такі методи: моніторингу основних соціально-економічних показників і співставлення їх з граничними значеннями, що мають бути не менші за загальносвітові; експертної оцінки; аналізу й обробки сценаріїв; оптимізації; теоретико-ігрові; багатовимірною статистичного аналізу; теорії штучних нейронних мереж (рис. 6.3).

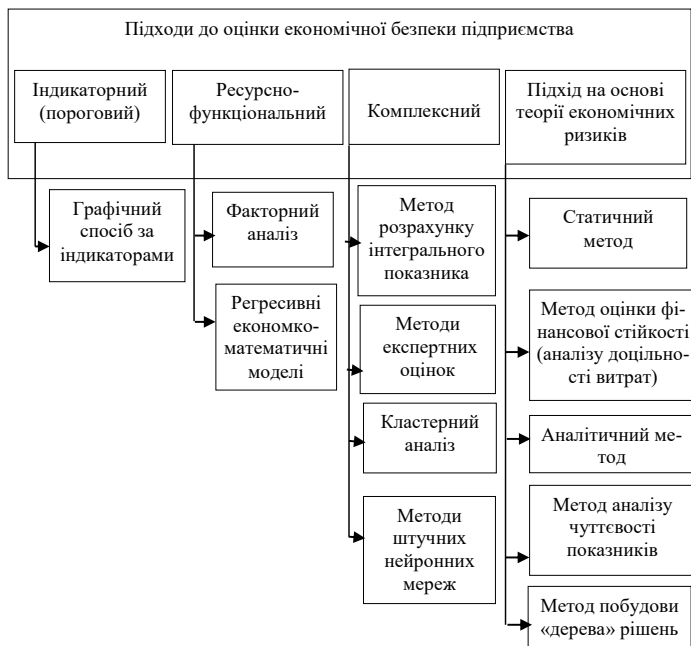

Рис. 6.3. – Інтеграція підходів та методів до оцінки економічної безпеки підприємства

Ресурсно-функціональний підхід передбачає розрахунки з використанням засобів економіко-математичного моделювання. Необхідно зазначити, що застосування цього методу дозволяє прогнозувати ефективність та наслідки впливу рішень органів управління, приймати найбільш оптимальні з можливих рішень.

Теоретико-ігрові методи використовуються для аналізу багатосторонніх конфліктних ситуацій з урахуванням їх взаємовпливу. За використання цього методу оцінки рівня економічної безпеки підприємництва реальні очікуванні процеси та їх розвиток моделюються в ігровій формі.

Методи багатовимірного статистичного аналізу (кореляційний, регресійний, коінтеграційний, компонентний, факторний, кластерний, аналіз часових рядів та ін.) дозволяють обчислювати характеристики динаміки розвитку показників економічної безпеки підприємництва, які ґрунтуються на закономірностях зміни статистичних даних у минулому та екстраполяції тенденцій їх змін на майбутнє.

Ризики підприємства оцінюються на основі статистичного методу, який передбачає співставлення збитків підприємства з рівнями його ризику. Максимальний недопустимий рівень ризику з'являється тоді, коли підприємство ризикує власними засобами, тобто всім своїм майном.

Метод оцінки фінансової стійкості (метод аналізу доцільності витрат) дозволяє співставляти рівень економічного ризику та тип фінансової стійкості підприємства.

Варто зазначити, що під час оцінки рівня економічної безпеки підприємництва доцільно застосовувати як класичні, так і сучасні методи – евристичного та ситуаційного, компаративного політичного і економічного аналізу, логіко-структурного моделювання, стратегічного аналізу і прогнозування. Проте ці методи є швидше доповненням до базових.

6.3. Стратегічне та інноваційне забезпечення системи управління економічною безпекою туристичного підприємства

Управління економічною безпекою підприємства – це безперервний процес забезпечення на підприємстві, що

знаходиться в певному зовнішньому середовищі, стабільності його функціонування, фінансової рівноваги і регулярного отримання прибутку, а також можливості виконання поставлених цілей і завдань, здатності його до подальшого розвитку і вдосконалення на різних стадіях життєвого циклу підприємства і в процесі зміни конкурентних ринкових стратегій.

Відтак, процес управління економічною безпекою підприємства вважається безперервним, що враховує зміну стану підприємства і вплив на нього зовнішнього середовища. Також процес управління обов'язково має включати оцінку та аналіз економічної безпеки підприємства.

Динамічні зміни економічної безпеки підприємства багато в чому залежать від стадії життєвого циклу, на якому воно знаходиться. На стадії створення підприємства основними загрозами щодо забезпечення економічної безпеки виступають загрози від неправильного позиціонування підприємства на ринку і від помилок при створенні продукту. Вони можуть виявитися катастрофічними для підприємства, яке створюється. На цій стадії життєвого циклу підприємства виникає гостра необхідність у дотриманні комерційної таємниці.

З точки зору забезпечення економічної безпеки підприємства стадія зростання підприємства є найбільш небезпечною, тому що позиція підприємства ще не стабільна і піддається впливу зовнішніх і внутрішніх загроз. Тому на цій стадії рекомендується найбільшу увагу приділяти питанням розширення виробництва та вдосконалення менеджменту.

На стадії зрілості підприємство вже захопило необхідну частку ринку і основна його мета – утримання завойованих позицій. Основними інструментами забезпечення високого рівня економічної безпеки є маркетинг, розробка нових продуктів, застосування нових технологій, а також удосконалення існуючих способів виробництва.

Стадія спаду підприємства характеризується низьким рівнем забезпечення економічної безпеки. Найбільша увагу тут повинна приділятися фінансовим питанням і збереженню ефективних напрямів діяльності, які повинні служити основою для виходу підприємства з кризи або його переорієнтації.

Також надзвичайно важливо розробити стратегічне

забезпечення системи управління економічною безпекою підприємства (рис. 6.3), яке б включало в собі досягнутий та майбутній рівень економічної безпеки підприємства.

На рисунку квадрати 1, 2, 3 характеризуються стратегіями формування системи економічної безпеки підприємства, зважаючи на те, що при позиціонуванні підприємства в цих квадрантах воно може лише протистояти загрозам, які виникають. Поки що не розроблено стратегічних або тактичних заходів щодо забезпечення економічної безпеки підприємства.

Рис. 6.3. – Стратегічне забезпечення системи управління економічною безпекою підприємства

Перший квадрат може характеризуватись стратегією формування системи економічної безпеки підприємства при затоварюванні готовою продукцією. Така ситуація пов'язана з тим, що підприємство стабільно та безперервно випускає продукцію без проведення маркетингових досліджень, отже, існує значна

небезпека затоварювання готовою продукцією складів до моменту сформованості та дієвості системи його економічної безпеки. На другому квадраті спостерігається стратегія формування системи економічної безпеки підприємства в умовах залучення короткострових кредитів. Короткострокові кредити вважаються найбільш ризикованими джерелами покриття витрат підприємства, тому що термін виплати за ними є досить незначним.

Третій квадрат є індикатором стратегії формування системи економічної безпеки підприємства в умовах жорсткої економії ресурсів. Для того, щоб протистояти неочікуваним загрозам, без розробленої на той час системи економічної безпеки підприємства ефективність використання ресурсів може полягати лише в їх значній економії.

У блоці, що складається з квадратів 4, 5, 6, удосконалюється уже сформована система економічної безпеки підприємства. На цих етапах можна стверджувати про ефективне тактичне управління економічною безпекою.

Четвертий квадрант характеризується стратегією удосконалення системи економічної безпеки підприємства в умовах зміни пріоритетів діяльності підприємства.

На п'ятому квадраті пропонується стратегія удосконалення системи економічної безпеки підприємства в умовах залучення довгострокових кредитів. Пріоритети цієї стратегії пояснюються тим, що нормальний тип фінансової стійкості підприємства характеризується покриттям його витрат власними засобами та довгостроковими джерелами.

Шостий квадрат передбачає стратегію удосконалення системи економічної безпеки підприємства при зміні головного постачальника. Зміна постачальника дозволить підприємству більш гнучко адаптуватись до змін зовнішнього середовища, тим самим удосконалити уже сформовану систему його економічної безпеки.

Стратегії в квадрантах з сім, вісім та дев'ять характеризуються необхідністю постійного моніторингу роботи сформованої системи економічної безпеки підприємства, так як вони пов'язані, в першу чергу, зі стрімким його розвитком. Особливістю є те, що підприємства на цьому етапі потребує постійного моніторингу

роботи сформованої системи економічної безпеки підприємства.

Восьмий квадрат передбачає розширене відтворення та інвестування. А дев'ятий квадрат характеризує запровадження нових технологій на підприємстві.

Отже, найвищі рівні стратегічного забезпечення економічної безпеки підприємства пов'язані з інноваціями. Підприємство не може зберегти лідерства та свої конкурентні переваги без оновлення, так як воно є системою вищої структурної організації. Оновлення сьогодні рівнозначно стратегії. У сучасному розумінні, інновації – це основна умова оновлення підприємства.

Сьогоднішній розвиток економіки підприємств активно залучає таке поняття, як *корпоративна інноваційна система*, під якою розуміється сукупність промислових і фінансових елементів (підсистем, інститутів), що входять до корпорації, видів діяльності, а також ієрархію і зв'язки між ними, які формують і реалізують інноваційні процеси.

Інноваційні зміни повинні проходити у всіх без винятку бізнес-процесах на підприємстві

на основі аналізу існуючих бізнес-процесів і моделювання нових.

Бізнес-процес створення інновацій – це процес перетворення наукового знання в інновацію, який можна представити як послідовний ланцюг подій, у ході яких інновація визріває від ідеї до конкретного продукту.

Основні етапи побудови корпоративної інноваційної системи:

1) детальний і поглиблений аналіз існуючого стану підприємства;

2) подання зібраної вихідної інформації з метою виявлення сильних і слабких сторін діяльності підприємства, оцінки ефективності його функціонування, опису існуючих бізнес-процесів на підприємстві і виявлення інноваційного потенціалу підприємства;

3) розробка функціональної моделі бізнес-процесів відповідно до ієрархії цілей і потенціалом інноваційного розвитку, розробка рекомендацій щодо вдосконалення системи управління підприємством;

4) розробка плану реорганізації виробничої та організаційної структури підприємства і системи мотивації персоналу.

Ключові терміни та поняття

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА, ПРИНЦИПИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ, РІВНІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ, ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ТУРИСТИЧНОГО ПІДПРИЄМСТВА, ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ, ЗАГРОЗА ЕКОНОМІЧНИЙ БЕЗПЕЦІ, КРИТЕРІЙ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ, ГРАНИЧНІ ЗНАЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Контрольні питання для самопідготовки

1. Основні принципи побудови системи економічної безпеки підприємства.
2. Розкрийте основні завдання системи економічної безпеки підприємства.
3. Наведіть основні елементи системи економічної безпеки підприємства.
4. Дайте характеристику системі економічної безпеки підприємства.
5. Основні етапи моніторингу рівня економічної безпеки підприємства.
6. Головні функції служби економічної безпеки підприємства.
7. Розкрийте основні елементи організаційної структури щодо забезпечення економічної безпеки підприємства.
8. Інтеграція підходів та методів до оцінки економічної безпеки підприємства.
9. Особливості використання факторного та кластерного аналізу при оцінюванні економічної безпеки підприємства.
10. Основні відмінності використання статичних та динамічних економіко-математичних моделей для оцінювання економічної безпеки підприємства.
11. Стратегічне та інноваційне забезпечення системи управління економічною безпекою підприємства.

Короткі висновки

Система економічної безпеки підприємства – це структурований комплекс стратегічних, тактичних та оперативних заходів, спрямованих на захищеність підприємства від зовнішніх та внутрішніх загроз та на формування унікальних здатностей

протистояти їм в майбутньому.

Управління економічною безпекою підприємства – це безперервний процес забезпечення на підприємстві, що знаходиться в певному зовнішньому середовищі, стабільності його функціонування, фінансової рівноваги і регулярного отримання прибутку, а також можливості виконання поставлених цілей і завдань, здатності його до подальшого розвитку і вдосконалення на різних стадіях життєвого циклу підприємства і в процесі зміни конкурентних ринкових стратегій.

Комерційна таємниця – це відомості, що не є державною таємницею, зв'язані з виробництвом, технологіями, фінансами, процесами управління та іншою діяльністю організацій чи підприємств, розголошення, витік і несанкціонований доступ до яких може завдати шкоди їх інтересам.

Конкурентна розвідка – це постійний процес збору, нагромадження, структурування, аналізу даних про внутрішнє й зовнішнє середовище компанії та надання вищому менеджменту компанії інформації, що дозволяє йому передбачати зміни в обстановці і приймати своєчасні оптимальні рішення щодо управління ризиками, впровадження змін у компанії, а також відповідні заходи, спрямовані на задоволення майбутніх запитів споживачів та збільшення вартості компанії.

Система – це набір елементів і інформаційні зв'язки, що виникають між ними і які забезпечують оптимальне безпечне управління економікою підприємств.

Бізнес-процес створення інновацій – це процес перетворення наукового знання в інновацію, який можна представити як послідовний ланцюг подій, у ході яких інновація визріває від ідеї до конкретного продукту.

Формування системи економічної безпеки туристичних підприємств є необхідною складовою менеджменту в умовах глобальної нестабільності. Комплексна система економічної безпеки туристичного підприємства повинна включати комплекс взаємопов'язаних заходів організаційно-правового характеру, які здійснюються спеціальними органами, службами, підрозділами туристичного підприємства, спрямованих на захист життєво важливих інтересів особистості, підприємства і держави від протиправних дій з боку реальних або потенційних фізичних або

юридичних осіб, які можуть привести до суттєвих економічних втрат і забезпечення економічного зростання в майбутньому.

Питання для закріплення матеріалу

1. Як ви розумієте термін «економічна безпека»? Через які поняття розкривається сутність цієї категорії?
2. Назвіть найважливіші елементи економічної безпеки.
3. Якими є основні принципи її забезпечення?
4. На яких рівнях розглядається економічна безпека?
5. Що є її об'єктом, суб'єктом і предметом?
6. Що передбачає стратегія економічної безпеки?
7. Охарактеризуйте внутрішню структуру економічної безпеки
8. Що розуміють під міжнародною економічною безпекою?
9. Що розуміють під економічною безпекою країни?
10. Що розуміють під економічною безпекою регіону?
11. Що розуміють під економічною безпекою підприємства?
12. Що розуміють під економічною безпекою особистості?
13. Охарактеризуйте поняття «національні економічні інтереси».
14. Що розуміють під загрозами економічній безпеці?
15. Як групують та класифікують загрози економічній безпеці?
16. Охарактеризуйте основні зовнішні загрози економічній безпеці.
17. Охарактеризуйте основні внутрішні загрози економічній безпеці.
18. Що таке критерій економічної безпеки та критеріальна її оцінка?
19. Які ви знаєте індикатори економічної безпеки? Поясніть термін «граничні значення» індикаторів економічної безпеки.

Теми рефератів

1. Безпека результативності діяльності туристичного підприємства.
2. Соціально-економічна безпека туристичного підприємства.

3. Безпека корпоративних прав туристичного підприємства.
4. Кадрова безпека туристичного підприємства.
5. Інформаційна безпека туристичного підприємства.

РОЗДІЛ 7. ОЦІНЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТУРИСТИЧНОГО ПІДПРИЄМСТВА

7.1. Складові економічної безпеки України та методика їх оцінювання

Методика розрахунку рівня економічної безпеки України розроблена з метою визначення рівня економічної безпеки України як головної складової національної безпеки держави і визначає перелік основних індикаторів стану економічної безпеки України, їхні оптимальні, порогові та граничні значення, а також методи обрахування інтегрального індексу економічної безпеки. Ця методика використовується Міністерством економіки України, а розрахунки здійснюються щоквартально на підставі офіційних даних статистичного обліку.

Терміни, що вживаються в цій методиці, мають таке значення:
економічна безпека – це такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства та держави;

загрози економічній безпеці України – це сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у економічній сфері;

критерії економічної безпеки – це реальні статистичні показники, за якими здійснюється оцінка стану економіки країни з точки зору забезпечення її сталого розвитку;

індикатори економічної безпеки – це реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері;

оптимальні значення індикаторів – це інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для відтворюваних процесів в економіці;

порогові значення індикаторів – це кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції в економіці;

граничні значення індикаторів – це кількісні величини, порушення яких викликає загрозливі процеси в економіці.

Складовими економічної безпеки є: макроекономічна,

фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна, продовольча безпека.

Макроекономічна безпека – це стан економіки, при якому досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій.

Фінансова безпека – це такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної системи та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних загроз, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.

Фінансова безпека, у свою чергу, містить такі складові:

- бюджетна безпека – це стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів;

- валютна безпека – це такий стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, безперешкодного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках;

- грошово-кредитна безпека – це такий стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів та таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення;

- боргова безпека – це такий рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету і руйнуванням вітчизняної фінансової системи;

- безпека страхового ринку – це такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дав би їм змогу в разі потреби відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування;

– безпека фондового ринку – це оптимальний обсяг капіталізації ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів та держави в цілому.

Зовнішньоекономічна безпека – це такий стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов розвитку економіки завдяки її активної участі у світовому розподілі праці.

Інвестиційна безпека – це такий рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів.

Науково-технологічна безпека – це такий стан науково-технологічного та виробничого потенціалу держави, який дає змогу забезпечити належне функціонування національної економіки, достатнє для досягнення та підтримки конкурентоздатності вітчизняної продукції, а також гарантування державної незалежності за рахунок власних інтелектуальних і технологічних ресурсів.

Енергетична безпека – це такий стан економіки, який забезпечує захищеність національних інтересів у енергетичній сфері від наявних і потенційних загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, дає змогу задовольняти реальні потреби в паливно-енергетичних ресурсах для забезпечення життєдіяльності населення та надійного функціонування національної економіки в режимах звичайного, надзвичайного та воєнного стану.

Соціальна безпека – це такий стан розвитку держави, при якому держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

Демографічна безпека – це такий стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, при якому

забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Продовольча безпека – це такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави.

Виробнича безпека – це такий рівень розвитку промислового комплексу країни, що здатний забезпечити зростання економіки та розширене її відтворення.

Методика містить такі етапи конструювання інтегральної оцінки економічної безпеки:

- 1) формування множини індикаторів;
- 2) визначення характеристичних (оптимальних, порогових та граничних) значень індикаторів;
- 3) нормалізація індикаторів;
- 4) визначення вагових коефіцієнтів;
- 5) розрахунок інтегрального індексу.

Індикатори стану економічної безпеки України, їх характеристичні значення розроблено з метою оцінювання стану економічної безпеки України за кожною складовою економічної безпеки. Відбір множини індикаторів здійснюється з урахуванням світового досвіду та напрацювань українських вчених. Періодичність перегляду системи індикаторів та їх характеристичних значень у зв'язку зі змінами в національній і світовій економіці здійснюється у разі необхідності, але не рідше, ніж один раз на два роки.

Діапазон можливих значень кожного показника розбивається на 5 інтервалів:

$$[x_{\text{Гр}}^{\text{H}}, x_{\text{пор}}^{\text{H}}), [x_{\text{пор}}^{\text{H}}, x_{\text{опт}}^{\text{H}}), [x_{\text{опт}}^{\text{H}}, x_{\text{опт}}^{\text{B}}), [x_{\text{опт}}^{\text{B}}, x_{\text{пор}}^{\text{B}}), [x_{\text{пор}}^{\text{B}}, x_{\text{Гр}}^{\text{B}}) \quad (7.1)$$

де $x_{\text{Гр}}^{\text{H}}, x_{\text{Гр}}^{\text{B}}$ – економічно досяжні мінімальне та максимальне значення індикатора або нижня та верхня границі;

$x_{\text{пор}}^{\text{H}}, x_{\text{пор}}^{\text{B}}$ – порогові нижнє та верхнє значення індикатора, тобто значення, які бажано не перетинати;

$x_{\text{опт}}^{\text{H}}, x_{\text{опт}}^{\text{B}}$ – мінімальне та максимальне оптимальні значення

індикатора, тобто інтервал оптимальних значень.

При цьому $x_{\text{опт}}^H$ та $x_{\text{опт}}^B$, знаходяться в інтервалі порогових значень $x_{\text{пор}}^H, x_{\text{пор}}^B$.

Значення $x_{\text{опт}}^H$ може дорівнювати $x_{\text{опт}}^B$, тоді інтервал $[x_{\text{опт}}^H, x_{\text{опт}}^B]$ перетворюється в точку $x_{\text{опт}}$.

Значення $x_{\text{гр}}^H, x_{\text{пор}}^H, x_{\text{опт}}^H, x_{\text{опт}}^B, x_{\text{пор}}^B, x_{\text{гр}}^B$ визначаються експертним методом.

Значення нормалізованого показника в точках $x_{\text{гр}}^H, x_{\text{гр}}^B$ визначається експертним методом або становить 0,5.

Завдання нормалізації показників – це перехід до такого масштабу вимірювань, коли «найкращому» значенню показника відповідає значення 1, а «найгіршому» – значення 0, що можна також інтерпретувати у відсотках: 0 відповідає 0 %, 1 – 100 %. З точки зору математики, це є задача нормування змінних, а з точки зору статистики – перехід від абсолютних до нормалізованих значень індикаторів, що змінюються від 0 до 1 і вже своєю величиною характеризують ступінь наближення до оптимального значення.

При формуванні ознакового простору (множини індикаторів) важливо забезпечити інформаційну односпрямованість показників x_i . З цією метою показники поділяють на стимулятори та дестимулятори.

Зв'язок між інтегральною оцінкою I й показником-стимулятором прямий, між I й показником-дестимулятором – обернений. Дестимулятори перетворюють на стимулятори за допомогою нормування.

Розрахунок *інтегрального індикатора за кожною сферою* та для першого методу розрахунку нормалізованих значень індикаторів здійснюється за формулою:

Розрахунок *інтегрального індикатора за кожною сферою* для другого методу розрахунку нормалізованих значень індикаторів здійснюється за формулою:

$$I_j^2 = \sum a_{ij} \times z_{ij}^2 \quad (7.2)$$

де a_{ij} – вагові коефіцієнти, що визначають ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс;

z_{ij}^2 – нормалізовані значення вхідних показників, розраховані за другим методом.

Узагальнений інтегральний індикатор за кожною сферою:

$$I_j = \frac{I_j^1 + I_j^2}{2} \quad (7.3)$$

Інтегральний індикатор в цілому розраховується за формулою:

$$I = \sum b_j \times I_j \quad (7.4)$$

де b_j – вагові коефіцієнти сфер економіки.

Ваговий коефіцієнт j -ї сфери визначається експертним шляхом серед N -го числа експертів як відношення суми балів, що дали всі експерти даній сфері, до загальної суми балів.

$$b_j = \frac{\sum_{n=1}^N S_{jn}}{\sum_{k=1}^M \sum_{n=1}^N S_{kn}} \quad (7.5)$$

де S_{jn} – оцінка j -ї сфери, яку дав n -й експерт;

N – кількість експертів;

M – кількість сфер економіки.

Можна також визначати зазначені коефіцієнти методом головних компонент на основі інтегральних індексів окремих сфер економіки.

Таким чином, інтегральний індекс економічної безпеки держави визначається ієрархічно: на нижньому рівні – індекси окремих сфер економіки за формулою 7.3, на верхньому – узагальнений індекс за формулою 7.4. Так само ієрархічно можуть визначатись індекси окремих сфер, зокрема це стосується фінансової безпеки, складовими якої є бюджетна, валютна, торгова тощо.

7.2. Підходи щодо оцінювання економічної безпеки туристичного підприємства

В умовах ринкової системи господарювання, а також докорінних суспільних, соціально-економічних, політичних та інших змін в країні, рівень сприятливості економіко-правового

середовища підприємництва значно вірізняється за регіонами країни, а також на галузевому рівні. Це унеможливорює формування ефективної системи забезпечення економічної безпеки країни. Для цього стають необхідними:

- здійснення ранжування регіонів країни та визначення переліку з них тих, які характеризуються критично низьким рівнем економічної безпеки;

- розробка пріоритетних заходів зміцнення економічної безпеки, зокрема в умовах обмеженості ресурсів;

- забезпечення моніторингу та проведення оцінки ефективності заходів, спрямованих на підвищення рівня економічної безпеки підприємництва регіонів з критичним рівнем.

Надмірна адміністративна і фінансова централізація влади та жорстка адміністративна ієрархія об'єктивно знижують стимулювання ефективного розвитку регіональних економік. З метою вирівнювання засад економічної безпеки підприємництва територій країни та її соціально-економічних систем в економічно розвинених країнах (приклад США, Канади) реалізуються відповідні заходи, спрямовані на посилення участі держави у виробничо-господарській та підприємницькій діяльності; здійснення бюджетного субсидування і кредитування, державних замовлень; удосконалення податкової політики; поліпшення правового регулювання; посилення адміністративного контролю; цільове бюджетне фінансування розвитку окремих секторів місцевої економіки (особливо капіталомістких та низькодохідних).

Враховуючи таку специфіку, варто застосовувати коефіцієнт ефективності забезпечення економічної безпеки галузі (сектора економіки) (KE_j), який виражає співвідношення між корисним ефектом функціонування підприємств галузі і витратами та/чи недоотриманими вигодами (як фактичними, так і неопосередкованими), пов'язаними з неналежним рівнем економічної безпеки.

Застосування цієї методики на регіональному рівні потребує врахування місцевих загроз та ризиків підприємницької діяльності, його соціальної ролі на місцевому рівні, а також питомої ваги податків, які сплачуються до місцевих бюджетів.

$$KE_j = [ВВП \times \text{Ч}_j \times (РПП_j + РПС) + ФОП_j + СВ_j] / [ВВП \times \text{Ч}_j \times (1 - РЕБП_j)], \quad (7.6)$$

де ВВП – обсяг валового внутрішнього продукту, грн;

Ч_j – коефіцієнт питомої ваги туристичної галузі у ВВП;

$РПП_j$ – коефіцієнт, який відображає рівень загального оподаткування підприємницької діяльності туристичної галузі;

$РПС$ – коефіцієнт, який відображає рівень соціального оподаткування оплати праці;

$ФОП_j$ – загальна сума витрат підприємствами туристичної галузі на оплату та матеріальне стимулювання праці, грн;

$СВ_j$ – виражена у вартісній формі соціальна роль підприємств туристичної галузі, грн;

$РЕБП_j$ – коефіцієнт, який відображає рівень системного ризику підприємницької діяльності у туристичній галузі;

$$РЕБП_j = [0-1].$$

Загалом оцінка рівня сформованості системи економічної безпеки підприємництва галузі може зводитись до розрахунку економічного ефекту як порівняння витрат та/чи недоотриманих вигод суб'єктами системи економічної безпеки підприємництва з економічними та соціальними вигодами від їх функціонування:

$$E_j = V_j - Z_j, \quad (7.7)$$

де E_j – ефективність політики зміцнення економічної безпеки туристичної галузі (сектору економіки), грн;

V_j – виражена у вартісному вираженні на основі розрахунків та результатів експертного оцінювання загальна соціальна та економічна роль підприємств туристичної галузі, грн;

Z_j – сума витрат (втрачений корисний ефект), необхідних на реалізацію заходів, пов'язаних з нівелюванням вад економіко-правового середовища підприємництва з огляду неналежного рівня його економічної безпеки, грн.

Для забезпечення вищого рівня адекватності та повноти оцінки результативності зусиль суб'єктів, покликаних забезпечувати високий рівень економічної безпеки підприємництва галузі доцільно проводити розрахунок інтегрального індексу її зміни як середнього геометричного з індексів окремих показників:

$$I_m = \sqrt[n]{\frac{im_1 + im_2 + \dots + im_n}{n}} \quad (7.8)$$

де I_m – інтегральний індекс зміни стану рівня економічної безпеки галузі;

$im_1 + im_2 + \dots + im_n$ – індекси, які відображають відношення зміни окремих показників економічної безпеки підприємництва галузі (сектору економіки) у звітному році порівняно з базовим;

n – кількість показників, які аналізуються.

У межах цієї методики може бути розраховано низку інтегральних індексів, зокрема, інтегральні індекси макроекономічних показників розвитку підприємництва; ефективності використання ресурсного потенціалу галузі; ділового клімату; соціальної ефективності підприємництва; рівня розвитку об'єктів інфраструктури підтримки та забезпечення економічної безпеки підприємств галузі. Основний висновок про ефективність системи економічної безпеки галузі (сектору економіки) може ґрунтуватись на порівнянні темпів поліпшення інтегрального показника та приросту обсягів витрат (потенційних втрат) на фінансування заходів з її забезпечення.

7.3. Комплекс методичних підходів щодо оцінювання економічної безпеки туристичного підприємства

На сучасному етапі розвитку концепції економічної безпеки значна увага приділяється методикам її оцінювання на національному рівні, але на рівні підприємства не вироблено єдиного комплексного методичного підходу до оцінки та аналізу.

Для визначення кількісного рівня економічної безпеки підприємства використовується декілька підходів: індикаторний (пороговий), ресурсно-функціональний, програмно-цільовий (комплексний), підхід на основі теорії економічних ризиків.

Індикаторний (пороговий) підхід полягає у встановленні рівня економічної безпеки в результаті порівняння фактичних показників діяльності підприємства з індикаторами, що виступають пороговими значеннями цих показників і відповідають певному рівню безпеки. Такий підхід дозволяє

визначитись з категоріями: безпечно або небезпечно; кризовий, критичний, передкризовий нормальний стан економічної безпеки підприємства. Основним недоліком такого підходу є те, що при неточному визначенні значень індикаторів неправильно буде визначений рівень економічної безпеки.

Ресурсно-функціональний підхід передбачає визначення рівня економічної безпеки за допомогою оцінювання ефективності використання ресурсів підприємства. Підприємство розробляє комплекс заходів щодо захисту від загроз і за кожним напрямом оцінюється економічний ефект. При застосуванні цього підходу оцінювання рівня економічної безпеки підприємства ототожнюється із аналізом стану його фінансово-господарської діяльності. Частіше за все розраховуються значення за функціональними складовими. Зважаючи на це рівень економічної безпеки за таким підходом можна визначити лише порівнюючи з такими ж рівнями за декілька періодів, тобто в динаміці.

Програмно-цільовий (комплексний) підхід базується на інтегруванні показників, які визначають рівень економічної безпеки підприємства. Значну увагу при використанні цього підходу необхідно приділити відбору показників та визначенню методів їх інтегрування. Також складності виникають при встановленні коефіцієнтів значущості на основі методів експертних оцінок.

Сутність підходу на основі **теорії економічних ризиків** полягає у визначенні різних загроз підприємству та розраховується збиток. Збиток порівнюється з величиною прибутку, доходу та майна. Такий підхід є дещо вужчим, ніж інші підходи.

У рамках *індикаторного підходу* свої методики побудували Шлемко В. Т. та Козаченко Г. В.

У наукових працях Шлемка В. Т. пропонується проводити узагальнюючу оцінку економічної безпеки підприємства на підставі зіставлення значень індикаторів – граничних (тобто критичних і нормальних) та фактичних. Оцінка рівня економічної безпеки проводиться графічним методом, що дозволяє виділити зону нормального рівня безпеки, зону критичного рівня та передкризову зону. Критичні значення вихідних показників визначаються виходячи з умови мінімально припустимого рівня

безпеки, подолання якого означало б перехід підприємства в економічно небезпечну зону.

Основною перевагою розглянутого методичного підходу є графічна інтерпретація результатів оцінки та розділення показників на групи стимуляторів та дестимуляторів. Слабкими місцями підходу вважають необґрунтованість вибору вихідної системи показників та діапазонів нормативних значень.

Козаченко Г. В. запропонував використовувати співвідношення величини бруто-інвестицій підприємства та величини інвестиційних ресурсів, необхідних для підтримки умов, що забезпечують економічну безпеку:

$$P_{\text{ЕБП}} = \frac{BI^t}{I_{\text{ЕБП}}^t}$$

де BI^t – бруто-інвестиції підприємства в році t , грош. од.;

$I_{\text{ЕБП}}^t$ – інвестиції підприємства в році t , необхідні для забезпечення його економічної безпеки, грош. од.

Чим ближче величина співвідношення до одиниці, тим вище рівень економічної безпеки. Пропонується виділити такі рівні економічної безпеки підприємства: до 0,05 – підтримуючий; 0,06-0,1 – мінімальний; 0,11-0,19 – дуже низький; 0,2-0,29 – низький; 0,3-0,49 – середній; 0,5-0,7 – високий; вище за 0,7 – дуже високий.

Така детальна градація рівнів підтверджує комплексність наукової праці вчених. Основною проблемою при проведенні оцінки рівня економічної безпеки підприємства за допомогою цієї методики є визначення рівня інвестицій, необхідних для забезпечення економічної безпеки.

У рамках *ресурсно-функціонального підходу* виділяються різні комбінації функціональних складових економічної безпеки підприємства (табл. 7.1).

Частіше за все вчені-економісти будують свої методики оцінки рівня економічної безпеки підприємства на основі синтезу ресурсно-функціонального та комплексного підходів.

Таблиця 7.1 Огляд складу основних підсистем та складових економічної безпеки підприємства, які виділено вченими

Автори	Підсистеми та складові економічної безпеки підприємства
Гичева Н. Ю.	Поточна економічна безпека. Тактична безпека підприємства: виробничо-технічна складова; інтелектуально-кадрова складова; комерційна складова. Стратегічна безпека: ринкова складова безпеки; соціальна складова; інноваційно-технологічна складова; сировинна та енергетична безпека; екологічна безпека
Судакова О. І., Гречко Д. В.	Фінансова; інтелектуальна і кадрова; техніко-технологічна; політико-правова; інформаційна; екологічна; силова
Покропивний С. Ф.	Фінансова, інтелектуальна, кадрова, техніко-технологічна, політико-правова, інформаційна, екологічна та силова
Клопов І. О.	Фінансова, техніко-технологічна, кадрова, інформаційна
Ілляшенко С. Н.	Фінансова, ринкова, інтерфейсна, інтелектуальна, кадрова, технологічна, правова, екологічна, інформаційна, силова

У роботі Покропивного С. Ф. пропонується методика оцінки рівня економічної безпеки підприємства за допомогою інтегрального показника, при чому значення окремих функціональних критеріїв визначаються на основі співвідношення можливої величини збитку підприємства і суми витрат на реалізацію заходів, пов'язаних з його попередженням. Цей підхід є логічним та науково-обґрунтованим, але недоліками є складність оцінювання, яка пов'язана з частою відсутністю кількісних оцінок збитку, пов'язаного із впливом загроз, а також величини витрат, необхідних для їхнього усунення; не враховано галузеві

особливості; функціональні складові не розподілено за рівнями значущості.

С. Ілляшенко пропонує проводити оцінку економічної безпеки підприємства на основі синтезу таких функціональних складових, як: фінансова, ринкова, інтерфейсна, інтелектуальна.

Фінансову складову пропонується досліджувати на основі оцінки та аналізу аналізу його фінансової стійкості, тобто визначення ступеня достатності власних чи позичених оборотних засобів для виконання виробничо-збутової діяльності.

Аналіз ринкової складової – на основі оцінки ступеня відповідності внутрішніх можливостей розвитку підприємства зовнішнім факторам, що складаються у ринковому середовищі.

Рівень інтерфейсної складової тобто надійності контрагентів підприємства оцінюється експертним методом. Оцінка надійності економічних контрагентів підприємства, таких як постачальники, торгові та збутові посередники, інвестори, споживачі, проводиться за допомогою комплексу критеріїв, таких як імідж, досвід роботи, фінансовий стан, обов'язковість виконання контрактів, тенденції розвитку, економічний потенціал тощо.

Рівень інтелектуальної безпеки підприємства можна розрахувати за допомогою таких коефіцієнтів: плинність робітників високої кваліфікації; питома вага інженерно-технічних та наукових робітників; показник винахідницької (раціоналізаторської) активності; показник освітнього рівня.

Загальний рівень економічної безпеки, на думку Ілляшенко С. Н., розраховується як інтегральний показник, який повинен враховувати вагові коефіцієнти, що розраховуються за допомогою евристичних методів.

Багато авторів надають можливість вітчизняним підприємствам оцінювати рівень економічної безпеки підприємства за допомогою *експрес-методик*, що є доволі швидко та зручно, але на думку авторів недоцільно обмежуватись лише експрес-методиками, а перевірити отримані результати за допомогою деталізованих методик, тому що експрес-методики можуть надавати не зовсім точні оцінки. Однією з таких експрес-методик оцінки рівня економічної безпеки підприємства є методика авторів Ткаченко А. М. та Резнікова О. Л. Сутність методики полягає у тому, що визначення рівня економічної

безпеки підприємства опирається на сектори: виробництво, збут, фінанси та відносин праці. Фактичні значення показників, які включено до цих секторів порівнюються з нормативними значеннями та на цій основі визначається рівень економічної безпеки підприємства. Якщо показники, в основному, нижче порогових значень, то рівень економічної безпеки низький, якщо вище – то високий. Основним недоліком наведеної методики є необґрунтованість вибору саме таких секторів.

7.4. Економічна безпека в системі корпоративних відносин туристичного підприємства

Фактори загроз економічної безпеки в системі корпоративного управління підприємства. Останнім часом головуючим фактором загрози економічної безпеки в системі корпоративного управління став економічний конфлікт. Так, предметом практично будь-якого організаційного, трудового, споживчого або комерційного конфлікту, так чи інакше є використання, володіння і розпорядження власністю. Економічний конфлікт – це усвідомлене протистояння сторін з приводу виробництва, розподілу, використання і обміну матеріальних цінностей. Економічні конфлікти містять у собі конфлікти, в основі яких лежать протиріччя між економічними інтересами окремих осіб або груп щодо ресурсів, сфери економічного впливу, розподілу власності, пільг тощо. Вчені сформулювали два підходи до розуміння економічного конфлікту.

Перший підхід сформували представники марксистської теорії. З цієї точки зору соціальні конфлікти пронизують економіку та є способом її існування. Основний ринковий механізм – конкуренція – є формою конфлікту, всі галузі економічних відносин містять у собі приховані та явні протистояння. Цю точку зору розділяють й інші (немарксистські) дослідники: не лише протистояння, але й угода між двома агентами ринку автоматично протиставляє їх іншим агентам (незалежно від їх намірів), підштовхує уже діючих фірм та тих, хто прагне увійти на ринок, до використання конфліктних стратегій (К. Шмідт). Другий підхід, а саме неокласична школа, під економічним конфліктом розуміє не конкуренцію взагалі, а її

крайні форми: суперництво за ресурси між сторонами, які несуть витрати у зв'язку із намаганнями послабити чи відсторонити одна одну (Дж. Хіршлайфер, С. Скапердас та ін.). Під конфліктною поведінкою розуміють широкий спектр дій (від загрози судового втручання до конфіскації майна державою). Тобто об'єктом агресивної стратегії у цьому випадку є не лише обмежені ресурси чи споживачі, але й суперники. Для розуміння сутності корпоративного конфлікту розглянемо поняття «конфлікт». Під терміном «конфлікт» розуміють: 1) зіткнення протилежних сторін, думок, чинностей;

2) зіткнення двох або більше сильних мотивів, які не можуть бути задоволені одночасно.

Таким чином, **корпоративний конфлікт** – це

1) протиріччя між учасниками корпоративних відносин щодо визначення шляхів розвитку корпорації;

2) протиріччя, які виникають між акціонерними товариствами, акціонерами й менеджерами, інвестором і суспільством.

Корпоративні конфлікти можуть призводити до:

– порушення норм діючого законодавства, статуту чи внутрішніх документів товариства, прав акціонера чи групи акціонерів;

– судових позовів до товариства, його органів управління чи прийнятих ними рішень;

– дострокового припинення повноважень діючих органів управління;

– суттєвих змін у складі акціонерів.

Корпоративні конфлікти можна класифікувати за сутністю, змістом та прихованими цілями. Перша група конфліктів пов'язана з порушенням норм і процедур корпоративного законодавства. Даний тип конфліктів сприймається акціонерами як зазіхання на їхні інтереси. Наслідки «незнання» законів можуть бути катастрофічними: від штрафних санкцій з боку контролюючих органів до багатомільйонних позовів за господарськими угодами; від визнання недійсними повноважень органів управління, у тому числі генерального директора, до повної втрати бізнесу. Друга група конфліктів пов'язана з недружніми поглинаннями. Це конфлікти, що виникають у процесі спроби групи акціонерів (стороннього інвестора)

установити контроль над підприємством. У статистичному відношенні даний тип конфліктів є лідируючим. Нерідкими є конфлікти на тлі одержання дивідендів. Тобто конфлікти між великими й дрібними акціонерами, що виникають через розподіл або використання прибутку підприємства.

До конфліктів, пов'язаних з конкуренцією, відносять конфлікти, спрямовані на підрив фінансового стану й конкурентоспроможності акціонерного товариства. Найчастіше виражаються у спробі поглинання акціонерного товариства або порушення у відношенні його процедури банкрутства.

Останнім часом розповсюдженим став корпоративний шантаж (*greenmail*, англ. – грінмейл). Термін «*корпоративний шантаж*» у класичному розумінні характеризує ситуацію, в якій певний пакет акцій акціонерного товариства перебуває у володінні недружньо налаштованої щодо акціонерного товариства компанії (групи осіб). Але особливість такої ситуації потребує від уже зазначеного товариства (компанії, що є об'єктом корпоративного шантажу) викупити акції зі значною премією (тобто за ціною, що значно перевищує їхню поточну ринкову вартість), щоб запобігти застосуванню до неї процедури поглинання. Варто зазначити, що часто поняття «грінмейл» пов'язують з якоюсь окремою його формою. Наприклад, під грінмейлом можуть розуміти окремі випадки протидії реорганізації товариства, чим, зрозуміло, увесь діапазон діяльності грінмейлерів не вичерпується. Поява цих понять обумовлена, насамперед, недосконалістю чинного вітчизняного законодавства, порівняно невеликим досвідом акціонерної форми ведення бізнесу, некоректним проведенням приватизації, мільйонною армією дрібних акціонерів, масштабністю корупції в суспільстві і, врешті-решт, найвищою рентабельністю цього виду діяльності.

Чинним законодавством України не врегульовано правовий статус міноритарних акціонерів, і, як наслідок, нескінченні судові суперечки між мажоритарними і «міноритарними» акціонерами господарських товариств. У процесі корпоративного шантажу та протидії йому складаються дві групи правовідносин:

– відносини, в яких у якості активного суб'єкта виступає певний корпоративний шантажист (група корпоративних

шантажистів), об'єднаних спільними інтересами, а суб'єктом, що протистойть,

- акціонерне товариство. Об'єктом є відносини між акціонерами та акціонерним товариством, засновані на вимогах чинного законодавства та принципах корпоративної поведінки;

- відносини, в яких у якості активного суб'єкта виступає акціонерне товариство, його акціонери, які лояльно налаштовані щодо нього, а також менеджери акціонерного товариства, як пасивний суб'єкт – окремий корпоративний шантажист (група корпоративних шантажистів). У цьому випадку об'єктом є відносини, які склалися в процесі корпоративного шантажу.

Кількість корпоративних конфліктів в Україні залишається значною. Однією з проблем є порушення прав акціонерів шляхом розпродажу всіх активів товариства, прийняття рішень виконавчим органом (чи його головою одноособово) про створення іншої юридичної особи та передача їй всіх активів. Типовим порушенням є нездійснення загального повідомлення про загальні збори акціонерів у місцевій пресі і одному з офіційних друкованих видань Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України чи Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України; ігнорування виконавчим органом вимог акціонерів, що володіють у сукупності більш як 10 % голосів, щодо скликання загальних зборів або включення до порядку денного загальних зборів додаткових питань. Для українських керівників властиве недбале відношення до установчих документів (уставу, установчого договору) і недооцінка їхньої ролі в діяльності підприємства, і, як наслідок, зневага процедурою розробки установчих документів.

Неточності призводять до неоднозначності трактування тих або інших положень, що стає причиною виникнення корпоративних конфліктів. Причиною виникнення конфлікту може бути недотримання встановлених процедур підготовки й проведення загальних зборів акціонерів, на яких формуються органи управління акціонерним товариством, вирішуються важливі для діяльності підприємства питання. Також існує проблема чіткого розмежування функцій менеджера й власника. Власник повинен виступати ініціатором будь-яких змін в управлінні підприємством, але дуже часто ці питання вирішуються

менеджерами. Оскільки цілі менеджерів не завжди збігаються із цілями власників, то прийняття певних управлінських рішень менеджерами може викликати невдоволення власників і призвести до виникнення конфлікту. Попередити корпоративний конфлікт можливо при своєчасній та достовірній передачі інформації усім учасникам корпоративних відносин. Так, акціонерам та потенційним інвесторам необхідна інформація про структуру власності, що дозволяє оцінити ризики, пов'язані зі структурою капіталу.

Постачальникам необхідно знати відсоток оплачених відповідно до умов контрактів, виконання умов контрактів, графіки платежів, форми виплат і т. д. Споживачі цікавляться асортиментами продукції, часток займаного продукцією національного ринку й ринків інших країн, випадки невідповідності продукції нормативним вимогам і т. д.

Місцеві органи влади цікавлять соціальні програми підприємства, зайнятість населення, виплата податків, вплив діяльності підприємства на навколишнє середовище (відходи, викиди). Персоналу, профспілкам необхідно знати, як здійснюється виплата зарплат, пенсій, допомога на оздоровлення, допомога у зв'язку зі скороченням штату, можливість підвищення кваліфікації за рахунок підприємства, пільги інвалідам, облік і повідомлення про випадки травматизму на виробництві й професійних захворюваннях.

Управлінська складова економічної безпеки в системі корпоративного управління передбачає оцінку роботи органів управління акціонерним товариством, їх склад та компетентність. Насамперед, мова йде про наглядову раду, яка є невід'ємною ланкою між акціонерами та менеджментом й гарантом забезпечення балансу інтересів основних учасників корпоративного управління. Це орган, що здійснює захист прав акціонерів товариства, і в рамках компетенції, визначеної статутом й Законом, контролює й регулює діяльність виконавчого органу. Цей орган від імені акціонерів здійснює загальне керівництво діяльністю товариства, займається контролем, мотивацією та оцінкою діяльності менеджменту. Її значення, як основного механізму корпоративного управління, в умовах слаборозвинених,

неефективних зовнішніх механізмів (фінансових ринків, інституту банкрутств тощо) особливо велике.

Єдиної загальноновизнаної **методики оцінювання корпоративного управління** у світі немає.

Рейтингові агенства, що займаються даним питанням, використовують самостійно розраховані методики. Мета рейтингу корпоративного управління найчастіше полягає у порівняльному аналізі поточних стандартів управління щодо існуючих оптимальних моделей, а не конкретних фінансових показників. Сьогодні існує велика кількість методик щодо оцінювання якості корпоративного управління підприємства. Оцінка рівня корпоративного управління в окремій державі відноситься до групи **макроіндикаторів**: індикатор корпоративного управління (Leading Corporate Governance Indicators) від Davis Global Advisors, Inc. (LCGI); індекс ризику корпоративного управління (Corporate Governance Risk – CGR) за методикою Крічтон-Міллера (D. Crichton-Miller) і Уормана (P. Worman).

Мікроіндикатори – оцінка рівня корпоративного управління в окремій корпорації: індикатор рівня корпоративного управління рейтингового агенства Standard & Poor's; коефіцієнт корпоративного управління (Corporate Governance Quotient – CGQ), запропонований Institutional Shareholder Services (ISS); рейтинг корпоративного управління інвестиційного банку Brunswick UBS Warburg; рейтинг корпоративного управління (DR) консалтінгової фірми Deminor (Брюссель); економетрична модель М. Гібсона; інтегральний індекс корпоративного управління Українського інституту розвитку фондового ринку (CGI).

Базою для формування методик у більшості випадків є принципи організації економічного співробітництва та розвитку, а також розробки Всесвітнього банку, принципи Конфедерації асоціацій європейських акціонерів (Євроакціонерів), раціональні ділові норми й корпоративна практика Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), глобальні принципи корпоративного управління Каліфорнійського відкритого пенсійного фонду (CalPRES), принципи діяльності рейтингових агенств, затверджених Технічним Комітетом IOSCO (Міжнародна Організація Регуляторів Ринків Цінних Паперів).

Основним завданням оцінки факторів загроз економічної безпеки є формування системи показників, параметрів, критеріїв і індикаторів, що визначають якість об'єкта дослідження. Показники характеризують певні сторони об'єкта дослідження й зобов'язують вважати саме ці сторони найбільш істотними. Методика визначення показників заснована на проведенні періодичних спостережень об'єкта.

Експерт (від латинського слова «expertus» – досвідчений) – це спеціаліст, компетентний у вирішенні певного завдання. Об'єктом експертизи (експертних оцінок) у цьому випадку є групи показників інформаційної прозорості підприємства. Експертний метод (метод експертних оцінок) є сукупністю декількох різних методів, які становлять різновид, модифікації методу експертизи. Відомі різновиди експертного методу застосовуються там, де основою рішення є колективне рішення компетентних людей (експертів). Методи, що ґрунтуються на використанні експертних оцінок, поділяються на дві групи: індивідуальні (персональні) експертні оцінки та групові (колективні) експертні оцінки. Яскравим прикладом колективних експертних оцінок є метод «Дельфі». Процедура проведення експертизи на основі методу «Дельфі» охоплює низку етапів, послідовність і зміст яких визначається відповідно до характеру і складності досліджуваного об'єкта (явища, процесу, проблеми).

Можна виділити ряд типових етапів проведення експертизи:

- 1) постановка проблеми, яку необхідно досліджувати;
- 2) відбір групи експертів;
- 3) розробка опитувальної анкети;
- 4) розрахунок усіх параметрів за даними експертного опитування;
- 5) оцінка ступеня узгодженості думок експертів;
- 6) аналіз отриманих результатів;
- 7) точність та надійність отриманих оцінок.

Постановка проблеми, яку необхідно досліджувати, виступає першим етапом методу експертних оцінок Дельфі і передбачає окреслення проблематики дослідження, чітке формулювання задач. Результат даного етапу повинен мати якісне теоретичне підкріплення, ґрунтуватися на достовірній інформації щодо досліджуваної проблематики. Відбір групи експертів є одним з

найскладніших та найвідповідальніших завдань, оскільки кваліфікація експертів, їх професіоналізм та обізнаність у досліджуваній проблематиці напряму впливають на достовірність та надійність проведених оцінок. Чисельність робочої групи експертів визначається за багатьма методами, серед яких розрахунковий метод на основі математичних розрахунків, а також рекомендується довільна кількість експертів від 10 до 20 чоловік. Розробка опитувальної анкети проводиться з метою інформаційного забезпечення проведених оцінок. Анкета – це по суті спеціально складений документ, в якому міститься заздалегідь підготовлений набір запитань, орієнтований на досягнення мети експертизи. Розроблені анкети, таблиці та пояснювальні записки надсилаються кожному експерту відібраної групи. В пояснювальній записці міститься мета дослідження, описані структура анкети і способи заповнення таблиць, що додаються. У методі «Дельфі» оцінка експертом відносної важливості досліджувальних напрямків здійснюється, як правило, шляхом присвоєння деякої кількісної оцінки, наприклад, за 100-бальною системою. Експерт надає кожному напрямку кількість балів у межах від 0 до 100. Нуль присвоюється в тому випадку, якщо напрямок на думку експертів не має суттєвого значення; 100 балів присвоюється тому напрямку дослідження, який має найважливіше, вирішальне значення. Експерт може надати однакову кількість балів декільком напрямкам, якщо на його думку вони рівною мірою суттєві.

Ключові терміни та поняття

АДАПТАЦІЯ, ПРОГРАМА, РІВНЬ БЕЗПЕКИ, ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВА, ДЕРЖАВНІ ПРОГРАМИ, ДІАГНОСТИКА, КРИТЕРІЙ ОЦІНЮВАННЯ, ПОКАЗНИК.

Короткі висновки

На сьогоднішній день в туризм роблять внесок головним чином держава і дрібні, середні місцеві підприємці. Комплексна система економічної безпеки туристичного підприємства має включати в себе строго певний безліч взаємозалежних елементів, що забезпечують безпеку підприємства при досягненні нею основних цілей бізнесу.

Об'єктивними передумовами прогнозування виступають соціально-економічні особливості, викликані територіальним поділом праці, відмінності природного середовища, адміністративно-правові особливості, які пов'язані з територіальним функціонуванням економічних і соціальних систем. Інформаційне забезпечення прогнозування здійснюється місцевими органами статистики. Під час проведення розрахунків використовуються економіко-математичні методи і моделі, без чого на сьогодні неможливо проводити розробку прогнозів, планів та інших документів.

1. Методологія оцінювання рівня економічної безпеки.
2. Аналіз та оцінювання досягнутого рівня економічної безпеки.
3. Фінансова складова економічної безпеки.
4. Інтелектуальна й кадрова складова економічної безпеки.
5. Техніко-технологічна складова економічної безпеки.
6. Політико-правова складова економічної безпеки.
7. Інформаційна складова економічної безпеки.
8. Екологічна складова економічної безпеки.
9. Принципи організації служби економічної безпеки.

Завдання для самостійної роботи

1. Назвіть основні етапи методичного підходу до визначення рівня економічної безпеки України.
2. Необхідно розкрити сутність основних підсистем фінансової безпеки.
3. Якими способами здійснюється нормалізація ознак при оцінюванні економічної безпеки країни?
4. Як розраховуються валові коефіцієнти за сферами економіки?
5. Яку складову крім економічної виділяють при оцінюванні економічної безпеки регіону або галузі?
6. Необхідно назвати основні підходи до визначення економічної безпеки підприємства.
7. Як оцінити рівень економічної безпеки підприємства з урахуванням бруто-інвестицій?
8. Як визначити інтерфейсну складову економічної безпеки підприємства?

9. Який рівень інтелектуальної безпеки забезпечує високий рівень економічної безпеки підприємства і чому?

10. У чому полягає особливість застосування методик для оцінювання рівня економічної безпеки підприємства?

11. Назвіть основні фактори загроз економічній безпеці в системі корпоративного управління підприємства.

12. Що таке конфліктна поведінка?

13. Що ви розумієте під поняттям «корпоративний конфлікт»?

14. Як розраховується індекс інформаційної прозорості?

15. Назвіть основні складові індексу дієвості наглядової ради.

Практичні завдання

Завдання 1. Річний баланс туристичного підприємства «Меридіан» виглядає таким чином:

Актив	Значення показника тис. грн.	Пасив	Значення показникат ис. грн.
Основні активи	4200	Власні кошти	4700
Запаси сировини	800	Резерви	2000
Незавершене виробництво	150	Довгострокова кредиторська заборгованість	1500
Запаси готової продукції	470	Короткострокова банківська заборгованість	3200
Дебіторська заборгованість	2500	Короткострокова заборгованість	1500
Грошові кошти	400		
Короткострокові фінансові вкладення	4240		
Інші поточні активи	140		
ПІДСУМОК БАЛАНСУ	12900	ПІДСУМОК БАЛАНСУ	12900

Потрібно

1. Розрахувати власні оборотні кошти.
2. Обчислити поточні фінансові потреби.
3. Визначити потенційний надлишок/дефіцит грошових коштів.

4. Розрахувати реальний надлишок/дефіцит грошових коштів.

5. Якщо буде виявлений дефіцит, розрахувати суму необхідного

короткострокового кредиту.

6. Зробити висновки щодо економічної безпеки підприємства та запропонувати практичні рекомендації по підвищенню економічної безпеки

підприємства, що аналізується.

Завдання 2. ТОВ «Турист» має наступний баланс

Актив	Значення показника тис. грн.	Пасив	Значення показникат ис. грн.
Необоротні активи	704	Власний капітал	2236
Оборотні активи,	3228	Довгострокова	
зокрема	97	кредиторська	
грошові кошти		заборгованість	54
короткострокові		Короткострокова	
фінансові вкладення	-	заборгованість по	
дебіторська		постачальниках	1203
заборгованість		Короткострокова	
(тільки по	795	заборгованість по	
покупцях)		заробітній платі	118
дебіторська		Короткострокова	
заборгованість інша		заборгованість	
матеріально-	2328	перед бюджетом та	
виробничі запаси		позабюджетними	
		фондами	321
ПІДСУМОК	3932	ПІДСУМОК	3932
БАЛАНСУ		БАЛАНСУ	

Потрібно:

1. Розрахувати чистий оборотний капітал.

2. Виконати експрес-аналіз ліквідності активів підприємства: розрахувати коефіцієнти поточної, термінової й абсолютної ліквідності.

3. Порівняти розраховані значення показників ліквідності з нормативними значеннями і зробити висновки.

4. Зробити висновки та запропонувати практичні рекомендації щодо підвищення економічної безпеки підприємства.

Завдання 3. За рік обсяг реалізації сувенірної продукції підприємства «Альфа» склав 1 млн шт. за ціною 240 грн за одиницю з урахуванням ПДВ. Собівартість одиниці реалізованої продукції складає 160 грн. Підприємство за підсумками року має наступний баланс.

Актив	Значення показника, тис. грн		Пасив	Значення показника, тис. грн	
	на початок року	на кінець року		на початок року	на кінець року
Необоротні активи	4000	3800	Власний капітал	4800	4800
Оборотні активи	8000	9600	Довгострокова кредиторська заборгованість	2500	2500
зокрема грошові кошти	400	800	Короткострокова банківська заборгованість	1200	2400
Короткострокові фінансові вкладення	4000	5600	Короткострокова заборгованість по	3500	3700
запаси сировини	900	700	постачальниках		
незавершене виробництво	250	300			
запаси готової продукції	450	900			
дебіторська заборгованість (тільки по постачальниках)	2000	1300			
ПІДСУМОК БАЛАНСУ	12000	13400	ПІДСУМОК БАЛАНСУ	12000	13400

Потрібно:

1. Виконати аналіз показників ділової активності підприємства
2. Зробити висновки по приведених розрахунках.

3. Зробити висновки та запропонувати практичні рекомендації щодо посилення економічної безпеки підприємства.

Завдання 4. Складіть баланс підприємства, якщо відомо, що нестача власних оборотних коштів складає 50 тис. грн, частка витрат в активі балансу складає 15 %, необоротні активи – 600 тис. грн, довгострокові пасиви – 200 тис. грн, коефіцієнт маневреності дорівнює 0,45. Наведені дані представлені у формі балансу:

Показник	Актив, тис . грн	Показник	Пасив, тис . грн
Необоротні активи А1	600	Капітал і резерви ПЗ	
Оборотні активи А2		Довгострокові пасиви П4	200
		Короткострокові пасиви П5	
ПІДСУМОК БАЛАНСУ		ПІДСУМОК БАЛАНСУ	

Зробити висновки та запропонувати практичні рекомендації щодо підвищення економічної безпеки підприємства.

Завдання 5. Порівняти ефективність фінансування оновлення активу за наступних умов. Вартість активу – 60 тис. \$; термін експлуатації активу – 5 років; авансовий лізинговий платіж передбачений у сумі 5 % і складає 3 тис. \$; регулярний лізинговий платіж передбачений у сумі 20 тис. \$ у рік; ліквідаційна вартість активу після передбаченого терміну його використання прогнозується в сумі 10 тис. \$; ставка податку на прибуток – 25 %; середня ставка відсотка за довгостроковим кредитом – 15% в рік.

Розглянути варіанти придбання активу за рахунок власних ресурсів, за рахунок довгострокового банківського кредиту, за рахунок оренди (лізингу). Виберіть найбільш ефективний спосіб оновлення активу.

Зробити висновки та запропонувати практичні рекомендації щодо підвищення економічної безпеки підприємства.

Завдання 6. Власний капітал підприємства – 50 тис. \$. Підприємство істотно розширює господарську діяльність за рахунок залучення позикових коштів.

Коефіцієнт валової рентабельності активів 20 %. Існує 8 альтернативних варіантів розширення діяльності. Необхідно визначити, при якій структурі капіталу буде досягнута найвища рентабельність власного капіталу. Ставка податку на прибуток 25 %. Додаткові дані наведені в таблиці.

Показник	Варіанти господарської діяльності							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Власний капітал	50	50	50	50	50	50	50	50
Позиковий капітал								
Загальна сума капіталу (підсумок баланс у)	-	15	30	45	60	75	90	105
Ставка відсотка за кредит з урахуванням ризику	-	18	18	18,5	19	19,5	20	20,5

Зробити висновки та запропонувати практичні рекомендації щодо підвищення економічної безпеки підприємства.

Завдання 7. Розрахувати поріг беззбитковості, поріг рентабельності, запас фінансової міцності (у натуральному і вартісному виразі) і силу операційного важеля при наступних вихідних даних: ціна реалізації одиниці продукції – 100 грн., річний обсяг реалізації – 2000 шт., змінні витрати на одиницю продукції – 65 грн., прямі постійні витрати – 15 тис. грн., непрямі постійні витрати – 5 тис. грн.

Зробити висновки та запропонувати практичні рекомендації щодо підвищення економічної безпеки підприємства.

Завдання 8. Виторг від реалізації – 2500 тис. грн, змінні витрати – 1400 тис. грн, постійні витрати – 600 тис. грн, власні кошти – 900 тис. грн, довгострокові кредити – 250 тис. грн, короткострокові кредити – 300 тис. грн, середня розрахункова

ставка відсотка за користування кредитом (середньозважена вартість позикових коштів) – 25 %.

За наведеними вихідними даними визначити:

1. Скільки відсотків прибутку вдасться зберегти підприємству, якщо виторг від реалізації скоротиться на 10 %?

2. Відсоток зниження виторгу, при якому підприємство повністю позбавляється прибутку і знов устає на поріг рентабельності.

3. На скільки відсотків необхідно знизити постійні витрати, щоб при скороченні виторгу на 15 % при колишньому значенні сили дії операційного важеля підприємство зберегло 80 % очікуваного прибутку?

4. Рівень ефекту фінансового важеля. Ставка оподаткування прибутку 25 %.

5. Зробити висновки та запропонувати практичні рекомендації щодо підвищення економічної безпеки підприємства.

Завдання 9. Підприємство А за звітний фінансовий рік реалізувало товарної продукції на суму 5 млн грн, прибуток від фінансових операцій склав - 100 тис. грн, прибуток від надзвичайної діяльності – 20 тис. грн, інвестиційної – 10 тис. грн. Виробнича собівартість реалізованої продукції становила 4 млн грн, позавиробничі витрати – 5 % від виробничої собівартості продукції. Сума планових до нарахування амортизаційних відрахувань у розрахунковому році передбачена у розмірі 200 тис. грн.

Необхідно встановити на основі відтворювального підходу чи знаходиться підприємство у стані економічної безпеки, якщо відомо, що величина реінвестованого прибутку має скласти 50 % від величини чистого прибутку підприємства, темпи інфляції – 5% за рік, а ставка податку на прибуток становить 25 %.

Завдання 10.

На основі даних щодо часткових функціональних критеріїв економічної безпеки підприємства «Альфа», наведених у таблиці, необхідно визначити інтегральний показник економічної безпеки підприємства.

Таблиця – Часткові функціональні критерії економічної безпеки підприємства та їх значущість

Показники	Функціональні складові економічної безпеки підприємства (ЕБП)						
	Фінансова	Інтелектуальна і кадрова	Техніко-технологічна	Політико-правова	Інформаційна	Екологічна	Силова
Значення часткових функціональних критеріїв ЕБП, коеф.	0,9	0,8	0,8	0,4	0,75	0,3	0,5
Значущість функціональних складових ЕБП, коеф.	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1

Теми рефератів

1. Методики для оцінювання рівня економічної безпеки туристичних підприємств.
2. Оцінка рівня економічної безпеки України.
3. Оцінка рівня економічної безпеки Запоріжжя.
4. Оцінка рівня економічної безпеки туристичної галузі країни (обрати самостійно).
5. Оцінка рівня економічної безпеки туристичної галузі України.

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 2

1. Економічна взаємодія країн, яка виключала б навмисне завдання збитку економічним інтересам якоїсь країни називається

- а) міжнародна економічна безпека;
- б) економічна безпека підприємства;
- в) концепція управління економічною безпекою підприємства;
- г) інтернаціоналізація.

2. Захист діяльності підприємства від негативних впливів зовнішнього середовища, а також здатність швидко усунути різноманітні загрози чи пристосуватися до існуючих умов, які не позначаються негативно на його діяльності

- а) міжнародна економічна безпека;
- б) економічна безпека підприємства;
- в) концепція управління економічною безпекою підприємства;
- г) інтернаціоналізація.

3. Концепція управління економічною безпекою підприємства – це система теоретико-методологічних поглядів, яка відображає розуміння і трактовку економічної безпеки підприємства та визначає цілі, завдання, методи, принципи, концептуальні моделі та положення управління нею.

- а) міжнародна економічна безпека;
- б) економічна безпека підприємства;
- в) концепція управління економічною безпекою підприємства;
- г) інтернаціоналізація.

4. Мета комплексної системи забезпечення економічної безпеки діяльності підприємства

- а) мінімізація зовнішніх і внутрішніх загроз економічному стану суб'єкта підприємництва, у тому числі його фінансовим, матеріальним, інформаційним, кадровим ресурсам;

- б) мінімізація фінансових втрат;
- в) максимізація інформаційним забезпеченням;
- г) оптимізація матеріальним забезпеченням.

5. Можна виділити дві групи суб'єктів, що забезпечують економічну безпеку підприємництва: зовнішні суб'єкти та внутрішні суб'єкти. Які з перелічених не відносяться до зовнішніх суб'єктів

- а) органи законодавчої влади;
- б) органи виконавчої влади;
- в) органи судової влади;
- г) особи, які безпосередньо здійснюють діяльність із захисту економічної діяльності підприємства.

6. Діяльність підприємства має носити законний характер– це принцип ефективного управління економічною безпекою підприємства

- а) принцип законності;
- б) принцип економічної доцільності;
- в) принцип безперервності;
- г) принцип диференційованості;
- д) принцип координації.

7. Організовувати захист тільки тих об'єктів, витрати на захист яких менші, ніж втрати від реалізації загроз за цими об'єктами – це принцип ефективного управління економічною безпекою підприємства

- а) принцип законності;
- б) принцип економічної доцільності;
- в) принцип безперервності;
- г) принцип диференційованості;
- д) принцип координації.

8. Функціонування системи забезпечення економічної безпеки підприємництва має здійснюватися постійно – це принцип ефективного управління економічною безпекою підприємства

- а) принцип законності;

- б) принцип економічної доцільності;
- в) принцип безперервності;
- г) принцип диференційованості;
- д) принцип координації.

9. Вибір заходів з подолання загроз, що виникають, відбувається залежно від характеру загрози і ступеня тяжкості наслідків її реалізації – це принцип ефективного управління економічною безпекою підприємства

- а) принцип законності;
- б) принцип економічної доцільності;
- в) принцип безперервності;
- г) принцип диференційованості;
- д) принцип координації.

10. Для досягнення поставлених завдань необхідно постійне узгодження діяльності різних підрозділів служби безпеки, самого підприємства і поєднання організаційних, економіко-правових та інших способів захисту– це принцип ефективного управління економічною безпекою підприємства

- а) принцип законності;
- б) принцип економічної доцільності;
- в) принцип безперервності;
- г) принцип диференційованості;
- д) принцип координації.

11. Заходи попереджувального характеру, що дозволяють не допустити виникнення або реалізацію загроз економічній безпеці називаються

- а) реактивні заходи;
- б) стандартні заходи;
- в) обов'язкові заходи;
- г) превентивні заходи.

12. Заходи, які приймаються при реальному виникненні загроз або необхідності мінімізації їх негативних наслідків

- а) реактивні заходи;
- б) стандартні заходи;

- в) обов'язкові заходи;
- г) превентивні заходи.

13. Моніторинг та діагностику економічної безпеки підприємства необхідно проводити

- а) кожного тижня;
- б) один раз на місяць;
- в) один раз на рік;
- г) постійно.

14. Економічну безпеку підприємства необхідно досліджувати

- а) в статичному та динамічному аспекті
- б) в статичному аспекті
- в) в динамічному аспекті

15. Управління економічною безпекою підприємства повинне бути

- а) ключовою складовою стратегічного управління підприємства;
- б) ключовою складовою оперативного управління підприємства;
- в) ключовою складовою фінансового управління підприємства.

16. Структурований комплекс стратегічних, тактичних та оперативних заходів, спрямованих на захищеність підприємства від зовнішніх та внутрішніх загроз та на формування унікальної здатності протистояти їм в майбутньому:

- а) система економічної безпеки підприємства;
- б) управління економічною безпекою підприємства;
- в) бізнес-процес;
- г) економічна система.

17. Управління економічною безпекою підприємства – це безперервний процес забезпечення на підприємстві, що знаходиться в певному зовнішньому середовищі, стабільності

його функціонування, фінансової рівноваги і регулярного отримання прибутку, а також можливості виконання поставлених цілей і завдань, здатності його до подальшого розвитку і вдосконалення на різних стадіях життєвого циклу підприємства і в процесі зміни конкурентних ринкових стратегій:

- а) система економічної безпеки підприємства;
- б) управління економічною безпекою підприємства;
- в) бізнес-процес;
- г) економічна система.

18. Відомості, зв'язані з виробництвом, технологіями, фінансами, процесами управління та іншою діяльністю організацій чи підприємств, розголошення, витік і несанкціонований доступ до яких може завдати шкоди їх інтересам

- а) комерційна таємниця;
- б) державна таємниця;
- в) бізнес-таємниця;
- г) конкурентна таємниця.

19. Постійний процес збору, нагромадження, структурування, аналізу даних про внутрішнє й зовнішнє середовище компанії та надання вищому менеджменту компанії інформації, що дозволяє йому передбачати зміни в обстановці і приймати своєчасні оптимальні рішення щодо управління ризиками, впровадження змін у компанії, а також відповідні заходи, спрямовані на задоволення майбутніх запитів споживачів та збільшення вартості компанії називається

- а) конкурентна розвідка;
- б) підприємницька розвідка;
- в) системна розвідка;
- г) аналітична записка.

20. Процес перетворення наукового знання в інновацію, який можна представити як послідовний ланцюг подій, у ході яких інновація визріває від ідеї до конкретного продукту

- а) бізнес-процес створення інновацій;
- б) підприємницька розвідка;
- в) системна розвідка;
- г) аналітична записка.

21. Методика оцінювання складових ЕБП не включає:

- а) інтелектуальну складову;
- б) виробничу складову;
- в) кадрову складову;
- г) силову складову.

22. Для інформаційної складової ЕБП можна використовувати такий показник:

- а) коефіцієнт повноти інформації
- б) коефіцієнт точності інформації;
- в) коефіцієнт суперечливої інформації;
- г) усі відповіді правильні.

23. До основних загроз правової складової ЕБП не відносять:

- а) порушення норм патентного права;
- б) порушення юридичних прав підприємства;
- в) недостатня правова захищеність інтересів підприємства; ,
- г) зміни у законодавстві.

24. До основних негативних впливів кадрової складової відносять:

- а) відтік кадрів;
- б) плинність кадрів;
- в) фізичне старіння кадрів;
- г) усі варіанти правильні.

25. Інтелектуальна складова характеризує:

- а) відтік кадрів;
- б) інтелектуальний потенціал підприємства;
- в) розумові здібності персоналу;
- г) освітньо-кваліфікаційний рівень персоналу.

26. Якщо критерій оцінювання рівня ЕБП рівний 1, то:

- а) підприємство схильне до безпеки;
- б) рівень безпеки підприємства низький;
- в) рівень безпеки підприємства максимальний;
- г) рівень безпеки підприємства мінімальний.

27. Поняття «тіньове підприємництво» охоплює:

- а) продаж заборонених товарів;
- б) фінансовий лізинг;
- в) протидію контрабанді;
- г) застосування фінансових санкцій;
- д) застосування податкових пільг;
- е) всі відповіді правильні;
- є) немає правильної відповіді.

28. До правоохоронних органів, які уповноважені вести боротьбу з економічною злочинністю, належать:

- а) Державна контрольно-ревізійна служба України;
- б) прокуратура;
- в) Рахункова палата;
- г) Державний департамент фінансового моніторингу;
- д) всі відповіді правильні;
- є) немає правильної відповіді.

29. Недопущення примусового припинення діяльності підприємства є метою:

- а) корпоративного управління;
- б) управління ризиками;
- в) менеджменту;
- г) антикризового управління;
- д) всі відповіді правильні;

30. Відомості, які знаходяться у володінні, користуванні або окремих фізичних чи юридичних осіб і поширюються за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов, - це:

- а) інформація із обмеженим доступом;
- б) комерційна таємниця;
- в) таємна інформація;
- г) всі відповіді правильні;

д) немає правильної відповіді.

31. Відомості про платоспроможність не можуть бути віднесені до:

- а) комерційної таємниці;
- б) банківської таємниці;
- в) конфіденційної інформації;
- г) інтелектуальної власності;
- д) всі відповіді правильні;
- е) немає правильної відповіді.

32. До інформації з обмеженим доступом належить:

- а) банківська та комерційна таємниця;
- б) таємна інформація і комерційна таємниця;
- в) таємна і конфіденційна інформація;
- г) державна і комерційна таємниця;
- д) немає правильної відповіді.

33. Головними групами критеріїв безпосередньо в кадровій безпеці є показники:

- а) чисельного складу персоналу та його динаміки;
- б) кваліфікації й інтелектуального потенціалу;
- в) ефективності використання персоналу й якості мотиваційної системи;
- г) все зазначене.

34. До зловживань з боку персоналу відноситься:

- а) дрібні разові розкрадання;
- б) систематичні розкрадання середнього розміру;
- в) «внутрішнє підприємництво»;
- г) все зазначене.

35. До показників безпеки підприємства у політико-правовій сфері відноситься:

- а) коефіцієнт платіжної дисципліни;
- б) коефіцієнт якості юридичних послуг;
- в) коефіцієнт юридичного менеджменту;
- г) все зазначене.

36. Здійснення ефективного інформаційно-аналітичного забезпечення господарської діяльності підприємства - це:

- а) інтелектуальна складова;
- б) політико-правова складова;
- в) інформаційна складова;
- г) техніко-технологічна складова.

37. Ринкова складова економічної безпеки підприємства - це:

а) захист фізичної особи від загроз її життю, здоров'ю та матеріальному благополуччю, а також захист майна підприємства від кримінальних посягань;

б) захист від руйнівного впливу природних, техногенних чинників, наслідків господарської діяльності підприємства;

в) здійснення ефективного інформаційно-аналітичного забезпечення господарської діяльності підприємства;

г) захист від неефективно обраної моделі поведінки на ринку, помилок у товарній збутовій політиці, політиці ціноутворення, виготовлення неконкурентоспроможної продукції.

38. До показників безпеки підприємства у політико-правовій сфері відноситься:

- а) коефіцієнт платіжної дисципліни;
- б) коефіцієнт якості юридичних послуг;
- в) коефіцієнт юридичного менеджменту;
- г) все зазначене.

39. Для оцінки рівня правової безпеки визначають:

а) співвідношення чисельності окремих категорій працівників;

б) норм до загального розміру відвернених юридичною службою втрат;

в) відповідність кваліфікації працівників ступеню складності виконуваних ними робіт;

г) співвідношення власного та залученого капіталу.

40. До показників безпеки підприємства в екологічній сфері належить:

- а) коефіцієнт безпечності продукції;

- б) коефіцієнт раціонального використання відходів;
- в) коефіцієнт забруднення середовища;
- г) все зазначене.

41. Адміністративний рівень організації системи безпеки підприємства – це:

- а) заходи забезпечення безпеки господарюючого суб'єкта специфічними засобами і методами;
- б) управлінські рішення, необхідні для забезпечення безперерйного функціонування об'єкта;
- в) використання сучасних технологій у сфері забезпечення всіх видів безпеки;
- г) система фізичної безпеки, зокрема охорона фінансових, інтелектуальних, матеріально-технічних цінностей підприємства,

42. Застосування конкретних процедур і виконання конкретних дій для гарантування економічної безпеки суб'єкт підприємництва – це:

- а) тактика забезпечення безпеки;
- б) механізм реалізації безпеки;
- в) головне завдання управління системою економічної безпеки підприємства;
- г) стратегія гарантування безпеки.

ПЕРЕЛІК ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ (до заліку/екзамену)

1. Поняття ризику.
2. Причини виникнення ризику.
3. Основні джерела та риси економічного ризику.
4. Невизначеність та ризик.
5. Основні категорії та функції економічного ризику.
6. Класифікація ризиків: статичні та динамічні ризики, комерційний ризик, виробничий ризик, фінансовий ризик, інноваційний ризик, підприємницький ризик, господарський ризик, бізнес-ризик, ринковий ризик.
7. Особливості економічного ризику в сучасних умовах господарювання туристичного підприємства.
8. Аналіз ризику.
9. Загальні методи оцінки ризику.
10. Використання ймовірності для оцінки ризику.
11. Ризик в абсолютному вираженні.
12. Ризик у відносному вираженні.
13. Спеціальні методи оцінки ризику.
14. Методи експертних оцінок.
15. Показники ризику при аналізі фінансової діяльності підприємства.
16. Оціночні критерії індексу BERI.
17. Техніка нарощування та дисконтування
18. Реальна та номінальна ставка відсотка.
19. Чистий приведений дохід ЧПД (NPV).
20. Внутрішня норма прибутковості ВНП (IRR).
21. Індекс прибутковості ІП (PI).
22. Період окупності ПО (PP).
23. Принципи управління ризиком.
24. Загальна схема процесу управління ризиком.
25. Методи ухилення від ризику;
26. Методи локалізації ризику;
27. Методи дисипації ризику;
28. Методи компенсації ризику.
29. Заходи зниження ступеня ризику.
30. Відхилення ризику.
31. Запобігання ризикам.

32. Мінімізація збитків.
33. Передача контролю за ризиком.
34. Сутність і зміст управління ризиком.
35. Поняття та побудова «Карти ризиків».
32. Визначення терміну «безпека».
33. Роль і значення економічної безпеки підприємства.
34. Розкрийте основні етапи еволюції поняття «економічна безпека».
35. «Глобальна економічна безпека».
36. «Міжнародна економічна безпека».
37. Основні фактори впливу на рівень безпеки регіону.
38. «Економічна безпека країни».
39. «Економічна безпека підприємства».
40. Основні концептуальні положення управління економічною безпекою підприємства.
41. Принципи побудови системи економічної безпеки підприємства.
42. Основні завдання системи економічної безпеки підприємства.
43. Основні елементи системи економічної безпеки підприємства.
44. Характеристика системи економічної безпеки підприємства.
45. Основні етапи моніторингу рівня економічної безпеки підприємства.
46. Головні функції служби економічної безпеки підприємства.
47. Розкрийте основні елементи організаційної структури щодо забезпечення економічної безпеки підприємства.
48. Інтеграція підходів та методів до оцінки економічної безпеки підприємства.
49. Особливості використання факторного та кластерного аналізу при оцінюванні економічної безпеки підприємства.
50. Основні відмінності використання статичних та динамічних економіко-математичних моделей для оцінювання економічної безпеки підприємства.
51. Стратегічне та інноваційне забезпечення системи управління економічною безпекою підприємства.

52. Етапи методичного підходу до визначення рівня економічної безпеки України.

53. Сутність основних підсистем фінансової безпеки.

54. Способи нормалізації ознак при оцінюванні економічної безпеки країни.

55. Валові коефіцієнти за сферами економіки.

56. Складові при оцінюванні економічної безпеки регіону або галузі.

57. Основні підходи до визначення економічної безпеки підприємства.

58. Рівень економічної безпеки підприємства з урахуванням брутто-інвестицій.

59. Інтерфейсна складова економічної безпеки підприємства.

60. Рівень інтелектуальної безпеки та рівень економічної безпеки підприємства.

61. У чому полягає особливість застосування методик для оцінювання рівня економічної безпеки підприємства?

62. Основні фактори загроз економічній безпеці в системі корпоративного управління підприємства.

63. Конфліктна поведінка.

64. «Корпоративний конфлікт».

65. Індекс інформаційної прозорості.

66. Основні складові індексу дієвості наглядової ради.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Сучасне, інтелектуальне управління ризиками спрямоване на запобігання окремим ризикам, що призводить до досягнення головної мети – утримання сукупного рівня потенційного ризику на мінімально можливому рівні.

Метою індивідуального домашнього завдання є напрацювання навичок побудови та використання «**Карти ризиків**», що дозволяє структуровано та професійно вибудувати роботу з ризиками в рамках діяльності усього туристичного підприємства.

Завдання: Туристичний похід для своїх групи (16 членів групи) з 1 по 5 травня на березі Дніпра з організацією в палатковому містечку. Виявити ризики, сформулювати картку ризику та запропонувати заходи щодо управління ризиками.

Якщо студент бажає, він може самостійно обрати напрямок діяльності туристичного підприємства або інноваційний проект, новий туристичний напрямок для побудови «карти ризиків»

Студент повинен виконати такі **етапи**:

1. Дати повний опис туристичного походу.
2. Ідентифікувати об'єкти та фактори ризику щодо туристичного походу, порівняти та ранжувати ризики, незалежно від їхнього джерела.

3. Надати категорії ризикам за індивідуальними категоріями. На карті ризиків ймовірність чи частота відображається по вертикальній осі, а сила впливу чи значимість – по горизонтальній осі. У цьому випадку ймовірність появи ризику збільшується знизу вгору при просуванні вертикальної осі, а вплив ризику збільшується зліва направо горизонтальною осі. Можливо використання категорійного підходу. Тоді ймовірність оцінюється наступним чином: неможливо, можливо, ймовірно і т.д. Сила впливу: незначна, помірна, значна, висока, критична.

Кількісний підхід використовує ймовірність від 0 (неможливо абсолютно) до 1 (постійно відбувається), рівень потенційного збитку виражається через конкретні фінансові збитки (можливо відносно значення рівень збитків до загального показника)

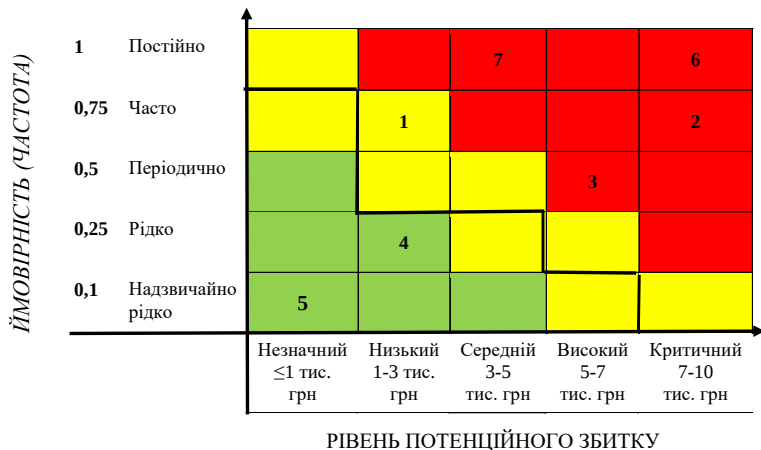
Визначити межу толерантності, саме де вона проходить.

4. Оцінити ризики залежно від типу, ймовірності їх виникнення та наслідків їхнього впливу. Результатом цієї оцінки є пріоритезація ризиків, скласти таблицю результатів сценарного аналізу та ранжування ризиків:

№	Об'єкт ризику	Фактор ризику	Наслідки (описи)	Вплив (значність або величина втрат)	Ймовірність
1	Ризик нестачі продуктів харчування	Певні учасники не здали гроші	Голод	Виснаження організму	1000 грн або високий
...					

5. На карті ризиків виділяються три зони: зелена, жовта та червона. З їх допомогою відбувається градація ризиків за рівнем небезпеки. «Зелена зона» – це зона низького (допустимого) ризику, «жовта зона» – це зона середнього ризику, «червона зона» – це зона високого ризику.

6. Побудувати матрицю – карта ризиків із відповідним розподілом ризиків

Ризики, що лежать вище межі толерантності, вимагають безпосередньої уваги в першу чергу. Тому важливо розробити

певні плани дій зменшення величини чи ймовірність втрат від цих ризиків.

7. Визначати стратегії управління ризиками (уникнути, зменшити, перенести, прийняти).

8. Сформувати план із протидії виявленим ризикам з метою мінімізації негативних наслідків та ймовірності їх виникнення. Необхідно визначити цільові показники та міру оцінки успіху в управлінні ризиком, дати досягнення цільових показників та призначити відповідальних.

План дій управління ризиками

Ризик	Розташування на карті ризиків	Заходи управління ризиком	Вимірювання успішності управління	Відповідальний
1...N	Опис Величина можливих втрат	Опис Вартість	Опис	Посада, ПІБ

9. Оформити виконане завдання: у вигляді електронного документу у форматі Word 6.0 та подальших версій, а також у друкованій версії одного примірника на одній стороні аркуша білого паперу формату A4 (210мм х 297мм). При комп'ютерному наборі слід використовувати шрифт *Times New Roman* розміром 14 пт з міжстроковим інтервалом 1,5. Верхнє та нижнє поле дорівнює 2 см, ліве – 3 см, праве – 1,5 см.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про акціонерні товариства : Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#Text> (дата звернення: 02.06.2022)
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 02.06.2022).
3. Про господарські товариства : Закон України від 19 вересня 1991 р. №1576-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text> (дата звернення: 02.06.2022).
4. Про підприємництво : Закон України від 7 лютого 1991 р. № 698-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12#Text> (дата звернення: 02.06.2022)
5. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 р. № 2210-11 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 02.06.2022).
6. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. №2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 02.06.2022).
7. Про туризм : Закон України від 15 вересня 1995 р. № 324/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.06.2022).
8. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 02.06.2022).
9. Аверкин А.Н., Батыршин Н.З., Блишун А.Ф. Нечеткие множества в моделях управления и искусственного интеллекта / Под. ред. Поспелова. Москва : Наука, 1986. 312 с.
10. Аналіз даних у дослідженнях соціально-економічних систем: Монографія / В. С. Пономаренко, Л. М. Малярець. 2009. 432 с.
11. Берлач А. І. Безпека бізнесу: Навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2007. 280с.
12. Бурковська А. В. Маркетинговий аудит : навч. посіб. / А.

В. Бурковська. Київ : ЦУЛ, 2014. 208 с.

13. Вітлінський В. В., Наконечний С.І. Ризик у менеджменті. Київ : ТОВ Борисфен-М, 1996. 336 с.

14. Вітлінський В.В., Наконечний С.І., Шарапов О.Д. Економічний ризик і методи його вимірювання: Підруч. Київ : ІЗМН, 1996. 400 с.

15. Вітлінський В. В., Верченко П. І. Аналіз, моделювання та управління економічним ризиком: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. Київ : КНЕУ, 2000. 292 с.

16. Внукова Н.М., Смоляк В.А. Економічна оцінка ризику діяльності підприємств: проблеми теорії та практики / Харківський національний економічний ун-т. Харків : ВД «ІНЖЕК», 2006. 181 с.

17. Воронкова А.Е., Вечерковські Р.З., Воронков Д.К., Коренєв Е.Н., Мажура І.В. Діагностика стану підприємства: теорія і практика / Харківський національний економічний ун-т / А.Е.Воронкова (заг.ред.). Харків : ВД«ІНЖЕК», 2006. 447 с.

18. Гмурман В.Е. Теория вероятностей и математическая статистика. Москва : Высшая школа, 1977. 480 с.

19. Жлуктенко В.І., Наконечний С.І. Теорія ймовірності і математична статистика: Навчальний посібник. Київ : ІЗМН, 1997. 408 с.

20. Іванюта Т. М. Економічна безпека підприємства : навч. посібник для студ.вищ. навч. закл. / Т. М. Іванюта, А. О. Заїчковський. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 256 с.

21. Кавун С.В. Економічна та інформаційна безпека підприємств у системі консолідації інформації : Навчальний посібник / С.В. Кавун, А.А.Пилипенко, Д.О. Репко. Харків : Вид. ХНЕУ, 2013. 264 с.

22. Кини Р. Л., Райфа Х. Принятие решений при многих критериях: предпочтения и замещения. Москва : Наука, 1981. 560 с.

23. Козаченко Г. В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення: монографія / Г. В. Козаченко, В. П. Пономарьов, О. М. Ляшенко. Київ : Лібра, 2013. – 280 с.

24. Кочубей Р. В. Предпринимательские структуры в изменяющейся среде: проблемы адаптации : монографія / Р. В. Кочубей. Суми : Університетська книга, 2015. –540 с.

25. Лук'янова В.В., Головач Т.В. Економічний ризик: Навч. посіб. Київ : Академвидав, 2007. 464 с. Зубок М. І. Інформаційна безпека в підприємницькій діяльності: підручник / М. І. Зубок. – Київ : ГНОЗІС, 2015. 216 с.

26. Маркетинг і менеджмент інноваційного розвитку : монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. С.М. Ілляшенка. Суми : Університетська книга, 2015. 728 с.

27. Справочник по теории вероятностей и математической статистике / Под ред. акад. Корольюка В.С. Москва : Наука, 1985. 640с.

28. Теория прогнозирования и принятия решений / Под. ред. С.А. Саркисяна Москва : Высшая школа, 1977. 353с.

29. Тягунова Н. М. Основи організації туристичного бізнесу. Кредитно-модульний курс : навч. посіб. / Н. М. Тягунова. Київ : ЦУЛ, 2014. 130 с.

30. Франчук В. І. Теоретико-методологічні засади економічної безпеки акціонерних товариств / В. І. Франчук. Львів : ЛьвДУВС, 2015. 400 с.

31. Ястремський О.І. Моделювання економічного ризику. Київ : Либідь, 1992. 176 с.

32. Ястремський О.І. Основи теорії економічного ризику: Навчальний посібник для студентів екон. спец. вищ. навч. закладів. Київ : АртЕк, 1997. 248 с.

33. Dictionary by Merriam-Webster. URL: <https://www.merriam-webster.com/> (дата звернення: 02.06.2022)

Навчальне видання

МАМОТЕНКО Дар'я Юріївна
БЕЗХЛІБНА Анастасія Павлівна
ГРЕСЬ-ЄВРЕЙНОВА Світлана Володимирівна

РИЗИКИ ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Навчальний посібник
Видання 2-ге, перероблене і доповнене

Комп'ютерний набір *Мамотенко Д.Ю.*
Верстання *Дяченко О.О.*

Підписано до друку 04.07.2022. Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 14,18.
Тираж 100 прим. Зам. № 497.

Національний університет «Запорізька політехніка»
Україна, 69063, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 64
Тел.: (061) 769–82–96, 220–12–14

Свідectво суб'єкта видавничої справи ДК № 6952 від 22.10.2019.